

‘meddwl anghyffredin iawn...’

Datblygiad y meddwl Cymreig yng nghyd-destun yr ymateb i ddramâu Saunders Lewis

Diolchiadau

Hoffwn ddiolch i Rachel am fy annog i gychwyn ar yr ymchwil yn y lle cyntaf ac am sicrhau fy mod yn dyfalbarhau. Diolchaf hefyd i fy rhieni am eu gofal tynder drostaf tra bûm yn fyfyrwr yn Aberystwyth a'u cefnogaeth ers i mi symud oddi cartref. Diolch hefyd i fy rhieni yng nghyfraith am eu caredigrwydd a'u diddordeb yn fy ngwaith. Yn olaf diolchaf i Dr. T. Robin Chapman am ei arweiniad ysbrydoledig. Roedd cael fy nhiwtora ganddo yn bleser pur.

Crynodeb

Yn y traethawd hwn rwyf yn olrhain yr ymateb cyfredol i ddramâu Saunders Lewis. Wrth edrych ar yr ymateb i'w ddramâu ac ymatebion ac ymosodiadau personol arno fel ffigwr llenyddol a gwleidyddol o bwys a dylanwad mawr, ceisiaf weld twf a datblygiad y meddwl Cymreig yn ystod yr ugeinfed ganrif. Yn ei ddramâu, lleisiodd Saunders Lewis ei weledigaeth am ei Gymru ddelfrydol, ac yn yr ymatebion iddynt gwelwn sut yr oedd Cymry'r ugeinfed ganrif yn derbyn ac yn gwrthod y delfryd hynny.

Tabl cynnwys

1. Cyflwyniad	tt. 5-25
2. Saunders Lewis yn ei gyd-destun	tt. 26-40
3. Dramâu y 1920au	tt. 41-51
4. Dramâu y 1930au	tt. 52-63
5. Dramâu y 1940au	tt. 64-94
6. Ei feddwl a'i Waith	tt. 95-115
7. Dramâu y 1950au	tt. 116-138
8. Dramâu y 1960au	tt. 139-165
9. Dramâu y 1970au	tt. 166-174
10. Casgliad	tt. 175-179
Llyfryddiaeth	tt. 180-189

Cyflwyniad

Bwriad y traethawd hwn yw olrhain twf y Meddwl Cymreig, a hynny drwy edrych ar yr ymateb a fu i ddramâu Saunders Lewis yn y wasg. Wrth werthuso'r ymateb hwn gallwn weld sut y bu i'r Meddwl Cymreig ddatblygu a hyd yn oed newid yn ei ymateb wrth i'r ugeinfed ganrif fynd rhagddi. Bu'n ganrif o orfod wynebu newidiadau a heriau mawr, ac yn ei lenyddda, ei feirniadaeth lenyddol a'i newyddiadura gwelir Saunders Lewis yn ddiwyd yn ymateb i'r newidiadau hyn gan gyson herio'i gyd-Gymry i ymateb i newidiadau'r dydd. Wrth ystyried yr ymatebion i'r dramâu yn bennaf, gellid gweld yn glir a oedd y Meddwl Cymreig yn barod mewn gwirionedd i wynebu heriau a datblygiadau'r oes.

Cronoleg y Dramâu

Rwyf wedi mynd ati i astudio'r ymateb i ddramâu Saunders Lewis yn gronolegol, hynny yw, gan gychwyn yn y 1920au gyda *The Eve of St John* a gorffen yn 1980 gydag *Excelsior*. Credaf mai dyma'r ffordd orau o fesur datblygiad y Meddwl Cymreig. O ddilyn y fethodoleg hon cawn weld yn glir sut y bu i'r Meddwl Cymreig newid, os newid o gwbl, a hynny o ddegawd i ddegawd a hynny yng nghyd-destun digwyddiadau arwyddocaol y degawdau hynny. Dywed Jim Baker fod y dull cronolegol yn un effeithiol er mwyn gweld y darlun cyflawn. Dywed:

Chronology is the single most important unifying factor of history. As used in this context, the term is intended to mean not lists of meaningless names, dates or events to be memorized, but the study of a framework for the period or subject under consideration (1995, t. 26).

Dewis y dramâu

Fel y daw 'n amlwg yn ystod y traethawd hwn, nid wyf yn rhoi sylw i *Serch yw'r Doctor* (1960), *Y Cyrnol Chabert* (1969), *Dwy Briodas Ann* (1975), *1938* (1978), *Wrth Aros Godot* (1970) a *Cell y Grog* (1975). Mae sail y penderfyniad yn un syml. Hyd y gwelaf i, nid ymddangosodd adolygiadau o'r dramâu hyn yn y papurau a'r cyfnodolion canlynol: *Y Llenor*,

Yr Efrdydd, Cambrian Daily Leader, Cardiff Times and South Wales Weekly News, Y Darian, Y Faner, Welsh Outlook, Cymru, Y Brython, The Western Mail, Tir Newydd, Y Ford Gron, Heddiw, Yr Haul, Daily Herald, Y Cymro, Y Fflam, Y Traethodydd, Y Ddraig Goch, Lleufer, Y Cloriannydd, Y Dysgedydd, Wales, Welsh National, Barn, Y Tyst, Seren Gomer, Y Genhinen, South Wales Evening Post ac Y Llan. Ni allaf gynnig esboniad pam na chafwyd adolygiadau o'r rhain. Erbyn yr 1960au a'r 1970au roedd llwyfannu a chynhyrchu dramâu Saunders Lewis yn ddigwyddiad o bwysig, felly nid diffyg diddordeb oedd yr achos am y diffyg adolygiadau. Serch hynny, hyderaf fod gwerthuso'r adolygiadau hynny a ymddangosodd yn y wasg yn cynnig darlun digon eang i ni o ymateb ac ymagwedd ei gyd Gymry i ddramâu Saunders Lewis. Mae'r traethawd hwn felly yn rhoi ystyriaeth i bob adolygiad ac ymateb a ymddangosodd yn y wasg wrth i'r dramâu hynny gael eu cyhoeddi a'u llwyfannu.

Y Meddwl Cymreig

Er mwyn medru deall ac amgyffred datblygiad y 'Meddwl Cymreig', rhaid yn gyntaf ddisgrifio'r hyn yr wyf yn ei olygu wrth y term y 'Meddwl Cymreig.' Dyma'r meddwl a ddaeth i ddominyddu'r Cymry Cymraeg yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg a degawdau cyntaf yr ugeinfed ganrif. Hwyl oedd cynulleidfaoedd a darllenwyr gweithiau Saunders Lewis. Dyma'r Cymry a'i gwrthododd, i raddau helaeth iawn, a dyma'r Cymry a'u 'Meddwl Cymreig' a heriai feddylfryd ac awyddfryd gwahanol Saunders Lewis.

A. Dylanwad Anghydfurfiaeth

Newidiodd Cymru o fod yn wlad amaethyddol i fod yn wlad ddiwydiannol yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Yn 1800 roedd 80% o'r boblogaeth yn byw mewn ardaloedd gwledig, ond erbyn 1911 dim ond 20% o'r boblogaeth y gellid ei disgrifio fel pobl 'wledig'. Ymfudo i ardaloedd trefol y diwydiant trwm oedd yn bennaf gyfrifol am hyn.

Serch y newid cymdeithasol hwn, arhosodd Protestaniaeth yn grefydd y Cymry, a'r wedd Anghydfurfiol arni a oedd yn dominyddu. O edrych ar gyfrifiad 1851 gwelwn fod D. Gareth Evans yn gywir wrth ddatgan 'Wales became a Nonconformist country' (1989, t. 76). Eglwysi neu gapeli a berthynai i enwadau nad oeddynt yn gysylltiedig â'r Eglwys Wladol oedd y capeli Anghydfurfiol. Roedd yr eglwysi Anghydfurfiol felly'n rhydd o ddylanwad hierarchaeth eglwysig, yn fannau ble y pregethwyd a thrafodwyd syniadau heriol a newydd gan nad oedd rhaid dilyn dysgeidiaeth swyddogol ac yn fannau ble'r oedd dynion o bob haen o'r gymdeithas yn medru pregethu a chymryd rhan ym mywyd yr eglwysi.

Beth oedd y rhesymau dros dwf Anghydfurfiaeth? Awgryma Evans fod yr enwadau anghydfurfiol, yn bennaf yr Annibynwyr, y Bedyddwyr a'r Undodwyr yn rhannu 'common theological belief which created a socio-political consensus' (t. 76). Felly, er bod diwinyddiaeth yr Undodwyr yn bur wahanol i'r ddau enwad arall, heb os fe grëwyd ganddynt consensws gwleidyddol-gymdeithasol, a gwleidyddiaeth wedi'i gwreiddio mewn rhyddfrydiaeth oedd hynny.

Fel sydd wedi'i awgrymu'n barod, roedd rôl y lleygwyr o fewn y capeli anghydfurfiol yn hollbwysig i dwf Anghydfurfiaeth. Nid oedd hierarchaeth esgobol yn perthyn i Anghydfurfiaeth. Roedd gan bob aelod ei bleidlais ym materion y capel. Roedd y glowr a'r cigydd yn gallu dod yn flaenoriaid, diaconiaid a hyd yn oed yn weinidogion. Roedd y pregethwyr teithiol yn gorfod ennill bywoliaeth drwy weithio ochr yn ochr â'r lleygwyr yn ogystal gan greu undod rhwng arweinwyr y capeli a'r lleygwyr. Arweiniai hyn at ymdeimlad o gydraddoldeb o fewn bywyd y capel ac roedd democratiaeth y capeli'n apelio'n fawr mewn cyfnod pan oedd unigolion yn tyfu'n fwy ymwybodol o'u hawliau a'u breintiau wrth i wleidyddiaeth ryddfrydol dyfu'n boblogaidd yn sgil dylanwad yr Oleuedigaeth. Rhan allweddol o fywyd y capeli anghydfurfiol a gwedd ar eu pwyslais gwleidyddol a chymdeithasol oedd yr Ysgol Sul.

Eto, pwysleisiai'r Ysgol Sul bwysigrwydd democratiaeth a thegwch i bawb. Roedd yr Ysgolion Sul yn cynnig addysg sylfaenol i bawb o bob oed a rhywedd. Rhoddai'r Ysgolion

Sul hunan-barch i'r Cymro cyffredin. Profai'r Ysgolion Sul yn ogystal nad yr ysbrydol yn unig oedd pwyslais Anghydfurfiaeth y bedwaredd ganrif ar bymtheg, ond hefyd ansawdd bywyd bob dydd ymarferol y cynulleidfaoedd. Y Beibl a chatecismau oedd y gwerslyfrau, a'r ffydd Gristnogol oedd yn cael eu dysgu: rhoddwyd pwyslais ar ddarllen, ysgrifennu, mathemateg a hyd yn oed ar ganu.

Yn y capeli a'r ysgolion Sul cafwyd canolfannau cymunedol ar gyfer gwasanaethau Cristnogol, gweithgarwch addysgol, cyngherddau a chyfarfodydd gwleidyddol. Daethant yn rhan annatod o'r gymdeithas gan beri i Anghydfurfiaeth ddod yn grefydd ac yn ddiwylliant i'r gymdeithas. Crëwyd diwylliant capelaidd, 'diwylliant y werin' fel y'i disgrifir hi gan D. Gareth Evans, 'the essence of which was the urge on the part of the industrial work-force to acquire in a small, and often humble enough way, the intellectual accomplishments and enjoyment, prestige and status of a more cultured society' (1989, t. 220). Gwelwn yma ymdrech gan aelodau'r dosbarth gweithiol i godi eu dysg a'u diwylliant. Gwelwn hefyd y dosbarth gweithiol yn mwynhau ryw wedd o ryddid o fewn bywyd y capel. Dyma pam y bu i wleidyddiaeth ryddfrydol apelio at y diwylliant anghydfurfiol hwn. Rhoddodd rhyddfrydiaeth bwysigrwydd neilltuol i Gynnydd, Rheswm a Rhyddid a gwelwn Anghydfurfiaeth y dydd yn coleddu'r rhain yn yr Ysgolion Sul a'r gweithgarwch cymdeithasol. Nid syndod felly i Anghydfurfiaeth a Rhyddfrydiaeth yng Nghymru dyfu i fod yn ddwy ochr i'r un geiniog.

Roedd Anghydfurfiaeth yn rym pwerus felly erbyn canol y ganrif. Rhoddwyd cyfle i bawb dderbyn addysg yn ysgolion Sul y capeli gan greu ymdeimlad o hunan-barch a thegwch. Roedd Anghydfurfiaeth yn arddel democratiaeth gan roi rôl blaenllaw i'r lleygwyr ym mywyd y capeli, a gwelwyd glowyr yn y pulpud. 'Eu hegwyddor wreiddiol,' ys dywed R. T. Jenkins, 'oedd rhyddid barn, digonolrwydd pob cymdeithas fechan i farnu drosti ei hun, heb apelio at awdurdod uwch' (1933, t. 57). Crëwyd crefydd nad oedd yn un gwbl grefyddol. Gwelwn Anghydfurfiaeth Gymreig yn cynnwys sawl modd o weithgarwch diwylliannol a diwinyddol. Y capeli anghydfurfiol oedd yn lliwio cerddoriaeth, drama, barddoniaeth a

rhyddiaith. Y capeli oedd gwarchodwyr y bywyd Cymreig a rhan annatod o'r bywyd hwnnw oedd gwleidyddiaeth Ryddfrydol.

B. Dylanwad *Rhyddfrydiaeth*

Yn negawdau cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg rhoddwyd lle canolog i Ryddfrydiaeth yng Nghymru ac yn ystod ail hanner y ganrif daeth Cymru yn wlad 'Ryddfrydol Anghydfurfiol Gymraeg' (Brooks, 2015, t. 1). Dyma gyfnod ble 'huge numbers of people took part in great demonstrations to show their solidarity [...] but they also worshipped together in great congregations' (Jones, 1988, t. 1). Dyma gyfnod felly lle gwelwn grefydd anghydfurfiol a gwleidyddiaeth ryddfrydol yn cyd-blethu. Daw Rhyddfrydiaeth o gyfnod yr Oleuedigaeth, 'pan ddadleuid y dylai unigolion fod yn rhydd oddi wrth orthrwm gwleidyddol a mympwy cyfreithiol, ac nad oedd gan na'r Eglwys na'r frenhiniaeth hawliau absoliwt ar eu deiliaid' (Brooks, 2015, t. 80). Roedd y pwyslais ar ryddid yr unigolyn i wneud a meddwl fel y mynno.

'Democratiaeth' yw'r gair allweddol i ddeall gwleidyddiaeth Ryddfrydol Cymru yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Eglura R. T. Jenkins i hyn olygu 'rhoi gallu gwleidyddol fwyfwy i'r lliaws [...] rhannu cyfoeth a chyfleusterau [...] datod rhwymau'r meddwl' (1933, t. 1). Gwelwyd sut y rhoddwyd lle canolog i ddemocratiaeth a chydraddoldeb ym mywyd y capeli anghydfurfiol ac felly nid syndod oedd gweld Anghydfurfiaeth a Rhyddfrydiaeth mewn priodas gyfforddus yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Un o ymgyrchoedd cyntaf y Rhyddfrydwyr oedd diwygio seneddol, a gwelir gwreiddiau'r ymgyrch hon yng ngweithiau rhyddfrydwyr o gefndir anghydfurfiol ar ddiwedd y ddeunawfed ganrif. Roedd degawdau olaf y ddeunawfed ganrif yn rhai cyffrous a ffurfian-nol yn hanes Cymru. Dyma ddegawdau Rhyfel Cartref America a'r Chwyldro Ffrengig. Wrth ystyried y digwyddiadau hyn pregethodd Richard Price, a oedd yn weinidog anghydfurfiol, ei bregeth dan y teitl *On the Love of Our Country* yn 1789, a oedd yn ddatganiad hyderus fod 'gwawr Rhyddid wedi torri ar ddynolryw' (Jenkins, 1933, t. 16). Cyn hyn cyhoeddodd

Observations on Civil Liberty yn 1776 a oedd yn galw am ddiwygio'r Senedd a dadlau mai "ymddiriedolwyr" dros eu hetholwyr oedd aelodau seneddol.

Tyfodd y galw am ddiwygio seneddol yn negawdau cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg a phrif ladmeryddion yr achos oedd y rhyddfrydwyr. Daeth y rhyfeloedd Napoleonaidd i ben yn 1815 gan arwain at adfyd economaidd ac un o'r camau at ddyfodol gwell i Brydain oedd diwygio'r senedd. Yn cyd-redeg â'r ymgyrch dros ddiwygio seneddol roedd yr ymgyrch i atal rhyfeloedd yn y dyfodol. Prif ymgorfforiad yr ymgyrch hon oedd y 'Peace Society'. Nid mudiad Cymreig ydoedd ond ei chadeirydd cyntaf oedd Joseph Tregelles Price, Crynwr a fagwyd yng Nghastell Nedd. Ysgrifennydd cyntaf y gymdeithas oedd Evan Rees, brodor o Gastell Nedd unwaith eto. Gwelwn yn ogystal y gweinidog anghydfurfiol enwog Henry Richard yn gadeirydd y gymdeithas rhwng 1848-1885.

Dyma gyfnod terfysgoedd lleol yn ogystal. Gwelwyd terfysg yn Llanddeiniolen yn 1809, Trefenter yn 1819 a Chaerfyrddin yn 1818 pan alwyd am y fyddin i ddod i gadw trefn. Torrwyd cloddiau a llosgwyd tŷ gŵr a gaeodd dir comin ar Fynydd Maenclochog yn 1820. Arweiniodd yr awyrgylch cyffrous a chwyldroadol hyn at sawl gwrthryfel arall, yr enwocaf efallai ym Merthyr Tydfil yn 1831. Dyma gyfnod bregus felly pan oedd protest a therfysg poblogaidd ym mhob cwr o'r wlad ac anghydfurfwyr a radicaliaid yn mynnu newid a diwygio. Nid syndod i Iarll Grey, y Prif Weinidog, yn 1830, ddechrau llunio'r Ddeddf Diwygio Seneddol. Pasiwyd y Ddeddf Diwygio yn 1832. Gorfoleddu a wnaeth y wasg anghydfurfiol Gymreig. 'Un o newyddion gwladwriaethol mwyaf daionus a seiniodd yng nghlustiau trigolion ein hynysodd' oedd pasio'r ddeddf yn ôl Seren Gomer tra bod y Dysgedydd yn nodi fod yr 'haul wedi codi, y wawr wedi torri, ac adar a bwystfilod y nos yn gorfod cilio a llechu yn eu tyllau' (dyfynnwyd yn: Jenkins, 1933, tt. 104-5). Serch hyn, nid oedd y Ddeddf yn ateb gofidiau llawer o bobl ac yn y 1830au gwelwn Anghydfurfiaeth a Rhyddfrydiaeth yn cyd-blethu yn achos Siartiaeth.

Siomwyd yr anghydfurfwyr gan y Ddeddf Diwygio am sawl reswm: ni ddatgysylltwyd yr Eglwys; ni ddiddymwyd y degwm; nid agorwyd yr hen brifysgolion i anghydfurfwyr. Roedd angen mwy o ddiwygio. Yn 1838 felly galwai'r Siarter am bleidlais i bob dyn mewn oed; am drefnu etholaethau cyfartal o ran rhif yr etholwyr; am ddiddymu'r amod a a fynnai fod bob ymgeisydd seneddol yn fod yn ŵr cefnog; am etholiad bob blwyddyn; am y bleidlais gudd ac am gyflog i aelodau seneddol. Cafodd y Siarter groeso cynnes gan anghydfurfwyr Cymru. Galwodd David Rees am 'y Siatr, y Siatr, i gyd, a dim ond y Siatr' (dyfynnwyd yn: Jenkins, 1933, t. 150).

Fodd bynnag, 'Cam-ymddygiad gofidus a thruenus' oedd y trais a welwyd yng Nghasnewydd yn ôl David John, radical a mab y mans, ar dudalennau *Udgorn Cymru*, sef cylchgrawn y Siartwyr Cymreig. Serch hyn, dywed yr *Haul*, cylchgrawn yr Eglwys, fod 'pregethwyr ymneillduedig yn cefnogi y Siartwyr; ac y mae ymddygiadau yr Ymneillduwyr yn gyffredinol yn bleidiol i'w hamcanion dinystriol...dywedir bod llawer o aelodau yr Ymneillduwyr yn Siartiaid...yr oedd ugeiniau, os nad cannoedd, o Independiaid' yng nghanol terfysg Casnewydd (dyfynnwyd yn: Jenkins, 1933, t. 159).

A oedd modd cyfiawnhau y fath osodiad? Trist oedd y terfysg yng ngolwg David Rees. Rhybuddia yn y *Diwygiwr*, 'Pwy bynnag a'ch hanogo i arfer un arf ond arf rheswm [...] cyfrifwch ef i chwi yn elyn' (dyfynnwyd yn: Jenkins, 1933, t. 161). Pregethodd John Davies, Aberdâr yn 1839 o blaid Siartiaeth, ond yn erbyn trais. Mewn pregeth yn trafod Hawliau Dyn, dyletswydd gwleidyddol y Cristion, pregethodd 'lwyr-ymwrthodiad â Physical Force, a llwyr benderfyniad i gadw cyfreithiau ein tir' (dyfynnwyd yn: Jenkins, 1933, t. 162). Gwelwn eto felly mai yr un peth oedd Anghydfurfiaeth grefyddol a Rhyddfrydiaeth wleidyddol ac wrth i Anghydfurfiaeth dyfu'n fwy fwy poblogaidd a dylanwadol, gwelwn o'r 1850au ymlaen 'the moral and cultural values of religion made for debate rather than conflict, for consensus rather than confrontation, and for respect for legality and the constitution in the pursuit of

political ends' (Jones, 1988, t. 6). Dyma ddangos nad oedd anghydfurfwyr Cymru yn barod i gefnogi gwrthryfel agored yn erbyn llywodraeth San Steffan a'r Goron.

Amlygwyd perthynas glos Anghydfurfiaeth a Rhyddfrydiaeth yn yr ymgyrch i ddatgysylltu'r Eglwys Wladol. Yn 1811 sefydlwyd y *Protestant Society for the Protection of Religious Liberty* a'i bwriad oedd diogelu hawliau a rhyddid cynulleidfaoedd anghydfurfiol. Ymhlith yr aelodau cyntaf gwelwn y Methodist enwog Thomas Charles ac ef oedd un o'r cyntaf i brotestio'n erbyn cynnig Arglwydd Sidmouth yn 1811 i osod cyfyngiadau ar ymwneud gweinidogion anghydfurfiol â swyddi cyhoeddus. Yn ychwaneg i hyn bu'r Ddeddf Sacramentaidd 1828 yn arwydd o Ryddfrydiaeth ac Anghydfurfiaeth yn cerdded law yn llaw yn enw cydraddoldeb a democratiaeth.

Gwelwn gyd-blethiad cyfforddus Anghydfurfiaeth a Rhyddfrydiaeth yn y wasg Gymraeg. Rhoddwyd pwys mawr gan anghydfurfwyr ar lenyddiaeth Gymraeg, yn enwedig y gweisg, mewn cyfnod pan nad oedd papurau newydd Llundain yn boblogaidd yng Nghymru. Roedd *Seren Gomer* (Bedyddwyr) eisoes yn bodoli ers 1814 a chafodd ei ail chyhoeddi yn 1818 fel cylchgrawn pythefnosol. Joseph Harris, gweinidog Bedyddiedig (er mai cylchgrawn anenwadol ydoedd) oedd y golygydd a gwelwn yma grefydd anghydfurfiol a gwleidyddiaeth Ryddfrydol. Yn y rhifynnau ceir llawer o ddiwinydda, trin a thrafod llenyddiaeth a newyddion gwleidyddol cyfoes. Cawn yn ogystal sylwebaeth y golygydd ar y materion gwleidyddol hyn. Mae'n achwyn fod rhaid i anghydfurfwyr briodi mewn eglwys Anglicanaidd; mae'n ysgrifennu yn erbyn y gosb eithaf; mae'n gweld fod y teulu brenhinol yn arwydd fod angen diwygio cynrychiolaeth seneddol ac erbyn 1819 gwelwn ef yn protestio yn erbyn codi treth ar yd tramor. Dyma gylchgrawn 'Rhyddfrydol i'r carn,' chwedl R. T. Jenkins (1933, t. 110).

Y *Diwygiwr* dan olygyddiaeth David Rees, gweinidog Capel Annibynnwyr yr Als, Llanelli, oedd prif ladmerydd Rhyddfrydiaeth ac Anghydfurfiaeth y cyfnod. "Cynhyrfu" Ymneilltuwyr, yn y lle cyntaf' oedd nod David Rees. Rhoddodd Rees lawer o sylw i'r mater o ddatgysylltu'r Eglwys Wladol, ac yn y ddadl hon gwelwn ymlyniad Rhyddfrydiaeth ac

Anghydfurfiaeth i'w gilydd unwaith eto. Ar dudalennau'r *Diwygiwr* gwelwn alw am briodasau'n cael eu gweinyddu yng nghapeli'r anghydfurfwyr ac am ddiddymu'r Dreth Eglwys. Erbyn yr 1830au roedd enwadau anghydfurfiol Cymru yn unedig yn eu hymgyrch i ddatgysylltu'r Eglwys Wladol. Dyma felly Anghydfurfiaeth wleidyddol weithgar ac nid syndod ar 12 Mehefin 1843 i gyfarfod ddigwydd yng nghapel Pendref Caernarfon yn galw am ddatgysylltu'r Eglwys Wladol.

Yn dilyn Deddf Diwygio 1867, Merthyr Tydfil oedd etholaeth fwyaf Cymru gyda'i phoblogaeth o 105,000. Bellach roedd gweithwyr y gwaith haearn a'r pyllau glo yn cael pleidleisio ac felly roedd y pleidleiswyr dosbarth canol bellach yn y lleiafrif. Un canlyniad arall Deddf 1867 oedd rhoi aelod seneddol ychwanegol i Ferthyr Tydfil. Am hyn, roedd etholiad 1867 yn dynodi 'a cracking of the ice' (Evans, 1989, tt. 284-8). Un ymgeisydd Rhyddfrydol oedd Richard Fothergill, meistr haearn lleol. Derbyniodd ef gefnogaeth y dosbarth canol a masnachol. Derbyniodd hefyd gefnogaeth frwd Thomas Price, golygydd *Seren Gomer*, arweinydd Bedyddwyr Cwm Cynon a sefydlydd cangen lleol o'r *South Wales Liberal Registration Association* yn 1867. Roedd yntau hefyd yn gefnogwr brwd o H. A. Bruce, aelod seneddol Merthyr Tydfil ers 1852 a ddaeth yn Ysgrifennydd Gwladol llywodraeth gyntaf y prif weinidog Rhyddfrydol W. E. Gladstone. Fodd bynnag, penderfynodd gwerin Merthyr Tydfil fynd yn groes i ddymuniad Price a cheisio canfod ymgeisydd a fyddai wrth fodd calon pob cynulleidfa anghydfurfiol etholaeth Merthyr Tydfil. Gwahoddwyd Henry Richard felly i sefyll yn yr etholiad a daeth yn amlwg mai ef oedd yr ymgeisydd mwyaf poblogaidd ac mai rhwng Fothergill a Bruce yr oedd cystadleuaeth am yr ail sedd. Apeliodd Richard at radicaliaeth y dosbarth gweithiol tra oedd rhyddfrydiaeth gymedrol Fothergill a Bruce yn apelio at y dosbarth canol masnachol, a oedd bellach yn y lleiafrif.

Roedd Bruce yn gwrthwynebu pleidlais gyfrinachol, yn anghytuno â syniadau'r anghydfurfwyr am addysg ac yn gweld dim o'i le ar gael Eglwys Wladol. Roedd y dosbarth gweithiol yn cofio'r driniaeth a gawsant gan Bruce yn ystod streic gaeaf 1857-8. Nid syndod

felly i'r *Merthyr Telegraph*, a oedd yn radicalaidd ei ogwydd, gyflwyno ysgrif dan y teitl 'Mr. Bruce and the Working Man' gan ddweud: 'What with his well-known aristocratic feelings, his assumed superiority, his belief in the ignorance of the working classes, his expression of a sense of humiliation in addressing his constituents [...] it is not much to be wondered at that Mr. Bruce is not a popular man' (Medi 5, 1868, t. 2).

Yn dilyn etholiad 1868 dechreuodd anghydfurfwyr a rhyddfrydwyr Cymreig o ddifrif alw am ddatgysylltiad yn y senedd. Ar 5 Awst 1869 cyflwynodd Watkin Williams, aelod seneddol Rhyddfrydol Sir Ddinbych, gynnig seneddol er mwyn datgysylltu'r Eglwys Wladol yng Nghymru. Datblygiad arall yn sgil etholiad 1868 oedd ymdeimlad ymhlith aelodau seneddol Cymru fod angen cyfreithiau arbennig i Gymru. Yn sgil etholiad 1868 gyrrwyd tenantiaid o'u cartrefi am iddynt bleidleisio yn erbyn dymuniad eu landlordiaid a bu aelodau seneddol anghydfurfiol a Rhyddfrydol Cymru yn chwarae rhan allweddol i sicrhau'r bleidlais gyfrinachol yn 1872. Yn 1872 yn ogystal pwysleisiwyd gan yr aelodau seneddol yr angen am farnwyr Cymraeg mewn ardaloedd Cymraeg eu hiaith.

Gwelwn o'r 1880au ymlaen hyder cenedlaethol yn cyd-fynd â'r syniad Rhyddfrydol. Y rhyddfrydwyr a ddominyddodd wleidyddiaeth Cymru hyd at ddiwedd degawd gyntaf yr ugeinfed ganrif a saif cefnogaeth Rhyddfrydiaeth Gymreig yn rhengoedd y 'self-contained, small-town, middle-class élite which had emerged in the preceding decades' (Evans, 1989, t. 305). Sefydlwyd cymdeithasau Rhyddfrydol ledled y wlad gan berchnogion siopau, doctoriaid, newyddiadurwyr, cyfreithwyr, masnachwyr ac wrth gwrs, gweinidogion anghydfurfiol. Gwelwn dri ffarmwr ar ddeg, un ar ddeg perchennog busnes/siop, pedwar gweinidog anghydfurfiol, dau lawfeddyg ac un saer maen ar gyngor cyntaf Sir Aberteifi yn 1889. Dyma'r bobl a oedd yn pontio 'the world of municipal politics, local government, chapel affairs, and social leadership in organic, democratic communities' (Evans, 1989, t. 305). Dyma arwydd fod y drefn newydd Rhyddfrydol, ddemocrataidd wedi diddymu'r hen system draddodiadol a hierarchaidd.

Gyda Rhyddfrydiaeth yn dominyddu, 'there emerged a more robust, vital, and evangelical national confidence.' Arweinwyr yr hyder cenedlaethol hwn oedd y 'wealthy professional and mercantile class who would assume the mantle of political and social leadership' (Evans, 1989, t. 315). Dyma ddangos newid mawr yn Anghydfurfiaeth degawdau olaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Dynion dosbarth canol oedd arweinwyr Anghydfurfiaeth, ac roedd hynny yn eu gwahanu oddi wrth y mwyafrif dosbarth gweithiol. Dyma'r feirniadaeth sydd gan ysgrifennwr yn y *South Wales Daily News*: 'We hear discourses, sermons and even prayers on behalf of the poor and needy, but their text is 'Do as I tell you not as I do, for who are the deacons etc. of churches, but shipowners, builders, shopkeepers, lawyers, etc.' (26 Awst 1892).

Yr ymgorfforiad pennaf o ddylanwad y dosbarth canol a'r hyder hyn oedd mudiad *Cymru Fydd* a sefydlwyd yn 1886 yn Llundain. Gwelwyd cangen yn Lerpwl yn 1887 ac yna yn Y Barri yn 1891. Rhyddfrydwyr amlwg oedd arweinwyr *Cymru Fydd* a galwent, yn ystod eu dyddiau cynnar, am hunanlywodraeth i Gymru. Dywed eu harweinydd, yr aelod seneddol rhyddfrdol, T. E. Ellis: 'gobeithiwn y llefara yn eglur am Hunanlywodraeth [...] ac i fyw ei bywyd fel cenedl wahaniaethol' (1886, t.492). Un o amcanion arall *Cymru Fydd* oedd datgysylltiad, a'r unig ffordd o gyflawni hynny, yn eu tyb hwy, oedd buddugoliaeth etholiadol i'r Rhyddfrydwyr. Dyma ddangos unwaith eto mor glos oedd perthynas Anghydfurfiaeth a Rhyddfrydiaeth. Yn ogystal â datgysylltiad, ceisiwyd pasio mesurau dadwaddoli a phasiwyd deddfau megis Deddf Cau'r Tafarnau ar y Sul yng Nghymru yn 1881 ac yn dilyn Rhyfel y Degwm yng nghanol yr un degawd gwelwyd y degwm yn cael ei dalu gan y perchennog yn hytrach na'r deiliaid. Y newid mwyaf oedd pasio Deddf Llywodraeth Leol yn 1888 ble gwelwyd cynghorau sir yng Nghymru am y tro cyntaf gyda mwyafrif o anghydfurfwyr Rhyddfrydol yn disodli'r sgwieriaid ceidwadol. Gyda hyn daeth diwedd ar draddodiad cenedlaethau, pan oedd teuluoedd bonheddig wedi etifeddu grym a phŵer sirol. 'Nid dinasyddion ail-ddosbarth

mewn unrhyw fodd mwyach mo'r mwyafrif anghydfurfiol; yn hytrach, hwy oedd i etifeddu'r Gymru y buont eu hunain yn anad neb arall yn gyfrifol am ei chreu' (Morgan , 1986, t. 159).

Ond ai cenedlaetholdeb oedd yn gyrru gweithgarwch dynion megis T. E. Ellis a David Lloyd George? Galwodd T. E. Ellis mewn araith yn y Bala ym mis Medi 1890 am senedd i Gymru ac roedd aelod seneddol Caernarfon, David Lloyd-George, yn pwysleisio gwedd wleidyddol *Cymru Fydd* yn ogystal. Yn 1895 ymunodd *Cymru Fydd* â'r North Wales Liberal Federation ond gwrthod ymuno â hwy a wnaeth y South Wales Liberal Federation a gyda hynny 'a sad ending to the home rule episode' (Evans, 1989, t. 317). Y gwir yw, nid oedd hunanlywodraeth ar eu hagenda wedi dyddiau cynnar y mudiad, a gwelwn hyn maes o law wrth ystyried methiant Anghydfuriaeth ryddfrydol. Nid hunanlywodraeth oddi wrth Brydain oedd nod y dynion hyn ond yn hytrach cydraddoldeb o fewn Prydain a datgysylltiad yr Eglwys Wladol, canys Rhyddfrydiaeth gymhathol Brydeinig oedd eu Rhyddfrydiaeth hwy.

Rwyf wedi ceisio, hyd yn hyn, ddarlunio bywyd Cymru yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg gan ddangos sut yr oedd Anghydfurfiaeth a Rhyddfrydiaeth yn dominyddu. Pwysleisiai'r ddau ryddid personol, Rheswm a Chynnydd. Serch hynny, nid arweiniodd hyn at ddeffroad cenedlaethol fel y gwelwyd mewn rhannau eraill o Ewrop. Dyma fethiant y Meddwl Cymreig yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Methiant Rhyddfrydiaeth Anghydfurfiol

Mae methu meithrin mudiad cenedlaethol Cymreig gan y Cymry rhyddfrydol anghydfurfiol yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg yn hollbwysig os ydym am ddeall datblygiad y Meddwl Cymreig a'r ymateb i ddramâu Saunders Lewis. Ni chafwyd mudiad cenedlaethol Cymreig oherwydd Rhyddfrydiaeth anghydfurfiol.

Methiant datblygu mudiad cenedlaethol Cymreig yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg yw astudiaeth Simon Brooks yn *Pam na fu Cymru* (2015). Nodweddion creiddiol y

methiant hwn, yn ôl Brooks yw'r union nodweddion a oedd yn dominyddu'r meddwl Cymraeg, sef Anghydfurfiaeth a Rhyddfrydiaeth. 'Bu dylanwad Rhyddfrydiaeth fel athrawiaeth wleidyddol yn rhwystro i dwf ymwybyddiaeth genedlaethol,' meddai, a dywed mai propaganda'r Blaid Ryddfrydol a'r capeli anghydfurfiol sy'n dywed fel arall (t. 1). Siom Brooks yw na chafwyd mudiad cenedlaethol ieithyddol yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg fel y cafwyd mewn gwledydd yn Ewrop er i Gymru gynnwys yr 'holl nodweddion angenrheidiol ar gyfer meithrin mudiad cenedlaethol ac adeiladu cenedl fodern' sef 'patrwm anheddu cywasgedig, undod diwylliannol hen-sefydledig a neilltuol, iaith lenyddol a oedd wedi'i moderneiddio' (Hroch, 2000, t. 4).

Yn 1844 yn Hwngari, gwnaed yr Hwngareg yn iaith swyddogol. Gwelwyd gweithgarwch gwleidyddol yn ystod Chwyldroadau 1848-9 ac erbyn yr 1860au roedd mudiad cenedlaethol y Tsieciaid yn un torfol. Yn 1849 sicrhawyd statws cyfartal i'r Tsieceg a'r Almaeneg ac yn ail hanner y ganrif cynyddwyd y nifer o ysgolion uwchradd Tsieceg ac erbyn 1882 roedd Prifysgol Prag â ffrwd Tsieceg ac Almaeneg. Erbyn y 1840au roedd gan y Slofeneg orgraff gyfoes ac erbyn y 1880au gwelwyd mudiad cenedlaethol torfol yn ei gadarnle, sef talaith Carniola. Roedd yr ysgolion uwchradd yn dysgu Slofeneg a datblygwyd dwyieithrwydd gweinyddol. Dywed Brooks am y gwledydd hyn, 'nid enillasai'r cenhedloedd hyn eu hannibyniaeth, ond yr oeddynt wedi gafael mewn digon o rym diwylliannol ar lefel ranbarthol i warchod eu nodweddion ethnoieithyddol priodol' (2015, t. 16).

Ond nid dyma'r hyn a ddigwyddodd yng Nghymru. Ni ddaeth yr iaith Gymraeg yn rhywbeth canolog i fywyd y genedl er gwaethaf cryfder y Gymraeg ganol y bedwaredd ganrif ar bymtheg a chryfder Anghydfurfiaeth Gymraeg. Gwanhau a wnaeth yr ymdeimlad o Gymru fel cenedl ar sail arwahanrwydd tiriogaethol, ieithyddol a diwylliannol. Pam hyn? Pwysleisiai Rhyddfrydiaeth bwysigrwydd rhyddid yr unigolyn. Pwysleisiai genedlaetholdeb hawl a rhyddid y genedl. Gwelai Rhyddfrydwyr hyn yn gyfyngiad felly ar hawl yr unigolyn. O gymryd y ddadl at bwnc iaith, a honno'n iaith leiafrifol yn perthyn i grŵp darostyngedig ac

israddol, 'roedd rhyddfrydwyr am adael i'r grŵp edwino'. Dyma agwedd Rhyddfrydiaeth gymhathol Brydeinig fel y gwelir yn y Llyfrau Gleision ac wrth i anghydfurfwyr Rhyddfrydol, 'arweinwyr' y genedl, oleddfu'r fath agwedd, roeddynt yn condemio'u hiaith a'u pobl nhw eu hunain (Brooks, 2015, tt. 80-1). Yng nghyfrifiad 1891, er enghraifft, caniateid i'r Cymry dwyieithog nodi eu bod yn siarad 'Y Ddwy' ac anogwyd y Cymry Cymraeg i siarad y ddwy:

Llewelyn bach tyr'd yma,
Ac ar fy neulin dysga,
Iaith dy fam yn gyntaf un!
Ac wed'yn iaith Victoria.
Ac na boed mam yn Nghymru mwy,
O afon Gaer i afon Gŵy,
Heb siarad y ddwy - siaradwch y ddwy (gol. Foulkes, 1911, t. 8).

Mynnu fod y Saesneg a'r Gymraeg yn famiaith i'r Cymry a wna Ceiriog yma.

Gwelwn yr un ergyd yn adroddiad y Llyfrau Gleision yn 1847, 'ac o graffu arnynt gwelir mai Rhyddfrydol hollol oedd prif ymyrraeth ideolegol y wladwriaeth Brydeinig yng Nghymru Gymraeg y bedwaredd ganrif ar bymtheg' (Brooks, 2015, t. 76). Nod yr adroddiad, fel Ceiriog, yw dysgu Saesneg i'r Cymry Cymraeg a thrwy hynny eu gwareiddio. Dywed yr adroddiad mai pobl ynysig yw'r Cymry Cymraeg a bod angen iaith gyffredin yn lle'r Gymraeg: 'Through no other medium than a common language can ideas become common' (Lingen, 1847, t. 5). Ddeng mlynedd wedi'r Llyfrau Gleision yn 1857 coledai Samuel Roberts agwedd Ryddfrydol tebyg:

Pa un ai bendith ai melltith fyddai cael y byd i gyd oll i fod o'r un iaith? Un iaith oedd ar y cyntaf yn Eden. Un iaith fu yn y byd am bron ddeunaw cant o flynyddoedd [...] ac y mae lle i feddwl mai un o gynlluniau Rhagluniaeth er cael y byd eto i'w le, ydyw cael y byd oll i fod o'r un iaith [...] Y mae [Saesneg] eisoes yn mhell yn mlaen ar y ffordd i ddyfod yn 'iaith gyffredinol' (Roberts, 1857, tt. 221-1).

Dyma farn i'r gwrthwyneb i'r hyn a goledai ddeugain mlynedd ynghynt pan oedd yn geidwadwr gwladgarol. Iddo ef, yn 1857, yr iaith 'gyffredinol,' sydd yn hollbwysig i'r meddwl Rhyddfrydol, yw'r iaith Saesneg a iaith neilltuol yw'r Gymraeg. Am hyn rhaid oedd gadael i'r Gymraeg farw er mwyn diogelu mai un iaith a siaredir ym mhedwar ban y byd. Dyma pam

aethpwyd ati ganddo ef ac eraill yn yr enwadau Cymraeg i agor achosion Saesneg. Barnwyd ef yn hallt gan Emrys ap Iwan:

Paham yn enw pob synnwyr y dylem ni ymboeni ar hyd y blynyddoedd i ddysgu'r plant Cymreig i ddarllen Cymraeg, a'r Ysgrythur Lân yn eu hiaith eu hunain yn yr Ysgolion Sabbothol, tra bo'r Bohemiaid a chenhedloedd darostyngedig eraill, yn dysgu iaith eu gwlad yn yr ysgolion dyddiol, a hynny ar draul y genedl a'u darostyngodd? (gol. Lloyd, 1940, t. 85).

Gwelwyd eisoes fod protestio poblogaidd ar droed yng Nghymru ymysg y werin a bod felly 'hen ddigon o dyndra rhwng tiffeddianwyr Saesneg a'u tenantiaid Cymraeg, a meistri Saesneg a'u gweithwyr Cymraeg, i gyfiawnhau brwydr genedlaethol,' ond gwelsom yn ogystal yr arweinwyr gwleidyddol a chrefyddol yn gwrthwynebu'r fath brotestio. Dadl Brooks yw bod arweinwyr y Cymry Cymraeg yn radicaliaid Rhyddfrydol ar batrwm Prydeinig. Roedd awydd gan y werin i ymdrechu at fudiad cenedlaethol, ond nid oedd yr awydd gan yr arweinwyr. Dywed Ieuan Gwynedd Jones mai 'y carfannau elitaidd a gollodd hyder yng ngallu'r iaith i ymdopi a moderneiddio cymdeithas, a hwy a drosglwyddodd eu hymdeimlad o an-nigonolrwydd i'r darllenydd a'r gwrandäwr cyffredin' (1994, t. 10).

'Caregwyd delwedd y Cymry ohonynt hwy eu hunain fel cenedl dduwiolfrydig,' chwedl Brooks (t. 34). I Brooks roedd Anghydfurfiaeth Ryddfrydol Cymry'r bedwaredd ganrif ar bymtheg yn gymysgedd o athroniaeth iwtilitaraidd Jeremy Bentham, sy'n 'cyfiawnhau'r dybiaeth mai'r hyn sy'n cyfrif yw bodlonrwydd y nifer mwyaf,' a Darwiniaeth Gymdeithasol, 'sef y dybiaeth mai'r grŵp cymdeithasol mwyaf haeddiannol sydd drechaf' (t. 35). O ddilyn hyn, felly, gwelwn fod Anghydfurfiaeth Ryddfrydol y Cymry yn cyfiawnhau'r gorthrwm ar y Gymraeg. Am hyn, gwelwyd capeli Cymraeg yn troi'n gapeli Saesneg. 'Gan fod y deyrnas yn myned yn Saeson,' chwedl Lewis Edwards, 'y mae yn rhaid i ninnau fyned ar ei hôl' (dyfynnwyd yn: Jones, 1912, t. 86). Roedd y ddysgeidiaeth Galfinaidd ar Ragluniaeth yn ddylanwadol wrth ffurfio'r meddylfryd hwn. Dysg Rhagluniaeth fod Duw wedi trefnu hanes cyn llunio'r byd ac nad oes modd newid cwrs hanes. Os marw yw tynged yr iaith, ni ellir gwneud dim i'w hachub.

Serch hynny, fel y nodir gan Brooks, roedd yr Iseldiroedd yn wlad Galfinaidd ac felly hefyd y Boeriaid yn Ne Affrica. Beth oedd yn wahanol am feddwl y Cymry? Ar yr un llaw, roedd Anghydfurfiaeth y Cymry yn arwydd o arwahanrwydd y Cymry oddi wrth y Saeson, ond ar y llaw arall, dangoswyd parch mawr tuag at yr uned weinyddol a gwleidyddol yr oedd Cymry'n rhan ohoni, sef Lloegr. Brenhines Lloegr, os cofiwch, a roddodd y Beibl yn y Gymraeg i'r Cymry a thrwy hynny wneud Cymru yn wlad Brotestannaidd. Ar y llaw arall roedd Anghydfurfiaeth y Cymry yn cynnig bydolwg cyffredinol yn ogystal. 'Lle cyffredinol iawn o ran ei hapêl oedd y nefoedd, roedd llwyddiant materol yn y fuchedd hon yn adlewyrchiad teg o'r gobeithion o'i chyrraedd, ac mewn cymhariaeth diau fod neilltued ethnig y ddadl iaith yn ymddangos yn ddibwys iawn. Gallai Anghydfurfiaeth fod yn wely cyfforddus i apêl gwobrau daearol, ac ym Mhrydain, Saesneg oedd iaith y ddaear' (2015, tt. 36-7).

Dangoswyd eisoes hefyd mai diogelu hawliau anghydfurfwyr oedd nod arweinwyr Anghydfurfiaeth Gymraeg, nid diogelu hawliau ieithyddol a gwleidyddol y Cymry. Pwysleiswyd ufudd-dod anghydfurfwyr Cymru tuag at y Goron wrth gondemio gwrthryfel y Siartwyr, er enghraifft. 'Pwysleisiwyd teyrngarwch y Cymry i'r wladwriaeth Brydeinig er mwyn dangos na fynnai Anghydfurfiaeth danseilio'r drefn gymdeithasol. Pe bai raid, yr oedd yr iaith Gymraeg i'w hoffrymu ar allor y strategaeth hon' (Brooks, 2015, t. 38).

Serch hynny, gwelwn yn Michael D. Jones ac Emrys ap Iwan, ddynion oedd yng nghanol y bywyd anghydfurfiol a rhyddfrydol ond a feddai agwedd lawer mwy beirniadol o'u cefndir. 'Caru hawliau cyffredinol' a wna Emrys ap Iwan yn hytrach na hawliau personol (Jones, 1991, t. 4) a hawliau cyffredinol y Cymry oedd hynny. Rhyddfrydwr politicaidd oedd Michael D. Jones. Bu'n rhan o'r ymgyrch i ddileu y Degwm a datgysylltu'r Eglwys Wladol. Bu'n gefnogwr i ymgeisydd Rhyddfrydol Meirionydd yn etholiad 1859 ond nid oedd yn nhraddodiad rhyddfrydiaeth Brydeinig ei gyd-Gymry. Profir hyn wrth ystyried ei ymwneud â hanes y wladfa ym Mhatagonia. Nid oedd yn barod i ragluniaeth lunio tynged yr iaith a'i chymuned,

ac aethpwyd ati i ymgyrchu'n wleidyddol i'w hachub. Yn ogystal â hynny, gwyddai fod y Gymraeg a neilltuolrwydd y Gymraeg yn hanfodol i hunaniaeth y Cymry:

For Michael D. Jones, national identity was a social phenomenon. It was based on the uniqueness of the Welsh as a cultural community rather than any notion of race. By preserving their cultural characteristics, their language in particular, he believed that the Welsh could retain their national identity in other parts of the world, and, more importantly, pass it on to descendants who had been born outside Wales (Tudur, 2006, t. 115).

Roedd Michael D. Jones wedi gweld 'cenedl' y Cymry yn America yn marw am fod y bobl yn anghofio'u mamiaith a'u diwylliant ar ôl ymfudo i wlad arall. Roeddent wedi ymdoddi i'r diwylliant mwyafrifol. Trychineb oedd hyn yn ei farn ef a dywed 'Dirmygaf finau Ryddfrydiaeth pob dyn sydd yn credu mewn goresgyniad' (gol. Jones, 1903, t. 265). Cynnydd a rhagluniaeth oedd rhywbeth fel hyn i ddynion megis Samuel Roberts. Amddiffyn ceidwadaeth mewn cenedl ryddfrydol a wna Emrys ap Iwan:

Cadw'r Gymraeg yn fyw ac yn iach yw'r unig Geidwadaeth y mae'n weddus i'r Cymry ymagnïo i'w hamddiffyn, a rhyddhau'r Dywysogaeth oddi wrth yr ormes Seisnig sy'n ei gwneud hi'n gadlas chwarae ac yn grochan golchi i bobl anghydiaith ac anghyweithas ydyw'r unig Ryddfrydiaeth y mae'n wiw i'r Cymry ymladd drosti; canys y mae a wnelo'r Geidwadaeth a'r Rhyddfrydiaeth yma, nid yn unig â llwyddiant, ond hefyd â bywyd y genedl yr ydym yn perthyn iddi (Jones, 1991, t. 4).

Dywed mai'r Rhyddfrydwyr oedd 'y dosparth mwyaf rhagrithiol' (1886, t. 155) gan mai gyrru'r diwylliant mwyafrifol a wna Rhyddfrydiaeth gymathol Brydeinig, nid hyrwyddo rhyddid a chyfartaledd cyffredinol i bawb. Daw hyn â ni at yr 'arall' Ceidwadol.

Yr 'Arall' Ceidwadol

Yn groes i hanesyddiaeth anghydfurfiol, sy'n adrodd sut y gwnaeth y 'werin dlawd, araf, geidwadol a diddysg a fodolai yng Nghymru yn dechrau'r 19eg ganrif' dyfu i fod 'yn werin fywiog, radicalaidd a diwylliedig erbyn ei diwedd' diolch i Anghydfurfiaeth (Jones, 1977, t. 48), gwelwn mai'r bobl a ymddiddorai yn 'hynodion a hynafiaethau'r genedl' yn y 1820au oedd clerigwyr gwlatgar yr Eglwys Wladol, yr 'Hen Bersoniaid Llengar'. Dyma'r rhai a oedd yn dominyddu 'bywyd deallusol, seciwlar' y Gymraeg (Brooks, 2015, t. 40). Hwy oedd yn

gyfrifol am amddiffyn diwylliant y Gymraeg gan sefydlu cymdeithasau, cyhoeddi'r cylchgrawn *Y Gwyliedydd* (1822-37), sefydlu coleg Dewi Sant, Llanbedr Pont Steffan a choleg Llanymddyfri. Dywed Bedwyr Lewis Jones amdanynt, 'prin bod odid ddim byd yn digwydd ym myd astudiaethau Cymraeg yn ystod y dauddegau heb i'r clerigwyr hyn fod ynglŷn ag ef' (1963, t. 33). Dywed R. T. Jenkins:

Buasai bywyd Cymru heddiw'n dlotach ac yn fwy unlygeidiog heb waith y gwŷr a fynnodd le yn ein hymwybyddiaeth genedlaethol i bethau hŷn o lawer, dyfnach, a mwy hanfodol inni fel cenedl, na Methodistiaeth a Radicaliaeth (1933, t. 115).

Gŵr a oedd yn geidwadol ei ogwydd yn y 1820au oedd Samuel Roberts, er iddo dyfu i fod yn un o anghydfurfwyr rhyddfrydol mwyaf dylanwadol y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Yn 1824 enillodd gystadleuaeth y traethawd yn Eisteddfod y Trallwng dan y teitl 'Ardderchogrwydd yr Iaith Gymraeg'. Mae'n dadlau dros amrywiaeth ieithyddol ac yn siarad o blaid neilltuolrwydd diwylliannau penodol. Mynnai mai neilltuolrwydd sydd i'w groesawu yn hytrach na chyffredinoled. Dywed, 'i bob cenedl farnu yn dda am ei hiaith ei hun' (1834, t. 6). Yn unol ag amcanion yr Hen Bersoniaid Llengar pwysleisiai'r angen am safoni'r orgraff, cyhoeddi geiriadur ac arweinlyfr celfyddydol, astudio'r Gymraeg yn yr ysgolion, ei defnyddio yn y llysoedd, coleddu purdeb iaith ac annog y bendefigaeth i'w siarad (Brooks, 2015, t. 41). Dylid yn ogystal fynnu'r Gymraeg 'mewn llythyrau a hyspysiadau; ac ar arwydd-estyll, arfbeisiau, bedd-feini a chof-golofnau.' Yn wir, rhywbeth 'hollol analluadwy' fyddai gwahanu Cymru a'r Gymraeg (Roberts, 1834, tt. 62-4). 'Ond, os, er y cwbl, y dywed neb - ymaith âg y Gymraeg; dywedaf finnau - ymaith âg ein rhyddid - ymaith â bod yn Genedl,' yw'r modd y rhoddodd Ioan Tegid, aelod o gylch Llanofer hi yn 1820 (t. 15).

Cylch ceidwadol a gwlatgar arall y cyfnod oedd cylch Llanofer ger Y Fenni. Teulu bonedd Seisnig a ddaeth i Lanofer ar ddiwedd y ddeunawfed ganrif oedd teulu Llanofer. Daeth Christian Bunsen yn aelod o'r teulu drwy briodas, 'a thrwyddo daeth Blaenau Morgannwg a gwastadedd Gwent, gyda'u gwerin, tiffeddianwyr estron a diwydiant haearn, i gyswllt â phrif ffrwd meddwl Ewrop' (Brooks, 2015, t. 41). Eto, roedd yr iaith Gymraeg yn

hynod bwysig i'r ceidwadwyr yn Llanofer. Enillodd Arglwyddes Llanofer gystadleuaeth y traethawd yn Eisteddfod 1834 ac ynddi hi, ac yng nghylch Llanofer, gwelwn ddysgeidiaeth yr Athronydd Johann Herder a gofidiai 'am yr hen bethau sydd ar ddarod' (Brooks, 2015, t. 42). Roedd yr offeiriad Thomas Price, 'Carnhuanawc', awdur *Hanes Cymru a Chenedl y Cymry* (1826-42) yn gysylltiedig ag Arglwyddes Llanofer. 'Dyma brif Geidwadaeth wlatgar y bedwaredd ganrif ar bymtheg,' chwedl Brooks. Dyma gylch a welai'r Gymraeg ac arbenigrwydd y bywyd Cymraeg fel sail i sefydlogrwydd cymdeithasol.

Dyma griw o geidwadwyr felly a oedd yn gyfarwydd ag athronwyr y cyfandir ac â'u bryd ar ddiogelu a chryfhau'r Gymraeg a'i diwylliant. Pwysleisiwyd addysg ddwyieithog, dyfeisiodd Arglwyddes Llanofer y wisg Gymreig draddodiadol, hyrwyddwyd cerddoriaeth, dawnsio gwerin, eisteddfodau a'r hen wyliau Cymreig. Mae'n bwysig cofio am y rhain wrth ystyried meddwl a gwaith Saunders Lewis. Er iddynt berthyn i'r Eglwys Wladol a'r Blaid Geidwadol, a thrwy hynny goleddu gweriniaetholdeb Prydeinig, roeddent yn ogystal yn hyrwyddo neilltuolrwydd Cymraeg. Nid gwir felly synied mai drwg a gelynion i'r Gymraeg oedd ceidwadwyr tra bod y rhyddfrydwyr a'r radicaliaid chwith yn dda. 'Yn hytrach,' ys dywed Brooks, 'yr hollt hollbwysig yw honno rhwng neilltuoldeb a chyfanfydedd' a gwelwn y Dde ar adegau yn herio rhyddfrydwyr Prydeinllyd ac ar brydiau eraill y Chwith yn herio Torïaeth Brydeinig. Gwelwn yn Saunders Lewis geidwadaeth yn nhraddodiad Llanofer yn pwysu ar neilltuolrwydd Cymraeg yn wyneb Rhyddfrydiaeth anghydfurfiol gymhathol Brydeinllyd a ddaeth i fri yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Criw arall yr oedd Saunders Lewis yn etifedd syniadaethol iddynt oedd yr *Association of Welsh Clergy in the West Riding of Yorkshire*. Dyma griw o offeiriadon Anglicanaidd efen-gylaidd oedd yn byw yn Swydd Efrog. Erchyll o beth yn eu barn hwy oedd y ffaith fod offeiriadon Saesneg eu hiaith yng ngofal eglwysi Cymraeg a gan fod esgobion Cymru yn ddynion di-Gymraeg roedd gwasanaethau Saesneg yn cael eu gorfodi ar y plwyfolion: 'The inhabitants of the Principality have a right to expect and do expect the same lingual qualifications

in their bishops, as the people of England do in theirs' (1852, t. 9). Dyma enghraifft arall o Geidwadaeth Gymreig yn dangos teyrngarwch i'r Eglwys Wladol, i'r senedd yn San Steffan ac i'r Goron ond ar yr un pryd yn pwysleisio neilltuolrwydd y Gymraeg

Edrych ymlaen wrth edrych yn ôl

Dyma'r hyn a olygaf wrth ddefnyddio'r term, 'y Meddwl Cymreig': dyma feddwl anghydfurfiol a rhyddfrydol. Dyma'r meddwl a ddaeth i ddominyddu'r Cymry Cymraeg yn ystod y bedwaredd ganrif ar bymtheg a dyma'r meddwl a oedd yn ymateb i ddramâu Saunders Lewis. Dyma feddwl oedd yn ddemocrataidd ac yn pwysleisio rhyddid, rheswm a chynnydd ac yn ymdrechu i greu amodau byw heb orthrwm. Dyma feddwl arweinwyr anghydfurfiol a rhyddfrydol Cymry'r bedwaredd ganrif ar bymtheg. Serch hynny, rhyddfrydiaeth gymhathol Brydeinig yr oeddynt yn ei choleddu. Pledient gyffredinoldeb ar draul y neilltuol, ac yng nghyd-destun Cymru oddi fewn i Brydain, golygai hyn fuddiannau gwleidyddol, ieithyddol a diwylliannol y Sais ar draul gwleidyddiaeth, iaith a diwylliant y Cymry Cymraeg. Bodlonrwydd y mwyafrif oedd yn bwysig iddynt a chynnydd oedd yn penarglwyddiaethu, felly rhaid oedd anghofio am y Gymraeg a'r syniad y gallai Cymru Cymraeg fodoli fel cenedl. Dyma'r Meddwl Cymreig yr oedd Saunders Lewis yn ceisio dylanwadu arno a'i herio.

Roedd ganddo ragflaenwyr a oedd wedi blaenaru'r tir iddo, sef pobl fel Michael D. Jones, Emrys ap Iwan a'r ceidwadwyr gwlatgar. Y rhain, nid arweinwyr y Gymru anghydfurfiol ryddfrydol oedd yn pwysleisio fod neilltuolrwydd y Gymraeg a'i diwylliant yn bethau i'w trysori. Rwyf am gloi wrth ddyfynnu geiriau Saunders Lewis ei hun:

Yn ail ran y bedwaredd ganrif ar bymtheg nid oedd gan Gymru gof o'r math hwnnw. A siarad yn fras, a chan eithrio ysgolheigion Rhydychen ac ychydig eraill, nid oedd rhyddfrydwyr Cymru Fydd nac yn gwybod nac yn deall hanes Cymru Fu (dyfynnwyd yn: Davies, 1964, t. 20).

Gyda rhai eithriadau gwerthfawr, meddwl a oedd wedi anghofio'r gorffennol oedd Meddwl Cymreig y bedwaredd ganrif ar bymtheg, a hynny oherwydd y pwyslais a roddai rhyddfrydiaeth ar gyffredinoldeb ar draul neilltuoldeb ac ar y mwyafrifol ar draul y lleiafrifol. Tasg Saunders Lewis oedd annog y Meddwl Cymreig i ddechrau cofio unwaith yn rhagor.

1.

‘At ba orffennol yr apeliwn, os oes hawl gennym i wneud hynny o gwbl?’

Saunders Lewis yn ei gyd-destun

Ffrwyth ei amgylchiadau oedd Saunders Lewis. Etifedd oedd yn gymaint â phensaer. Daeth i amlygrwydd mewn gwlad a ddigwyddai fod yn barod amdano, am amryw byd o resymau. Er mwyn ceisio dechrau gwerthfawrogi ei waith a deall yr ymateb iddo, rhaid yn gyntaf esbonio cyd-destun Cymru'r 1920au.

'Y mae Ewrop gyfan,' meddai Lloyd George, y Rhyddfrydwr mawr, ym mis Mawrth 1919, 'wedi'i llanw ag ysbryd chwyldro' (dyfynnwyd yn: Davies, 1990, t. 508). Ar y llaw arall, dywed K. O. Morgan 'with the declaration of an armistice on 11 November 1918 Wales entered a prolonged period of reflection, soon turning to disillusion, cynicism, and even at times despair' (1981, t. 180). Mae Glanmor Williams yn disgrifio'r cyfnod fel un 'dramatic and often painful' (1979 t. 29). Dramatig a phwysig oedd cyfnod y Rhyfel Byd Cyntaf hefyd yng ngolwg Alun Llywelyn-Williams, oherwydd yn ei dyb ef roedd blynyddoedd y rhyfel yn 'drobwynt pwysig yn hanes Cymru, yn enwedig yn hanes y Gymru Gymraeg.' (1968, t. 31). Un peth sydd yn sicr: roedd tro ar fyd ar ddyfod, a gwelwyd bwrlwm ym mywyd gwleidyddol, crefyddol a llenyddol Cymru yn y 1920au. Gellir olrhain y newid o gam i gam fel cyfres o ddirywiadau.

Dirywiad y Blaid Ryddfrydol

Roedd teyrnasiad y Blaid Rhyddfrydol yn cyflym ddod i ben. Mewn isetholiad yng Nghasnewydd yn Hydref 1922 dim ond 26.2% o'r pleidleisiau a enillodd y Rhyddfrydwyr o'i gymharu â 56.4% yn etholiad 1918, ac fe etholwyd Reginald Clarry a oedd yn Geidwadwr Annibynnol. Cipiodd ef 54.3% o'r bleidlais. Dywedwyd am yr isetholiad hwn mai 'Newport was the only British by-election which brought down a government.' (Ramsden, 1997, t. 13). O safbwynt datblygiad gwleidyddiaeth yng Nghymru, fodd bynnag, roedd yr hyn a ddigwyddodd mewn isetholiadau yn y maes glo'n fwy arwyddocaol na'r canlyniad yng Nghasnewydd. Bu chwe isetholiad mewn seddau glofaol Cymreig rhwng 1920 a 1922, 'ac

enillwyd pob un ohonynt gan y Blaid Lafur.' (Davies, 1990, t 508). Daeth yn amlwg mai sosialaeth radical y chwith ar ffurf y Blaid Lafur oedd piau'r dyfodol ar lefel genedlaethol (Williams, 1968, t. 32).

Dywed K. O. Morgan yn glir:

Welsh Liberalism, once inspired by a passionate, radical idealism, now seemed corrupted and decadent, far removed from the party of Ellis and the young Lloyd George. It searched in vain for a programme to satisfy post-war Wales: its efforts were redolent of a fading past (1991, t. 294).

Yn sgil hyn, 'In rural and industrial Wales alike, the older Liberalism was losing its appeal' (Morgan, 1991, t. 297). Daeth llywodraeth glymbleidiol Ryddfrydol David Lloyd George a'r Ceidwadwyr i ben ddiwedd 1922, ac ar hynny 'radicalism and extreme nationalism died away almost as soon as the polls were declared' (Morgan, 1981, t. 181). Serch sylwadau K. O. Morgan, gwelwyd yn y cyflwyniad nad oedd cenedlaetholdeb yn perthyn i Ryddfrydiaeth ac Anghydfurfiaeth y meddwl Cymraeg ddegawdau cyn 1922. Nid arweiniodd Rhyddfrydiaeth nac Anghydfurfiaeth y meddwl Cymreig at unrhyw weledigaeth o Gymru annibynnol.

Esbonia K. O. Morgan: 'The age of the particularist Welsh programme had passed, as a force of political significance, and Lloyd George's premiership proved deeply disappointing to those of his countrymen who hoped for further recognition of their national characteristics.' Ni newidiodd hyn yn dilyn etholiad 1922, pan gipiodd y Blaid Lafur hanner seddi Cymru a gwelwn hyn hyd heddiw. Nid yw hunanreolaeth yn rhan o weledigaeth y Blaid Lafur yng Nghymru a hyrwyddo undod Prydeinig yw nod y Blaid Lafur yn Lloegr a'r Alban yn ogystal.

Roedd yr un yn wir am sosialaeth yr 1920au a Rhyddfrydiaeth y degawdau cynt. Magodd Cymru blaid sosialaidd, ond sosialwyr nad ystyrient ryddid eu cenedl fel rhan o strategaeth gyfannol yn erbyn cyfalafiaeth ac imperialaeth. Yn wir, gellir dadlau mai rôl hanesyddol y Blaid Lafur oedd cadarnhau'r broses o integreiddio'r Cymry yn rhan o'r drefn

Brydeinig. Gan hynny, awgrymir yn aml fod y flwyddyn 1922, pan enillodd Llafur hanner seddau Cymru, yn dynodi diwedd y cyfnod pan fu pynciau penodol Cymreig yn wleidyddol ganolog. Wedi bron i ganrif o ddylanwad Rhyddfrydiaeth Brydeinig, roedd y meddwl Cymreig bellach yn wynebu dylanwadau sosialaeth Brydeinig yn ogystal â Rhyddfrydiaeth Brydeinig.

Dirywiad yr Iaith Gymraeg

Yn debyg i'r Blaid Ryddfrydol, ac yn sgil dylanwad y rhyddfrydwyr fel y gwelwyd yn y cyflwyniad, dirywiad a welwyd yn hanes yr iaith Gymraeg yn ystod y cyfnod hwn, a daeth hynny yn glir erbyn 1921. Yr oedd hi ar ei hanterth yn nechrau'r ganrif, a hanner y boblogaeth yn ei siarad, a'r nifer i bob golwg ar gynnydd. Ond rhwng cyfrifiadau 1911 a 1921 collodd 50,000 o'i siaradwyr a dyma oedd y tro cyntaf erioed i nifer y Cymry Cymraeg leihau. Erbyn 1921 *dim ond* 929,00 neu 37.5 y cant o'r boblogaeth a oedd yn medru'r Gymraeg.

Dywed Glanmor Williams, 'some of the strongest bulwarks of the older sense of identity either decayed or were devastated, seemingly beyond despair.' (1979, t. 29) a bu'r dirywiad hwn yn gyfrifol am weld y niferoedd o bobl a oedd yn medru'r Gymraeg yn syrthio o 54 y cant yn 1891 i 20.8 y cant erbyn 1971.

Adfywiad

Moddion oedd y dirywiadau a'r colledion hyn i greu lle i genhedlaeth dra gwahanol, ac yn eu plith safai Saunders Lewis. Yn lle digalonni, ymatebodd unigolion a berthynai i'r garfan Gymraeg ddiwylliedig o'r gymdeithas mewn modd positif i'r newidiadau hyn. 'Much of it has been directed towards what may loosely be categorized as cultural activities: the unpolitical and unmilitaristic youth movement, *Urdd Gobaith Cymru*: the National Eisteddfod' ac fe allwn ychwanegu addysg Gymraeg a sefydlu'r Blaid Genedlaethol yn 1925 at y rhestr hon (Williams, 1979, t. 30). Dyma adlewyrchu gweithgarwch ceidwadwyr gwlatgar y ganrif

flaenorol wrth ganolbwyntio ar y Gymraeg a'i diwylliant.

Yn wir, gwelwyd ysbryd chwyldroadol ym mywyd academiaidd a llenyddol Cymraeg Cymru'r 1920au a daeth criw i'r amlwg a berthynai i '[d]iwylliant prifysgol a oedd ar yr un pryd yn genedlaethol ei seiliau ac yn gydwladol ei gynnwys' (Llywelyn-Williams, 1968, t. 36).

Bu'r 1920au yn gyfnod byrlymus iawn ym myd academiaidd a llenyddol Cymraeg Cymru, a hynny yn sgil y newidiadau a'r peryglon yr oedd Cymru gyfan yn eu hwynebu. Yng ngeiriau Alun Llywelyn-Williams, 'the twenties was a period of reassessment in Welsh literature.' (1997, t. 2) Fe â Alun Llywelyn-Williams ymlaen i egluro:

Y mae holl awyrgylch llenyddol y dauddegau cynnar yn gwbl wahanol i'r cyfnod cyn 1914, a grymustersau newydd i'w canfod bron ar unwaith wedi'r rhyfel yn dechrau newid ffurf a chynnwys y diwylliant Cymreig a Chymraeg, a chynnig cyfeiriad newydd i'w egnïon creadigol. Y gwir yw fod y diwylliant Cymraeg a'i gynheiliaid wedi ymateb yn rymus i argyfyngau'r rhyfel, er efallai'n anuniongyrchol, a bu'r dau-ddegau o'r herwydd yn gyfnod bywiol i'n llenyddiaeth (1968, t. 33).

Ieitheg a llawysgrifau Canol Oesoedd oedd yn dominyddu ysgolheictod academiaidd Cymru cyn y Rhyfel Byd. Bu'r cyfnod cyn y Rhyfel Byd yn gyfnod gweithgar iawn ym myd academiaidd Cymru. Rhaid nodi rhai o brif ffigurau'r cyfnod hwn er mwyn gallu eu cyferbynnu â'r to newydd o academyddion a welwyd wedi cyfnod y Rhyfel Byd.

Roedd Syr Edward Anwyl (1866-1914) yn ysgolhaig Celtaidd amlwg, yn athro Cymraeg yng Ngholeg y Brifysgol Aberystwyth yn 1892 ac yna yn athro Ieitheg Gymharol yn y Brifysgol. Ganed yng Nghaer a derbyniodd ei addysg yn King's School ac yna'n Rhydychen ble sefydlodd Gymdeithas Dafydd ap Gwilym. Yn Nhachwedd 1913, fe'i penodwyd yn brifathro Coleg Hyfforddi Mynwy. Ymysg ei gyhoeddiadau ceir *A Welsh Grammar for Schools* mewn dwy ran, sef *Welsh Accidence* (1889) a *Welsh Syntax* (1899). Yn ogystal â'r rhain cyhoeddodd *Celtic Religion in Pre-Christian Times* yn 1906. Bu ei frawd, Bodvan Anwyl (1875-1949), yn hynod weithgar ym myd geiriadureg wedi iddo orfod ymddeol o'i swydd fel pregethwr gyda'r Annibynwyr oherwydd byddardod yn 1904 gan gymryd gofal am

Sefydliad y Mud a'r Byddar rhwng 1904 a 1919. Yn 1914 ef oedd yn gyfrifol am y chweched argraffiad o Eiriadur Saesneg-Cymraeg Spurrell ac yn 1916 am y seithfed argraffiad. Yn 1921 penodwyd ef yn Ysgrifennydd Geiriadur Cymru. Golygodd argraffiadau o *Drych y Prif Oesoedd* a *Gweledigaethau y Bardd Cwsc* ac ef oedd awdur *Y Pulpud Bach* (1924), *Yr Arian Mawr* (1934), *Fy Hanes fy Hunan* (1933) ac *Englynion* (1933). 'Dosbarth deifiol o sych' oedd darlithoedd Anwyl yn ôl R. T. Jenkins, ond nid yw hynny i ddweud nad oedd yn ŵr hynod ddylanwadol a galluog (gol. Evans, 1997, t. 95). '[P]ennod fawr yn hanes Cymru' oedd ei ddwy flynedd ar hugain fel athro yng Ngholeg Aberystwyth (Lewis, 1914, t. 3). Edward Anwyl, er enghraifft, 'fyddai mentor mawr T. H. Parry-Williams' (Price, 2013, t. 46). Roedd y ddau yn llythyru drwy gydol gyrfa Parry-Williams, hyd yn oed pan oedd yn Freiburg a Paris. Roedd gwaith Anwyl o dynnu'r llenyddol a'r llafar (*Welsh Accidence* a *Welsh Syntax*) yn ddylanwad mawr ar waith creadigol Parry-Williams.

Ysgolhaig amlwg arall a berthyn i'r un cyfnod oedd J. Glyn Davies (1870-1953). Yn nai i John Jones, Tal-y-sarn, bu'n gweithio gyda sawl cwmni llongau hwylio cyn cael ei berswadio gan Thomas Edward Ellis ac eraill i fynd i Goleg Aberystwyth er mwyn hel casgliad o lyfrau a fyddai yn eu tro yn sylfaen i Lyfrgell Genedlaethol Cymru. Bu yn Aberystwyth o 1899 i 1907, ond wedi diflasu ar y gwaith aeth i weithio i Lyfrgell Prifysgol Lerpwl ac yna yn gynorthwyydd i'r Athro Kuno Meyer yn yr Adran Gelteg, ac wedi ei ymddeoliad ef, penodwyd J. Glyn Davies yn bennaeth ar yr adran yn 1920. Bu'n cyfrannu'n helaeth i gylchgronnau Cymraeg ac fe gyhoeddodd *Welsh Metrics* yn 1911 a chyfansoddodd ganeuon telynegol poblogaidd i blant sef *Cerddi Huw Puw* (1923), *Cerddi Robin Goch* (1935) a *Cherddi Portinllaen* (1936). Wedi iddo farw, cyhoeddwyd cyfrol o'i farddoniaeth sef *Cerddi Edern a cherddi eraill* yn 1955.

Disgrifir John Humphreys Davies (1871-1926) fel llyfryddwr, llenor ac addysgwr. Ei brif ddiddordeb oedd casglu llyfrau a llawysgrifau Cymraeg ac ef oedd prif awdurdod Cymru yn y maes hwn a bu'n un o brif sefydlwyr y Llyfrgell Genedlaethol. Cyhoeddodd sawl cyfrol gan

30

gynnwys *Rhai o Hen Ddewiniaid Cymru* (1901), *A Bibliography of Welsh Ballads* (1911), *Rhestr o Lyfrau gan y Parch. William Williams, Pantycelyn* (1918). Golygodd *The Letters of Lewis, Richard, William and John Morris of Anglesey* (1907-9), ail gyfrol *Gweithiau Morgan Llwyd* (1908), *The Autobiography of Robert Roberts 'Y Sgolor Mawr'* (1923) a *The Letters of Goronwy Owen* (1924). Yr oedd hefyd yn un o sylfaenwyr *Cylchgrawn Hanes y Methodistiaid Calfinaidd* ac roedd yn olygydd *Cylchgrawn Llyfryddol Cymru*.

Ysgolhaig Celtaidd arall oedd Syr John Rhŷs (1840-1915). Roedd yn ieithegwr o'r radd flaenaf a chyhoeddodd lawer o erthyglau a chyfrolau yn y maes. Ei waith pwysicaf oedd ei gyhoeddiad cyntaf, sef *Lectures on Welsh Philology* (1877). Ei brif ddiddordeb arall oedd arysgrifau Celteg y Cyfandir. Golygodd *The Text of the Mabinogion ... from the Red Book of Hergest* ar y cyd â Gwenogvryn Evans (1887), *The Text of the Bruts from the Red Book of Hergest* (1890), *The Text of the Book of Llan Dâv* (1893). Hefyd fe olygodd *The Elucidarium...from Llyvr Agkyr Llandewivrevi* ar y cyd â John Morris-Jones. Mae ei lyfrau, i enwi ond rhai, *Celtic Britain* (1882), *Lectures on the Origin and Growth of Religion as illustrated by Celtic Heathendom* (1886, 1888), *Studies in Arthurian Legend* (1891), *The Welsh People* gyda D. Brynmor Jones (1900) a *Celtic Folklore, Welsh and Manx* (1901) oll yn brawf o'i ddiddordeb a'i arbenigedd mewn archeoleg, mytholeg, llên gwerin ac ethnoleg. Ef oedd y cyntaf a'r pwysicaf yn ei ymdriniaeth o'r meysydd hyn.

Ysgolhaig pysig arall oedd Gwenogvryn Evans (1852-1930). Roedd yn baleograffydd ac yn olygydd a fu'n gyfrifol am baratoi argraffiadau o rai o brif lawysgrifau Cymraeg yr Oesoedd Canol. Cyhoeddodd *The Text of the Mabinogion from the Red Book of Hergest* (1887), *Llyfr Du Caerfyrddin* (1906), *Llyfr Llandaf* (1893), *Mabinogion Llyfr Gwyn Rhydderch* (1907), *Brutiau'r Llyfr Coch* (1890), *Llyfr Aneirin* (1900). *Llyfr Taliesin* (1910) a barddoniaeth *Llyfr Coch* (1911). Pwysigrwydd y llyfrau hyn a'u hawdur yw cywirdeb manwl eu darlleniadau ac roedd y ffacsimiliau a gyhoeddodd wedi hyn yn garreg filltir allweddol yn hanes argraffu yng Nghymru. Fe gyfrifir ei olygiadau yn fan cychwyn pob astudiaeth o lenyddiaeth Gymraeg

lawysgrifol.

Samuel J. Evans (1870-1938) oedd prifathro cyntaf ar Ysgol Sir y Bechgyn, Trallwng, yn 1895 ac yna'n brifathro cyntaf Ysgol Sir Llangefni yn 1897 hyd nes ei ymddeoliad yn 1935. Cydnabyddir iddo fod yn flaenllaw ym mywyd addysgol Cymru am ddeugain mlynedd a mwy ac mae ffrwyth ei lafur yn dyst i hyn. Cyhoeddwyd y cyntaf o ddeg argraffiad o *The Elements of Welsh Grammar* yn 1899. Dilynwyd y gyfrol hon gan *Welsh and English Exercises adapted for use with the author's Elements of Welsh Grammar* (1903), *Welsh Parsing and Analysis* (1907), *The Latin Element in Welsh* (1908), *Questions on Evans' Welsh Grammar, etc., with Notes* (1908), *Studies in Welsh Phonology* (1909), *Studies in Welsh Grammar and Philology* (1909), a *The Curricula of Secondary Schools* (1925).

Roedd John Morris-Jones (1864-1929) yn un o sylfaenwyr Cymdeithas Dafydd ap Gwilym ym Mhrifysgol Rhydychen. Cyhoeddwyd cyfrol o'i gerddi dan y teitl *Caniadau* yn 1907 ond yn 1893 cyhoeddodd ei waith ysgolheigaidd dylanwadol cyntaf a hynny dan nawdd Gymdeithas Dafydd ap Gwilym, sef *Welsh Orthography*. Ymgais i sefydlogi orgraff y Gymraeg ydoedd a gwelwyd argraffiad Cymraeg a mwy yn 1928 dan y teitl *Orgraff yr Iaith Gymraeg*. Yn 1894 cyhoeddodd argraffiad o *Llyvyr Agkyr Llanddewivrefi* a chyhoeddodd adargraffiad o *Gweledigaethu y Bardd Cwsc* yn 1896. Gramadeg a chystawen y Gymraeg a gafodd ei sylw yn *A Welsh Grammar, Historical and Comparative* (1913).

Dan ddylanwad Emrys ap Iwan, edrychodd T. Gwynn Jones (1871-1949) y tu hwnt i'r bedwaredd ganrif ar bymtheg am sylfeini llên Cymru. Bu'n newyddiadurwr gweithgar yn Ninbych, Lerpŵl, Caernarfon a'r Wyddgrug cyn symud i Aberystwyth i fod yn gatalogydd y Llyfrgell Genedlaethol yn 1909 ac yna'n ddarlithydd yn yr Adran Gymraeg yn 1913 cyn codi i Gadair Gregynog yn 1919.

Yn amlwg, nid wyf wedi sôn am bob ysgolhaig yma, ond mae'r rhai a restrwyd yn nodweddiadol o'r cyfnod. Gyda hynny yn unig o gyflwyniad byr i natur ysgolheictod Cymru

cyn y Rhyfel Byd, gellir yn hawdd gweld bod yr hyn a oedd ar fin digwydd yng nghylchoedd academiaidd Cymru yn dro ar fyd chwyldroadol. Yn yr awyrgylch yma ac oherwydd yr awyrgylch yma yr aeth Saunders Lewis ati i ysgrifennu'n gyntaf yn y Gymraeg.

Rhwng 1911 a 1917 cyhoeddwyd *Y Beirniad* dan nawdd Cymdeithas Gymraeg colegau Prifysgol Cymru. John Morris-Jones oedd y golygydd ac roedd yn cynnwys erthyglau am yr iaith, beirniadaeth lenyddol a gweithiau creadigol. Cyhoeddwyd *Ynys yr Hud* gan W. J. Gruffydd a *Madog* gan T. Gwynn Jones ynddo a hefyd erthyglau gan Ifor Williams ar *Y Gododdin* a Llyfr Aneirin.

Cyhoeddwyd *Yr Efridydd* (cylchgrawn Undeb Cristnogol y Myfyrwyr) am y tro cyntaf ar Hydref 15fed, 1920 o dan olygyddiaeth D. Miall Edwards (1873-1941). Pwysig nodi dau beth a ddywed D. Miall Edwards yn nodion y golygydd. 'Mae'r amseroedd yn hawlio ysbryd mentr ac antur, yn enwedig ynglŷn â'r gwaith o ledaenu a dyfnhau Teyrnas Crist ar y ddaear' (1920, t 1). Yma gwelir yr ysbryd chwyldroadol y soniodd Lloyd George amdano. Mae D. Miall Edwards yn cydnabod bod newid mawr yn digwydd yng Nghymru, ond yn lle digalonni, mae'n barod i ymateb i'r her. Dywed Robert Pope yn *National Library of Wales Journal* fod Andrew Fairbairn, Prifathro Coleg Mansfield, Rhydychen, yn credu mai D. Miall Edwards oedd 'one of the foremost thinkers of the age' (2000, t. 401). Rhyddfrydol yn hytrach na cheidwadol oedd diwinyddiaeth D. Miall Edwards, fel yr esbonia Robert Pope: 'Edwards was an outstanding representative of the optimistic theological liberalism that prevailed in Europe' (2000, t. 402). Dylanwadau Ewropeaidd oedd i'w ddiwinyddiaeth hefyd, yn hytrach na dylanwadau Cymreig. Dywed Robert Pope iddo gael ei ddylanwadu'n drwm gan Immanuel Kant, Georg Hegel a Friedrich Schleiermacher (2000, t. 402). Credai yn gryf y dylid cael disgwrs diwinyddol cyhoeddus yn y Gymraeg ac mae swm a sylwedd ei gynnyrch cyhoeddedig yn dyst o hynny. Ceir yma naws cyffrous a hyderus, ac nid D. Miall Edwards oedd yr olaf i ymateb i heriau'r oes fel hyn, fel y cawn weld.

Yn ail, hoffwn nodi'r sylw canlynol a welir yn ei nodiadau golygyddol: 'Ynglŷn ag enw'r cylchgrawn, gweddus yw inni gydnabod i rai "puryddion" godi peth gwrthwynebiad i'r enw' (Edwards, 1920, t.1). Mae i'r sylwad yma bwysigrwydd mawr oherwydd mae'n ymgorfforiad o'r newid a'r newydd-deb a oedd yn perthyn i fywyd academiaidd a llenyddol Cymraeg Cymru'r 1920au. Mae'n dangos bod y to newydd yn barod i dderbyn dull newydd o fynegi'u hunain.

Y Llenor

Heb os nac oni bai, roedd dyfodiad *Y Llenor* yn 1922 dan olygyddiaeth W. J Gruffydd (1881-1954) o dragwyddol bwys i fywyd llenyddiaeth Gymraeg. Fel yr eglura T. Robin Chapman, nid oedd 'dim lle i selogion yr Eisteddfod a'r Orsedd, dim lle i enwadaeth na phlaid, dim lle (ond yn y rhifynnau cynharaf) i waith ysgolheigaidd pur chwaith. Amcan Gruffydd oedd creu cylchgrawn ac iddo flas colegol a chyfoes pendant.' (1986, t. 13)

Er i'r *Bulletin of the Board of Celtic Studies* dan olygyddiaeth Ifor Williams yn 1920 lenwi'r bwlch a adawyd ar ôl i chwarterolyn Syr John Morris-Jones, *Y Beirniad*, ddod i ben yn 1920, eto, gadawyd bwlch yn y byd cyhoeddi Cymraeg oherwydd gofalai'r *Bulletin* 'am faterion ieithyddol, ond nid oedd llwyfan bellach i lenorion poblogaidd' (Chapman, 1986, t. 13). Yn wahanol i *Y Beirniad* John Morris-Jones, a roddai le mawr i bynciau iaith a gramadeg, rhoddodd *Y Llenor* lwyfan gadarn i lenorion y 1920au yn hytrach nag ieithyddion. Rhwng y cloriau hyn ceir beirniadaethau 'a fynnai amgyffred a dehongli pŵer celfyddyd' yn hytrach na golygiadau o destunau a 'beirniadaeth ieithyddol neu hanesyddol' (Williams, 1968, t. 35). Yn ogystal â hynny aeth ati i geisio 'diogelu'r Gymraeg, nid trwy fod yn noddfa iddi, ond trwy ei rhagoriaeth a dysgu hunan-barch i'w siaradwyr' (Chapman, 1986, t. 15).

Credaf fod geiriau W. J Gruffydd yng nghorff 'Nodiadau'r Golygydd' yn *Y Llenor*, 5, 1926 yn egluro ac yn dangos yn glir yr ysbryd chwyldroadol a hyderus a berthynai i'r criw arbennig yma o Gymry Gymraeg a oedd yn codi :

Yn gyntaf i gyd, gair am y LLENOR ei hunan. Ei unig amcan yw gwasanaethu Cymru, a hynny mewn peth y tybiaf amdano ei fod yn hollol anhepgorol. Yr wyf yn credu ers tro, ac yn sadio beunydd yn fy nghred, nad oes yr un siawns yn y byd i'r iaith Gymraeg fyw, hyd yn oed i ddiwedd y ganrif hon, oni bydd ynddi rywbeth sydd ynddo'i hunan yn werthfawr: oni all gynhyrchu llenyddiaeth a ddichon sefyll ochr yn ochr â llenyddiaeth gwledydd gwâr eraill ... Ni bydd y Gymraeg byw, ni haedda fyw, os rhywbeth ydyw i'w arfer wrth brynu a gwerthu ac wrth siarad â hen bobl, ac yna troi oddiwrtho pan fynnom fynegiant llenyddol i'n teimladau dyfnaf, a dibynnu ar feirdd a llenorion Lloegr a Ffrainc a'r Almaen am bob ceinder ac artistri.' (1926, t. 1).

Bellach, felly, roedd gan lenorion cyfoes Cymraeg Cymru lwyfan cryf a chadarn i genhadu, diolch i olygyddiaeth W. J. Gruffydd, canys 'one of the avowed objectives of Gruffydd's editorship was a widening of Welsh literary horizons and an important aspect of the ferment ideas in the twenties was a new interest in France and in contemporary French literature and thought' (Williams, 1979, t. 3). Yn fuan wedi'r rhyfel, sefydlwyd 'Cyfres y Werin a'r Brifysgol' dan olygyddiaeth Ifor L. Evans a Henry Lewis, a oedd yn gyfieithiadau o weithiau clasurol Ewrop ac yn ymgais i gyflwyno'r traddodiad Ewropeaidd i'r Cymry Cymraeg. Eglura Alun Llywelyn-Williams: 'yr oedd yn rhaid i'r dauddegau geisio dwyn Cymru a'i llenyddiaeth i gysylltiad uniongyrchol ag etifeddiaeth ddiwylliannol gwledydd eraill â'u meddwl cyfoes.' Yma eto, gwelwn fod gan *Y Llenor* ran fawr i'w chwarae wrth fynd ati i geisio cyflawni hyn canys '*Y Llenor* eto oedd y prif ladmerydd [...] Pan ymddangosodd ysgrif R. T Jenkins ar 'Yr Adwaith yn Llenyddiaeth Ffrainc yn yr Oes Bresennol' yn yr ail rifyn o'r *Llenor*, yr oedd pennod newydd, gyffrous wedi'i hagor yn hanes y meddwl Cymreig' (1968, t. 38-39).

Un peth arall a berthynai i'r *Llenor* oedd ei apêl ar i'r Gymru Gymraeg 'fyfyrion ddyfnach yn ein hanes' (Williams, 1968, t. 61). Gwelir yn ei ysgrif 'Yr Apêl at Hanes' yn *Y Llenor* yn 1924, R. T. Jenkins yn datgan ystyr ac amcan yr astudiaeth o hanes am y tro cyntaf. Y cwestiynau a fynnai R. T Jenkins a'i gyfoedion ofyn ac ateb oedd:

Pa mor berthnasol mewn gwirionedd i'r sefyllfa gyfoes ar unrhyw adeg yw unrhyw apêl at hanes? Pa gyfiawnhad sydd i'n hastudiaeth o hanes, pa awdurdod sydd i'r gorffennol y gallwn yn deg apelio ato? At ba orffennol yr apelion, os oes hawl gennym

i wneud hynny o gwbl? Oes yna'r fath beth â thraddodiad cyfannol Cymreig sy'n cydio'r canrifoedd wrth ei gilydd, neu oes yna rai cyfnodau o'n hanes sy'n bwysicach na'i gilydd i'n traddodiad yn fwy arwyddocaol yn fwy ystyrion? ... [beth yw] lle'r gorffennol yn ein bywyd (Williams, 1968, t. 61).

Dyma ymgais, felly, i roi sylfeini rhagorach na'r 'mudiad gwerinol, radicalaidd [a oedd] wedi methu [...] creu cenedl gyflawn' (Llywelyn-Williams, 1968, t. 65), cyn y Rhyfel Byd.

Mae T. Robin Chapman yn cadarnhau llwyddiant a chyrhaeddiad *Y Llenor* pan ddywed: '*Y Llenor* oedd prif gyfrwng mynegiant llenorion mwyaf blaenllaw a beirniaid disgleiriaf y cyfnod rhwng y ddau ryfel byd' (1993, t. 73).

Fe gytuna Alun Llywelyn Williams:

The early volumes of *Y LLENOR* seem to reflect, as one reads them today, a literary golden age. The best of the very considerable achievement of the twenties and thirties is to be found on its pages: the poems of Williams Parry and Parry-Williams, the short stories of Kate Roberts, the exciting new criticism of Saunders Lewis, Griffith John Williams, Ambrose Bebb and Gruffydd himself. R. T. Jenkins, among this remarkably talented company of writers, soon won himself a distinguished position (1977, t. 2).

Yn ogystal â chyhoeddi *Yr Efrdydd* a'r *Llenor*, gwelwyd penodiadau academiaidd a fu'n gymorth i lunio naws ac ysbryd chwyldroadol y 1920au.

Penodiadau

Yn 1919 penodwyd T. Gwynn Jones i fod yn Athro Llenyddiaeth yn Adran y Gymraeg yn Aberystwyth, ac yn fuan ar ei ôl yn 1920, penodwyd T. H. Parry-Williams i fod yn Athro Iaith yn yr un adran. Dyma K. O. Morgan yn adrodd yr hanes:

After some debate on the college council, the poet Thomas Gwynn Jones was appointed Professor of Welsh Literature. Gwynn Jones's radical, indeed socialist, political views were not held against him. However, great trouble arose when it was proposed to elect another eminent poet, Thomas Parry-Williams, to a second chair, that of Welsh Language. Parry-Williams was known to have been a pacifist and conscientious objector during the war [...] There was a year's delay before in 1920 Parry-Williams was indeed appointed to the new chair of Welsh (1981, tt. 181-2).

Dyma feirdd, sosialwyr, radicaliaid a heddychwyr, oll yn dal swyddi cyhoeddus o ddylanwad

mawr.

Yn ogystal ag Aberystwyth, gwelwyd penodiad newydd yn Abertawe pan benodwyd Saunders Lewis fel darlithydd yno ar ddiwrnod olaf Medi yn 1922. Roedd yn gweithio o dan yr Athro Henry Lewis, a oedd yn ysgolhaig penigamp ac a oedd wrthi yn ddyfal yn torri tir newydd. Disgrifiodd Saunders Lewis ef fel gŵr 'very decent,' a ganiataodd gryn ryddid iddo o ran trefnu dosbarthiadau' (Chapman, 2006, t. 87). Eto, gwelwn yn y disgrifiad yma ysbryd byrlymus yn perthyn i'r academydd dan sylw. Roedd yn arloeswr yn ei faes, yn arwain y gad o ran addysg gyfrwng Gymraeg ac yn rhoi rhwydd hynt i Saunders Lewis drefnu a dysgu fel y mynnai.

Yn yr un cyfnod, yn 1919, daeth W. J. Gruffydd yn Athro ar yr Adran Gymraeg yng Nghaerdydd. Yn ei eirida iddo, canmola John Morris - Jones: 'His thorough acquaintance with the Classics, his mastery of Anglo-Saxon and cognate languages, his familiarity with the Romance languages, some of which, as I know, he speaks with remarkable fluency and his unique experience in the Celtic languages.' Yr oedd gan Gruffydd, meddai, 'an unparalleled qualification for the post which he now seeks.' (Chapman, 1993, t. 41) Gwelwn hyder a bwrlwm W. J. Gruffydd yn ei ddatganiad cadarn: 'Os caf y gadair hon ... agoraf fy ngheg yn bur llydan ac nid hawdd fydd fy nhewi.' (dyfynnwyd yn: Chapman, 1993, t. 67). Dyma ychwanegu academydd galluog, hyderus a heriol arall at y rhestr.

Penodwyd Griffith John Williams yn ddarlithydd yn yr Adran Gymraeg yng Ngholeg Prifysgol Caerdydd yn 1921 ac erbyn ei benodiad yn athro yn yr un adran yn 1946, roedd yn cael ei gydnabod fel un o ysgolheigion disgleiriaf Cymru. Ef yn bennaf oedd yn gyfrifol am brofi twyll lolo Morgannwg, er iddo dderbyn gwrthwynebiad cyhoeddus chwyrn am hynny, drwy astudiaeth fanwl a disglair ar bob agwedd ar ddysg yr iaith Gymraeg a'i thraddodiad llenyddol. Hanesyn pwysig arall am y gŵr hynod hwn oedd mai yn ei barlwr ef a'i wraig ym Mhenarth, gydag Ambrose Bebb a Saunders Lewis yn bresennol, y

penderfynwyd sefydlu mudiad Cymreig newydd. Ymunodd y ffrwd yma o dde Cymru a'r ffrwd o ogledd Cymru yn Eisteddfod Genedlaethol Pwllheli yn Awst 1925 i ffurfio'r Blaid Genedlaethol.

Ysgolhaig arall na allwn anghofio amdano yw Thomas Parry, cefnder i Williams Parry a T. H. Parry-Williams. Yn 1929, wedi marwolaeth Syr John - Morris Jones, penodwyd ef yn ddarlithydd o dan Syr Ifor Williams yn Adran y Gymraeg, Prifysgol Bangor. Bu ei gyfnod yna yn un cynhyrchiol iawn o ran gwaith academiaidd a chreadigol. Cyhoeddodd nifer o erthyglau ar Siôn Dafydd Rhys a'i Ramadeg, cyfieithodd *Hedda Gabler* i'r Gymraeg a lluniodd yr awdl *Mam* ar gyfer Eisteddfod Genedlaethol Aberafan. Er na chafodd ei gadeirio, yn ôl Syr T. H. Parry - Williams, hon oedd yr awdl orau. Yn y cyfnod hwn hefyd bu'n gosod geiriau i gerddoriaeth. Yn yr un cyfnod hefyd dechreuodd olygu gweithiau Dafydd ap Gwilym (cyhoeddwyd y gwaith hwn yn 1952 ac fe'i cydnabyddir hyd heddiw yn gampwaith) ac astudiodd dwf a chrefft y gynghanedd.

Ym Mangor 'cychwynnodd [Ambrose] Bebb ar ei waith yn y Normal yn swyddogol fore Llun, 4 Mai 1925. [...] Synnodd 'Ambi,' fel y'i llysenwyd gan y myfyrwyr, at eu hanwybodaeth o hanes eu gwlad eu hunain er edmygu ohono eu brwdfrydedd' (Chapman, 1997, t 75). Yma, gwelwn academydd arall, nid yn anobeithio oherwydd diffyg gwybodaeth ei fyfyrwyr, ond yn barod i dderbyn yr her a'u haddysgu oherwydd mae'n gweld potensial yn eu brwdfrydedd.

Fel y crybwyllwyd eisoes, dyma gyfnod cyhoeddi straeon byrion Kate Roberts am y tro cyntaf yn 1925. Dywed Derec Llwyd Morgan am y gyfrol gyntaf, *O Gors y Bryniau*: 'It is the testament of an artist following her own vision' (1974, t. 36). Dyma ffrwyth ei haddysg brifysgol - ffrwyth ei darllen a'i hymbellhau o'i gwreiddiau yn Rhosgadfan. Dyma felly artist yn torri'n rhydd ac yn dilyn ei thrywydd ei hun a thrwy hynny, felly, yn lledaenu gorwelion

llenyddiaeth Gymraeg. Dyma artist sydd ag ysbryd chwyldroadol yn perthyn iddi.

Fy nod yn y bennod hon yw ceisio portreadu'r Gymru Gymraeg a oedd yn gefndir ac yn gynulleidfa i Saunders Lewis wrth iddo ddechrau ysgrifennu yn y Gymraeg. Ceir anobaith, tristwch ac ansefydlogrwydd yn dilyn y Rhyfel Mawr, roedd yr hen drefn Ryddfrydol ac anghydfurfiol yn diflannu ac fe broffwydodd lawer dranc yr iaith Gymraeg. Ond yn lle rhoi'r ffidil yn y to, adweithiodd Cymry diwylliedig yn erbyn hyn mewn modd hyderus a phositif, ac i'r criw yma y perthynai'r ysbryd chwyldroadol. Gyda'r hen drefn a'r 'pethau' yn newid yn llwyr, roedd gan y cwmni yma, a Saunders Lewis yn eu plith, gynulleidfa i'w dylanwadu a'i siapio a'i hadfywio a llwyfan amlwg i wneud hynny yn *Y Llenor* a thrwy gyfrwng y swyddi yr oeddynt yn eu dal. Oherwydd yr ysbryd newydd a oedd yn cyniwair yn y tir, anogwyd hwy oll, gan gynnwys Saunders Lewis, i fynd ati i gynhyrchu llenyddiaeth newydd ar gyfer oes newydd.

Cymru'r 1920au

Dyma'r Gymru Gymraeg newydd y mae T. Robin Chapman yn ei disgrifio:

Nid yn yr Adrannau Cymraeg yn unig y gwelir yr adfywiad hwn. Yn 1922 cychwynnwyd Urdd Gobaith Cymru, Gwasg y Brifysgol, *Cyfres y Werin*, a'r Bwrdd Gwybodau Celtaidd. Ddwy flynedd yn ddiweddarach lansiwyd cyfres newydd *Yr Efrdydd* dan olygyddiaeth Miall Edwards, ac yn 1925 sefydlwyd y Blaid Genedlaethol. I ddechrau'r dauddegau y perthyn sylwedd *Cerddi* ac egin *Ysgrifau* T. H. Parry-Williams, storïau byrion cynnar Kate Roberts, a drama Gymraeg gyntaf Saunders Lewis, *Gwaed yr Uchelwyr* (1993, t. 72).

Dyma Gymru Gymraeg newydd wedi'i hadfywio; dyma'r Gymru Gymraeg y mae Saunders Lewis, gyda chyhoeddi ei ddrama Gymraeg gyntaf, *Gwaed yr Uchelwyr*, yn 1922, yn ei hetifeddu i fod yn gynulleidfa i'w waith ac yn gymhelliad cyffrous i'w ddawn fel llenor. At y ddrama hon a'r ymateb iddi y trown yn y bennod nesaf.

2.

'Nid teulu sy'n anghofio ydym ni'

Dramâu y 1920au

Cyhoeddodd Saunders Lewis ddwy ddrama Gymraeg yn y 1920au, sef *Gwaed yr Uchelwyr* (1922) a chyfieithiad o ddrama Molière, *Le Médecin Malgré Lui*, sef *Doctor er ei Waethaf* (1924). Cyhoeddodd cyn hyn ddrama Saesneg, *The Eve of Saint John* (1921). Ond yn *Gwaed yr Uchelwyr* cawn Saunders Lewis yn apelio at y meddwl Cymreig a'r Gymru Gymraeg mewn drama. Dyma oedd y tro cyntaf i'r Cymry Cymraeg gael blas ar Saunders Lewis fel llenor a'i ymgais gyntaf ef i ddylanwadu a gadael ei farc ar fywyd a meddwl y Cymry. Ond cymysg iawn fu'r ymateb iddo.

Cyhoeddwyd yr adolygiad cyntaf o *Gwaed yr Uchelwyr* ar dudalen flaen *Y Darian* ar 6 Mai 1922. Iaith ac arddull Saunders Lewis sydd yn cael eu clodfori: 'Iaith lyfr yw hon yn gyfangwbl a sieryd y cymeriadau, a rywfodd swnia honno yn naturiol yn y ddrama hon,' medd yr adolygydd. Â ymlaen i ddweud, 'gwyn fyd na chlywid Cymraeg tebig ac

ymadroddion mor fyw-farddonol ar wefusau Cymry'n dyddiau ni!' Hefyd, dywed yr adolygydd, 'ymddiddanion yn llawn o berlau doethineb mewn iaith nodedig am ei cheinder a'i chryfder' sydd yn *Gwaed yr Uchelwyr*. A dyma pam, medd yr adolygydd, y 'deil y ddrama hon i'w darllen fel llenyddiaeth o leiaf cystal ag y deil i'w chwarae.'

Yn ogystal â'i ddawn i ysgrifennu Cymraeg barddonol, lluniodd Saunders Lewis gymeriadau cryf a chredadwy. 'Mae'r cymeriadau i gyd yn rhai byw. Dealla'r awdur y natur ddynol - hyd yn oed natur gwraig,' a 'does yma na chymeriad nac ymadrodd heb fod iddo bwrpas neilltuol.' Oherwydd hyn 'drama rymus yw eiddo Mr. Saunders Lewis' ac 'mae'r ddrama hon yn ychwanegiad gwerthfawr iawn at restr ein dramâu diweddar.'

Ond mae gan yr adolygydd un gŵyn: 'Y mae'r ystori'n bert iawn, a'r syniadau yn urddasol ac aruchel – yn rhy urddasol ac aruchel efallai, er mwyn poblogrwydd y ddrama' (anad. 6 Mai 1922, t. 1). Dyma felly awgrym fod yr hyn yr oedd Saunders Lewis yn ceisio'i wneud yn wahanol i'r hyn a oedd eisoes yn bodoli ar lwyfannau Cymru, a hynny'n fwriadol.

Er mwyn deall newydd-deb Saunders Lewis, rhaid deall sefyllfa'r ddrama ar droad y ganrif. Daeth llunio dramâu newydd yn un o brif gystadlaethau'r Eisteddfod Genedlaethol o 1884 ymlaen a daeth y ddrama yn rhywbeth mewnblyg capelaidd at ddibenion unigolion a rannai'r un weledigaeth â'i gilydd. Cyflwynodd Beriah Gwynfe Evans gyfres o ddramâu am unigolion megis Caractacus, Llywelyn ac Owain Glyndŵr. Lluniodd Pedr Hir ddramâu am ffigurau o'r Beibl a gwelwyd addasiadau o nofel Daniel Owen, *Rhys Lewis* ac *Aelwyd F'Ewythr gan* Gwilym Hiraethog. Cafwyd comedïau gan Richard Williams (*Helynt Hen Aelwyd*, 1909) a *Ifor Bach* (1900) a *Y Bardd a'r Cerddor* (1914) gan Elphin. Perthyn i festri'r capel oedd y ddrama Gymraeg erbyn cychwyn yr ugeinfed ganrif, fel yr esbonia Ioan Williams: 'Y gwir am y cyfnod rhwng 1911 a 1922 yw mai mewn cymdeithasau drama cysylltiedig ar y cyfan â'r capeli y perfformiwyd gweithiau'r dramodwyr hen a newydd [...] Ffordd o amddiffyn yr iaith a'r diwylliant Cymraeg oedd drama i lawer o'r dynion a oedd yn gyfrifol am y grwpiau hynny, yn hytrach na ffurf gelfyddydol y dylid ei hyrwyddo er mwyn

41

dibenion esthetig' (2006, t. 64).

Dramâu naturiolaid yn yr ysgol Ibsenaidd oedd dramâu Cymraeg y cyfnod. Y 'Ddrama Gegin,' yw'r term poblogaidd i ddisgrifio'r *genre* yma. Dyma ddarlunio cynnwys rhai o'r dramâu hyn yn y gobaith o ddangos mai yn groes i'r graen ac yn erbyn y llif poblogaidd yr ysgrifennodd Saunders Lewis ei ddramâu cynnar ef. Cynnig cyd-destun plaen a syml a wna'r 'gegin' i'r dramodwyr gyflwyno eu dramâu, a'r dramâu hynny'n portreadu haenau o fewn cymdeithas, rhinweddau unigolion a ffyddlondeb y cymeriadau at grefydd, awdurdod, plaid wleidyddol neu deulu. Mae Dai, yn *Barn y Brodyr* (1914) gan T.R. Evans yn arwain streic glowyr ac yn cyhoeddi ei fod yn agnostig (sylwer, nid yn anffyddiwr) a thrwy hynny yn torri calon ei fam ac yn colli ei ddarpar wraig, Mair, sy'n ferch i weinidog. Yn *Beddau'r Proffwydi* (1913) gan W.J. Gruffydd, mae Elwyn yn dychwelyd adref o'r Brifysgol, wedi ei arfogi gan ddyfyniadau o law John Stuart Mill, i helpu ei rieni i wrthsefyll y sgweier lleol. Mae'n cael ei esgymuno o'r capel am ei drafferth. Yn *Dyrchafiad Arall i Gymro* (1914) gan W. J Gruffydd, y mae aelod seneddol sy'n ceisio dyrchafiad yn cael ei lethu gan don enfawr o ostyngeddwrwydd wrth weld esgidiau gwaith toredig ei dad. Yn *Asgre Lân* (1910) gan R.G. Berry mae gweinidog yn colli arian ei braidd mewn menter fusnes wael ac yn rhoi cynnwys y mans ar werth. Gwelwn berthynas y gweinidog â'i braidd yn cael ei hadfer wrth iddynt hwy brynu'r cyfan a'i ddychwelyd iddo'n anrheg. Gweinidog arall a luniwyd gan R. G Berry yw Mr Harris yn *Ar y Groesffordd* (1914), a'i ddymuniad yw priodi Nel, sy'n ferch i leidr lleol. Rhybuddia ei ddeaconiaid ef y byddai'n colli ei swydd pe byddai'n gwneud y fath beth. Mae Nel yn aberthu'r berthynas ac yn gwrthod y dyweddiad. Mae'r sgweier lleol yn rhoi'r cyfle iddi hi hyfforddi i fod yn nyrs ac mae ei thad, yn ddigon cyfleus, yn marw. Dychwel Nel o fewn blwyddyn mewn safle cymdeithasol digon parchus, ym marn y deaconiaid, i briodi'r gweinidog. Mae Dic yn *Noson o Farrug* (1915), eto gan R. G Berry, yn gadael ei aelwyd Galfinaidd, lem, yn dilyn digwyddiad cywilyddus. Ni chawn wybod beth yn union oedd y digwyddiad, ond fe allwn ddyfalu. Mae Dic oddi cartref am bum mlynedd ac mae ei dad yn

benderfynol na chaiff ddychwelyd. Mae ei fam, sy'n dioddef o dor-calon a hiraeth am ei mab yn cael breuddwyd amdano ac mae'r tad yn cynnig maddeuant iddo. Mae'n darganfod corff y mab yn gelain y tu allan i ddrws yr aelwyd wedi'i rewi i farwolaeth. Pregeth ddiwinyddol a gawn gan D. T. Davies yn *Ble Ma' Fa?* (1913). Mae Guto'r agnostig o löwr wedi marw, ac mae ei wraig yn gofyn i weinidogion o'r ysgolion rhyddfrydol traddodiadol ble y mae enaid ei gŵr. Mae cymeriad canolog D. T. Davies yn *Ephraim Harris* (1914) yn credu ei fod yn dad i blentyn llwyn a pherth ond nid yw'n gwneud hyn yn hysbys i neb. Caiff ei ddyrchafu o fewn ei gapel ac mae'n ennill enw da iddo'i hun fel gŵr rhinweddol. Serch hynny, mae ei fywyd yn frith o anffawd ac mae'n rhoi'r bai am hyn ar ei orffennol. Mae ei blentyn yn marw, ei fam yn mynd yn wallgof a'i ferch yn priodi y tu allan i'r ffydd Gristnogol. Wrth i'r ddrama ddod i ben deallwn nad ef oedd y tad wedi'r cwbl. Gweithiau moeswersol gyda blas diwinyddol yw'r rhain ac mae'r capel yn gefndir i'r mwyafrif mawr ohonynt.

Nid yw drama gyntaf Saunders Lewis, *The Eve of St John* (1921), yn ffitio'r mowld na'r fformiwlâu uchod o gwbl. Mae wedi'i lleoli yn hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Ynddi mae Lewis wedi creu byd llawn arferion, hanesion ac ofergoelion sy'n bellteroedd maith o ddylanwad Ymneilltuaeth, Rhyddfrydiaeth a diwygiadau cymdeithasol. Dyma Saunders Lewis yn dilyn ffasiwn geidwadwyr gwlatgar y ganrif cynt wrth iddo bwysleisio neilltuolrwydd, traddodiad a hynafiaeth y Gymraeg. Nid hyrwyddo'r 'cyffredinol' a wna yma. Yn ôl Saunders Lewis, yn *The Welsh Outlook* (1920, t. 167), 'memory and tradition have nothing to do with any Welsh play of our time', a dywed am ddramâu W.J Gruffydd yn y cyfnod: 'A play of social life he could never write well; his outlook is too religious; he scans the divinity in human nature too intently – he lacks vulgarity and mirth and human compromise.' Diwedda ei feirniadaeth ar ddramâu Cymraeg y cyfnod gan ddweud: 'What is of present and urgent interest is that we should recognise that the drama of art, of deliberate intention, may be a far more precious thing than the very best folk-literature' (t. 198).

Mae *Gwaed yr Uchelwyr* (1922) yn dymchwel cymeriadau a chonfesiynau'r ddrama gegin ond mae hefyd yn glynu wrth y sefyllfa ddramatig. Mae Rolant Gruffydd yn wynebu colli ei ffermdy. Mae ei unig obaith yn syrthio ar Luned, ei ferch, a'i pherthynas hi gydag Arthur, mab y tîrfeddiannwr. Mae gwrthodiad Luned i briodi Arthur yn groes i bob disgwyl, nid yn unig am ei bod hi'n ei garu ond hefyd oherwydd ei chymhelliad. Mae gwaed yr uchelwyr yn llifo trwy wythiennau'r teulu ond syrthiasant ar amser o drallod yn dilyn cefnogi'r Brenhinwyr yn yr ymgyrch yn erbyn Oliver Cromwell a'r Seneddwyr. I'r gwrthwyneb, y mae teulu Arthur yn israddol, felly nid yw'n deilwng ohoni. Mae Luned yn mudo i America dan fendith ei thad, gan ddewis gwneud ei bywyd yn aberth a choffadwriaeth i'w phobl, ei thraddodiadau a'i hanes. Neilltuoirwydd y teulu a'r genedl daw yn gyntaf, a'r unigolyn yn ail. Dyma wrth-ddweud neges y Rhyddfrydwr.

Mae Luned mewn dyled i arwriaeth yr oes flaenorol ac mae ei phenderfyniad yn brawf mai torri tir newydd a wna Saunders Lewis. Nodweddion yw'r rhain a fydd yn teyrnasu dros ei holl waith ar hyd ei yrfa: israddol yw serch rhamantus; mae pendefigaeth yn ddewis bwriadol; mae gwleidyddiaeth yn rhywbeth personol; bod pair a chymysgwch diwylliannol yn creu diwylliant annilys ac nad y *werin* yn unig a gynrychiola Gymreictod. Y mae lle i'r bonheddwr yn ogystal â'r gwas ffarm. Dyma feddylfryd cwbl unigryw yn y cyfnod hwn.

Dyma a welodd Iorwerth Peate wrth adolygu'r ddrama yn *Y Brython*, 18 Mai, 1922, t. 4, wrth drafod iaith swynol Saunders Lewis a'i ddefnydd o 'hen eiriau a arferir yn gyffredin yn y cyfnod a bortreada.' Dywed:

Dyma ddrama wedi ei chyfansoddi gan un o lenorion ieuanc mwyaf gobeithiol Cymru, - un sydd yn meddwl drosto ei hun, ac yn meiddio dywedyd ei feddwl yn ei ffordd ei hun. Llongyfarchwn ef yn galonnog ar yr ymdrech hon o'i eiddo, a chredwn fod iddo ddyfodol gwych yn y cyfeiriad hwn (t. 4).

Cydnabyddwyd felly athrylith ac unigolyddiaeth Saunders Lewis gan rai beirniaid o'r cychwyn cyntaf. Roedd torri tir newydd yn rhywbeth i'w ganmol. Â Iorwerth Peate ymlaen i'w ganmol ymhellach:

Y mae rhywbeth yn newydd yn ei harddull i ni yng Nghymru. Nid oes ynddi ddim i athrodi crefydd a chrefyddwyr, yr hyn sydd yn britho y rhan fwyaf o ddramodau poblogaidd Cymru heddyw, nes codi cyfog bron arnom wrth eu darllen a'u gwranddo (t. 4).

Fel y soniodd yr adolygydd yn *Y Darian*, amcan a neges wahanol iawn sydd i *Gwaed yr Uchelwyr* o'i chymharu â'r ddrama boblogaidd Gymraeg. Dywed Iorwerth Peate mai 'cydwybod annibynnol sydd yma, yn mynnu cael gwrandio ar ei llais, yn wyneb trais a gormes ac anghyfiawnder mewn cymdeithas' (1922, t. 4). Mae'n amlwg o ddarllen *Gwaed yr Uchelwyr* mai swyddogaeth y ddrama iddo ef oedd sylwebu ar y gymdeithas yr oedd yn ysgrifennu ynddi a cheisio llywio ei dyfodol.

Gwelwn hyn yn glir yn neialog *Gwaed yr Uchelwyr*. Heria Saunders Lewis y Cymry i feddwl am eu sefyllfa a'u hagwedd pan ddywed Luned wrth Rolant ei thad: 'Nhad, ewch chi ddim yno fel caethwas dan lywodraeth gelyn [...] a chithau'n wladaidd heb rwgnach gair?' (gol. Williams, 1996, t. 60). Cwestiynu teyrngarwch ei thad a wna Luned a thrwy hynny cwestiyna Saunders Lewis yntau deyrngarwch y Cymry. Nid drama ysgafn yn llawn adloniant sydd yma, ond yn hytrach drama i herio agweddau'r gynulleidfa tuag at Gymru a'r Gymraeg.

Ond nid canu clodydd Saunders Lewis a wna pob adolygydd. 'Anffafriol iawn yw'r farn yn y wasg Gymraeg a Saesneg am y ddrama' yw'r ffordd y disgrifia adolygydd *Baner ac Amserau* y ddrama (15 Mai, 1922, t. 5). Yn ôl adolygydd y *Cambria Daily Leader* y 'lack [of] naturalness and vitality' oedd ei gwendid (15 Mai, 1922, t. 3). Adolygiad hallt iawn a roddwyd iddi gan y *Cardiff Times and South Wales Weekly News*. Yn ddiflewyn-ar-dafod, dywedir amdani: 'Amateurish' was written large across the whole affair' (20 Mai, 1922, t. 12). Mae John Phillips yn y *Western Mail* yn cynnig beirniadaeth adeiladol: 'Mr. Saunders Lewis is undoubtedly an able young man – some of the dialogue in this drama is brilliant,' dywed, ond, 'the play as a whole is disappointing.' Pam hynny? Rhydd John Phillips yr ateb: 'It fails to give an impression of reality.' Myn realaeth, a ddaeth yn boblogaidd yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg a thrwy waith Konstantin Stanislavsky (1863-1938) y dylid ceisio portreadu bywyd go iawn ar y llwyfan. Dyma oedd pwyslais drama'r 'cegin fferm'. Drama naturiolaid

fodd bynnag oedd *Gwaed yr Uchelwyr*. Mae realaeth a naturiolaeth yn debyg ond pwysa naturiolaeth ar y gred bod cymeriad dynol yn cael ei ffurfio gan yr hyn mae wedi ei etifeddu gan ei deulu a'i amgylchedd. I'r cymeriad mewn drama realaidd, ef fel unigolyn sydd i benderfynu ei weithredoedd a'i dynged tra bod cymeriad mewn drama naturiolaeth yn cael ei ddylanwadu gan elfennau allanol. Nid oedd pwyslais Saunders Lewis ar ddylanwad y gorffennol ac etifeddiaeth yn ffitio mowld realaeth y gegin fferm.

Er bod iaith ac arddull Saunders Lewis yn cael eu canmol gan y wasg Gymraeg, dyna'r union bethau a oedd yn haeddu beirniadaeth ym marn John Phillips: 'Possibly Mr Lewis' play suffers because of its stiff and archaic Welsh style, harking back to the seventeenth and eighteenth century, and unearthing strange words and idioms which puzzle the average Welshman.' Fe â John Phillips ymlaen i brotestio: 'What is the matter with much of our modern Welsh prose? The old ghosts of Welsh authors long dead are allowed sway over the living. Modern Welsh often suffers from the same complaint as Luned in this play, she is obsessed by her pride of ancestry' (15 Mai, 1922, t. 7).

Ai dyma yw'r syniadau urddasol ac aruchel y soniwyd amdanynt uchod? Heb os nac oni bai, mae Saunders Lewis yn ceisio ysgogi'r gynulleidfa Gymraeg i weld gwerth yn eu hanes, a hynny er mwyn cyfoethogi a chryfhau profiadau Cymry'r presennol. Yn *Gwaed yr Uchelwyr* ceir y ddeialog hon rhwng Rolant a Luned:

Luned : Mae'n dda meddwl ein bod yn perthyn i ddynion felly.

Rolant : Hen uchelwyr Cymru, fy merch ...

Luned : ... fe garwn innau fy mhrofi fy hun yn un ohonynt hwy.' (gol. Williams, 1996, t. 58).

Dyma yw dymuniad Saunders Lewis – i'r Gymru Gymraeg ddeall, gwerthfawrogi ac arddel ei gwerthoedd hanesyddol. 'Nid teulu sy'n anghofio ydym ni,' medd Luned (gol. Williams, 1996, t. 64). Cenedl wedi anghofio oedd Cymru yn dilyn teyrnasiad Rhyddfrydiaeth

ac Anghydfurfiaeth fel y gwelwyd yn y cyflwyniad. Roedd Saunders Lewis am newid hynny. Saunders Lewis yn siarad â'i gyd-Gymry yw geiriau Luned.

Oherwydd hyn, dywed W. J. Gruffydd yn ei adolygiad ef o'r ddrama yn *Y Llenor*, Haf 1922: 'ceir yn y ddrama hon ymgais onest i dorri llwybr newydd' (t. 149). Ac oherwydd hyn, awgryma ef, cafwyd ymateb cymysg iddi yn y wasg. Esbonia W. J. Gruffydd sut y mae'n torri tir newydd: 'yr hyn sy'n newydd ynddi ydyw'r ymgais i adael hen draddodiadau llwm a threuliedig "cegin y fferm." Nid tyddynwyr a thaeogion (dyma yw sail dadl Mr. Lewis) ydyw holl breswylwyr Cymru, a chamgynrychioli'r wlad ydyw rhygnu drachefn a thrachefn ar dannau'r rhinwedd gwerinol' (t. 149). Ond serch hynny, 'mae eisiau llawer mwy o berswâd nag a geir yma ar unrhyw gynulleidfa o wrandawyr fod rhinwedd yn y balchder aristocrataidd' (t. 149). Mae W. J. Gruffydd wedi dirnad athrylith Saunders Lewis. Nid drama i blesio ac adlonni dyn yw *Gwaed yr Uchelwyr*, ond yn hytrach, drama sydd yn ceisio pigo cydwybod. Dyma gryfder y ddrama, ond hefyd 'dyma niwed mwyaf y ddrama hon, - ei didwylledd hollol, a'i hymwrthodiad â "chwarae i'r galeri.'" (t. 149). Rhestra W. J. Gruffydd hefyd y ffaith i Saunders Lewis ymbellhau oddi wrth y melodramatig a'r iaith lafar sathredig ac mae'n cydnabod fod Saunders Lewis yn 'sylwi'n graff ar fywyd o'i gwmpas sy'n ddigon dewr i wrthsefyll ffasiynau meddwl ei oes' (t. 150).

Ymateb cymysg iawn a gafodd *Gwaed yr Uchelwyr*. Ar un llaw mae adolygwyr yn clodfori'r iaith a'r syniadau aruchel ac urddasol, ac eraill yn dweud mai'r union bethau hynny yw prif wendid y ddrama. Ond nid bai Saunders Lewis oedd diffyg gweledigaeth yr adolygwyr. Torri tir newydd a wnâi a newid holl bwrpas y ddrama Gymraeg ac roedd hyn yn beth ysgytiol ac anghyfforddus i'w gynulleidfa. Trwy wyllo *Gwaed yr Uchelwyr* rhaid oedd i ddyn feddwl ac ymresymu ag ef ei hun yn lle ymlacio fel y gwnâi wrth wyllo dramâu'r "cegin fferm". Apêl at rym a gwerthoedd hanesyddol sydd yn y ddrama hon ac 'mae'n ddigon posibl mai rhagfarn y gwrandawr yn unig sy'n cyfrif am fod y ddysgeidiaeth yn annerbyniol' (gol. Gruffydd, 1922, t. 149).

'Ar y cyfan, methu â chynulleidfa a wnaeth *Gwaed yr Uchelwyr*, ond yr oedd, yn bendifaddeu, yn werth ei hysgrifennu. A gwn nad ydyw ond cam yn nhyfiant meddwl anghyffredin iawn, fel y caiff Cymru weled eto' (gol. Gruffydd, 1922, t. 150). Nid diffyg dawn ar ran y dramodydd oedd ar fai am fethiant drama Gymraeg gyntaf Saunders Lewis, ond yn hytrach y ffaith fod iddo feddwl anghyffredin iawn, nad oedd y ddrama Gymraeg a'i chynulleidfa yn barod i'w gwerthfawrogi a'i deall yn llawn. Deiai cyfleoedd eto yn y man iddynt brofi gwaith Saunders Lewis, ond a fyddent yn barod ar gyfer y syniadau aruchel ac urddasol?

Yn y drafodaeth ar *Doctor er ei Waethaf*, cafodd Saunders Lewis ei hun ei feirniadu yn hytrach na'r ddrama, a hynny oherwydd natur a chynnwys y cyfieithiad, nid ei sylwedd. Os iaith synhwyrol, urddasol ac aruchel oedd nodweddion arddull *Gwaed yr Uchelwyr*, gwa-hanol iawn oedd hanes *Doctor er ei Waethaf*. Efallai i Saunders Lewis ymateb i sylwadau'r adolygwyr a mynd ati i ysgrifennu drama ysgafn a doniol.

'Gwelir llawer adolygiad ar y llyfr hwn,' eglura Syr Ifan ab Owen Edwards yn *Cymru*, 'a bron na chredaf fod pob un yn edrych ar Mr. Lewis, oherwydd y cyfieithiad hwn, fel dyn o gymeriad isel, fel rhegwr ac ebychwyr, ac anffyddiwr' (Gorffennaf 1924, t. 26). Dyna sut y gwelwyd Saunders gan sawl adolygydd a hynny oherwydd iaith gwrs y ddrama. Ond wrth sôn am gyfieithu'r ddrama, sylwa Syr Ifan ab Owen Edwards ar nodwedd ddiddorol a berthyn i gyfieithiad Saunders Lewis: 'wrth ddarllen y llyfr ochr yn ochr â'r gwreiddiol, caf allan fod y rhan fwyaf o'r rhegfeydd ac ambell adran, os nad act gyfan, wedi ei gadael allan. Ac nid ydyw'r rhegfeydd, i ateb i'r gwreiddiol, yn hanner digon cryf' (t. 26).

Pam felly yr oedd Saunders Lewis yn gyndyn o gynnwys y rhegfeydd gwreiddiol? Cawn yn adolygiad *Baner ac Amserau Cymru* awgrym o'r ateb i'r cwestiwn hwn. Dywed yr adolygydd: 'Bum i yn petruso ar y cychwyn ynghylch elfen ddigrif y chwarae pa fodd y bydd

i gynulleidfa o Gymry ddygymod â'r olygfa lle cura Sganarelle ei wraig â'r sgubell, nis gwn' (14 Awst 1924, t. 5).

Wedi'r ymateb cymysg i *Gwaed yr Uchelwyr*, tybed a geisiodd Saunders Lewis chwarae i'r galeri yn fwyfwy yn *Doctor er ei Waethaf*? Roedd yn ymwybodol o draddodiad Anghydfurfiol, crefyddol a pharchus y gynulleidfa, ac yn sgil hynny, penderfynodd hepgor llawer o'r rhegfeydd a ymddangosodd yn y gwreiddiol. A oedd Saunders Lewis wedi cydnabod fod rhai rhannau o'r ddrama yn anaddas ar gyfer y ddrama Gymraeg, ac oherwydd hynny wedi eu gadael allan?

Nid yr iaith oedd problem Syr Ifan ab Owen Edwards. Ei broblem ef oedd ceisio deall pam cyfieithu'r ddrama yn y lle cyntaf: 'Eto, methaf yn fy myw a gweled pam y dewiswyd y gomedi hon fel enghraifft o waith Molière' (t. 26).

Dyma hefyd y broblem a wynebais adolygydd *Baner ac Amserau Cymru*. Pam cyfieithu drama estron i'r Gymraeg? Dywed:

Yn awr, pobl y wlad ydym ni yng Nghymru yn siarad iaith sy'n taro ein hangenion gwladaidd a'n dull o feddwl. Perthyn inni ein sefydliadau gwladaidd, ein traddodiadau, ein harferion, a'n moesoldeb, ond a lunio gwyr athrylithgar Ewrob gan ddiwylliant tref, nid gan ddiwylliant gwlad, bychan iawn yw nifer y llyfrau cufleu i'w cyfieithu i Gymraeg. Y mae'n wir ddarfod inni ddatblygu diwylliant tref yn Neheudir Cymru, ond yn anffodus, ni ddatblygodd y diwylliant hwnnw mo'r iaith Gymraeg yr un pryd er mwyn mynegi ei amgylchiadau newydd, a'i ffordd o edrych ar bethau (Davies, 14 Awst 1924, t. 5).

Dadleua'r adolygydd nad oes gan y Gymraeg yr adnoddau iaith i ddisgrifio'r hyn a ddarlunir yn y ddrama hon, a mwy na hynny efallai, nad oes angen ar y Gymraeg eiriau i ddisgrifio bywyd trefol. Felly pam cyfieithu'r ddrama o gwbl?

Fel *Gwaed yr Uchelwyr*, ymbilia Saunders Lewis ar y gynulleidfa i ymresymu â hi ei hun. Ble rhydd *Gwaed yr Uchelwyr* werth ar ddosbarth aristocrataidd, uchelwrol, hanesyddol Cymru, rhydd *Doctor er ei Waethaf* werth ar y traddodiad Ewropeaidd, ymhell o fyd y 'gegin fferm' a diaconiaid y capel.

Ar y cyfan, gwrthodwyd cynigion llenyddol cyntaf Saunders Lewis oherwydd ei syniadau aruchel a'r traddodiadau a oedd mor estron i draddodiad y ddrama Gymraeg boblogaidd. Ond gwelwn yn y man sut y llwyddodd i ddwyn perswâd ar y rhelyw o Gymry ac ehangu gorwelion y ddrama, a'r bywyd a'r meddwl Cymraeg. Gwelwn Saunders Lewis yn apelio at y gorffennol, yn rhoi lle canolog i Frenhinwyr ac aristocratiaid ac yn mynnu aberth bersonol. Yn y bennod nesaf trafodaf ddramâu y 1930au a'r ymateb iddynt mewn degawd pan gamodd Saunders Lewis i ganol llwyfan cyhoeddus a gwleidyddol Cymru yn dilyn un o weithredoedd symbolaidd mwyaf trawiadol y ganrif, sef llosgi'r Ysgol Fomio ym Mhenyberth.

3.

***‘Deuwch ataf i'r adwy: sefwch gyda mi yn y bwlch,
fel y cedwir i'r oesoedd a ddel y glendid a fu’***

Dramâu y 1930au.

Bu'r cyfnod rhwng cyhoeddi *Doctor er ei Waethaf* yn 1924 a drama nesaf Saunders Lewis, sef *Buchedd Garmon*, yn 1936, yn un cyffrous, prysur a chynhyrchiol yn hanes ehangach y ddrama Gymraeg. Rhaid nodi yma'r hyn sy'n amlwg, sef bod dros ddegawd wedi mynd heibio rhwng cyhoeddi *Doctor er ei Waethaf* a *Buchedd Garmon*. Awgrymaf fod yr oedi hyn rhwng cyhoeddi'r dramâu yn ganlyniad i ymwneud Saunders Lewis â ffurfio'r Blaid Genedlaethol yn 1925 a'i ymwneud â gweithgarwch degawd cyntaf y Blaid. Plaid a oedd yn cynnwys dynion a gwragedd o duedd ceidwadol yn ogystal â rhyddfrydol. Eglura John Davies fod y Blaid Genedlaethol rhwng 1926 a 1936 yn gweithredu fel grŵp lobïo yn hytrach na phlaidd wleidyddol ac mai ei hamcan oedd, yng ngeiriau Saunders Lewis ei hun: 'tynnu [...] oddi wrth Gymry eu taeogrwydd ysbryd [...] tynnu oddi ar ein gwlad annwyl ni farc a gwarth ei choncwest' (dyfynnwyd yn: Davies, 1990, t. 567). Gwleidydd oedd Saunders Lewis erbyn 1936 ac oherwydd hynny ni allai *Buchedd Garmon* ond fod yn ddrama wleidyddol ac ni allai'r gynulleidfa beidio â gweld Saunders Lewis fel dim byd ond arweinydd gwleidyddol.

Yn y bennod hon byddaf yn llunio trosolwg fras o natur a chymeriad y ddrama Gymraeg. Byddaf yn gwneud hyn er mwyn mesur arwahanrwydd Saunders Lewis. Roedd

51

Buchedd Garmon yn sefyll ar ei phen ei hun o ran crefft a chynnwys o'i chymharu â dramâu eraill y cyfnod. Yn ogystal â hyn mae ystyried dramâu Cymraeg eraill y cyfnod yn dangos beth oedd adolygwyr a beirniaid yn ei ddisgwyl gan ddrama Gymraeg ac felly yn dangos pam y bu'r ymateb i Saunders Lewis mor gymysg. Dyma O. Llew Owain yn sylwebu:

Daeth y perfformiadau yn ystod y deng mlynedd hyn yn rhy luosog i'w cofnodi - ceid hwy bron ymhob pentref, weithiau, mewn ardaloedd gweithfaol poblogaidd; ceid cwmni yn perthyn i bob capel o'r bron. Gafaelid ymhob drama newydd a gyhoeddid, ac yr oedd y llefau am ragor o rai newyddion yn uchel. Yr oedd y tyrru i glywed dramâu yn achos syndod, ac mewn rhai ardaloedd methai cannoedd gael lle yn y neuaddau. Dyma'r cyfnod y daeth y cystadleuon dramâu yn boblogaidd (1948, t.143).

Erbyn y 1930au yr oedd cannoedd o gwmnïau drama amatur ledled y wlad. Dywed Rhys Puw yn *Y Ford Gron* fod 'pum cant o leiaf o gwmnïau drama yng Nghymru erbyn 1930, gyda chwmnïau bron ymhob ardal a chwmwd, ac weithiau gymaint â thri neu bedwar mewn pentrefi unigol' (Tachwedd 1930, t. 20). Mae swm cynnyrch y cyfnod yn adlewyrchu bwrwm y cwmnïau hyn ac awydd yr actorion amatur i gamu ar lwyfannau.

Tynnwyd braslun yn y bennod flaenorol o natur y ddrama Gymraeg cyn cyhoeddi drama gyntaf Saunders Lewis. Bwriadaf yn awr olrhain twf y ddrama Gymraeg yn fras yn ystod y cyfnod rhwng cyhoeddi dramâu Saunders Lewis yn y 1920au a'r 1930au. Gwnaf hyn er mwyn ceisio gweld a ddylanwadodd ei ddramâu cyntaf ef ar sefyllfa'r ddrama Gymraeg neu ai 'llais un yn llefain yn yr anialwch' ydoedd.

Un o brif ddramodwyr y cyfnod oedd R.G. Berry, a chyhoeddwyd llu o ddramâu ganddo, gan gynnwys ; *Noson o farrug* (1910), *Ar y groesffordd* (1914), *Asgre lân* (1916), *Y Ddraenen wen* (1922), *Dwywaith yn blentyn* (1924) a chyhoeddwyd yr olaf o'r rhain, *Yr Hen Anian*, yn 1929. Trafodais gynnwys rhai o'i ddramâu yn y bennod flaenorol. Roedd R. G. Berry yn weinidog gyda'r Annibynwyr ac ysgrifennodd ddramâu i amaturiaid eu perfformio yn festri'r capel; yr oedd amryw ohonynt o ansawdd llenyddol da. Dywed T. J. Morgan iddo 'gwnïo tapestri o ddamhegion' a pharodïau yn unol â'i 'argyhoeddiadau dyfnion, a gryfhâi fel yr âi'r blynyddoedd ymlaen, a rhyw ymdeimlad â'r cyfrifoldeb mawr a osodwyd arno fel

pregethwr yr Efengyl.' (1965, tt. 36-37). Moeswersi yw'r mwyafrif ohonynt yn portreadu ar y naill law, fywyd crefyddol cywir, ac ar y llaw arall, ragrith y cyfnod. Ond teimlir 'mai yn "Yr Hen Anian" y llwyddodd y dramodydd i bortreadu y ddeuoliaeth sydd yn y natur ddynol' (Jones, 1985, t. 22).

Dramâu a berfformid gan gwmnïau amatur mewn capeli a neuaddau'r gweithwyr ar hyd a lled Cwm Rhondda oedd rhai D. T. Davies. Gellir gwerthfawrogi apêl ei waith yn swm a sylwedd pwnc ei ddrama, *Ble ma Fa?*, a gyhoeddwyd yn 1913. Roedd hon yn ddrama gegin un act wedi'i llunio yn nhafodiaith Cwm Rhondda. Adweithio yn erbyn yr iaith orflodeuog a welir yn nramâu pasiant ffug-hanesyddol ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg a wna, ac ymgorfforiad o agwedd feirniadol tuag at y sefydliad Anghydfurfiol yw'r ddrama. Portreadir yn y ddrama hon y tyndra a fodolai oddi mewn i'r gymdeithas gapelaidd drwy ganolbwyntio ar y ddadl rhwng blaenor traddodiadol hunangyfiawn a gweinidog ifanc modern ynghylch ymateb Cristnogol priodol i farwolaeth anghrediniwr sydd hefyd yn wŷr i un o aelodau'r capel. Nid yw *Gwerthoedd*, ei ddrama olaf, a gyhoeddwyd yn 1936, yn ddim byd mwy na moeswers gwbl addas ar gyfer cwmni amatur i'w pherfformio mewn capel. Ynddi cyferbynnir gwerthoedd daearol ac ysbrydol. Mae'n ddrama fer ac ynddi ddau brif gymeriad, sef Roger Evans, Y.H., OBE a William Price (Wil Hanner Galwn). Ystrydebau ydynt sydd yn hollol wrthgyferbyniol i'w gilydd. I Roger Evans, mae teitlau ac enw da yn bwysig ac fe'i gwelwn yn barod i wneud llawer yn enw dyngarwch er mwyn ennill statws yn y gymdeithas. Mae William Price, ar y llaw arall, yn rhoi ei fryd ar y ddiod gadarn a'r cnawd. Serch ymddangosiad allanol y ddau gymeriad, mae'r ddau yn cael eu barnu drwy chwyddwydr ysbrydol sy'n treiddio i ganol eu heneidiau.

Yn wahanol i'r ymgecru capelaidd hyn, ymdrin â rhai o ganlyniadau cymdeithasol echrydus y Dirwasgiad yng nghymoedd de Cymru a wna J. Kitchener Davies yn *Cwm Glo*, a gyhoeddwyd yn 1935. Cydnabu M. Wynn Thomas gampwaith y ddrama hon gan ddweud ei bod yn 'revolutionary work in both theatrical and political terms' (2002, t. 32). Dyma ymgais

53

onest i drafod materion tu allan i furiau'r capel ar y llwyfan yn Gymraeg. Er hyn, mae'r ddrama, sydd wedi'i lleoli mewn cwm glofaol a allai berthyn i unrhyw ardal yn ne Cymru, yn beirniadu cyfalafiaeth, nid fel grym economaidd, ond fel un o ganlyniadau pechod. Mae prif gymeriadau'r ddrama oll yn ddrygionus ac yn defnyddio'u statws, trais, rhyw, tosturi ac elusengarwch i brynu a gwerthu ei gilydd ac felly mae'n barodi o'r system economaidd sydd yn eu rheoli.

Cyhoeddwyd *Hywel Harris* gan Albert Evans Jones (Cynan) yn 1932, wedi iddi ennill y brif wobr yn Eisteddfod Genedlaethol Bangor yn 1931. Pasiantau a âi â'i fryd. Yn ogystal â'r ddrama hon roedd Cynan yn gystadleuydd eisteddfodol amlwg, yn brifardd, yn arch-dderwydd ac yn bwysicach efallai na'i gynnyrch fel dramodydd oedd ei frwdfrydedd dros fyd y ddrama wrth iddo ddarlithio a dysgu gwersi am y ddrama mewn gwyliau llenyddol. Yn ogystal â chyfansoddi ac addysgu, roedd hefyd yn actor brwd. Prif thema'r ddrama hon yw'r frwydr dros enaid Hywel Harris, y diwygiwr o Drefeca. Ar y naill law, mae Madam Gruffydd, y broffwydes a ddaeth yn gyfaill agos i Howell Harris yn ystod y Diwygiad Methodistaidd, yn brwydro dros ei enaid er mwyn iddi allu creu arweinydd cenedlaetholgar ohono. Ar y llaw arall y mae William Williams, Pantycelyn, sydd am i Hywel Harris ymuno ag ef er mwyn gallu cyhoeddi'r efengyl ar hyd ac ar led y wlad.

Enw arall na ellir ei ddiystyru yw John Oswald Francis. Er mai Saesneg oedd iaith ei ddramâu ac mai yn Llundain y perfformiwyd ei ddramâu cynharaf, roedd yn ffigwr dylanwadol ym mywyd y ddrama Gymraeg. Comedïau gwledig yw ei ddramâu ac er bod y gweithiau hyn yn ddifyr, ni ellir eu hystyried yn weithiau o bwys. Yr oedd rhesymau pendant am hyn. Fel y dywed J. O. Francis ei hun yn ei gyfrol *The Legend of the Welsh* (1924), dadrithiwyd ef gan wleidyddiaeth, ac er i Fudiad Theatr Genedlaethol Gymreig barhau ar ôl y Rhyfel Byd Cyntaf, daeth yn llai effeithiol ac yn llai abl i gynhyrchu gweithiau o bwys. Yn 1923 cyhoeddodd *Cross Currents: a Play of Welsh Politics* ac fe'i troswyd i'r Gymraeg yn fuan iawn gan Silyn Roberts. Thema'r ddrama yw datblygiad y Blaid Lafur a'r Blaid

Genedlaethol yng Nghymru. Mae'r prif gymeriad, Gareth Parri, sy'n 38 mlwydd oed, yn ddarlithydd yn yr Adran Economeg yng Ngholeg y Brifysgol Caerdydd. Mae'n disgwyl llythyr i'w hysbysu a gafodd ei benodi'n bennaeth yr Adran Economeg yng Ngholeg y Brifysgol Abertawe neu beidio. Lleolir y ddrama ar aelwyd ei rieni, sef ffermdy ger Dinas yng ngogledd Cymru. Bu farw ei dad, a oedd yn AS Rhyddfrydol ac yn ymgyrchwr brwd dros Fudiad Gymru Fydd, yn ifanc. Mae ei deulu yn ddrwgdybus o gymdeithas de Cymru ac yn ofni y bydd byw yno'n ddylanwad gwael ar Gareth. Ofnant ddylanwad ei gyfaill llai breintiedig, Gomer Davies, sy'n ymgyrchwr sosialaidd. Dymuniad ei deulu yw gweld Gareth yn olynu ei dad. Dysgwn fod y Parch Trefnant Jones, hen gyfaill ei dad ac ymgyrchwr dros Fudiad Cymru Fydd, wedi etifeddu cyfoeth ei frawd o fasnachwr ac am i Gareth ddefnyddio'r arian i hyrwyddo'r amcanion a'r delfrydau y bu ef a thad Gareth yn ymgyrchu trostynt. Pan glyw Gomer Davies am yr isetholiad, y mae ef yn ceisio cefnogaeth Gareth, ac yna'n ceisio annog Gareth i sefyll dros y Blaid Lafur. Yn nhrydedd act y ddrama cawn drafodaeth ac areithio Trefnant a Gomer wrth iddynt geisio argyhoeddi Gareth a'r gynulleidfa o ddilysrwydd eu daliadau. Serch eu holl ymdrechion, dymuniad Gareth yw mynd i Brifysgol Abertawe. Drama yn trafod syniadau gwleidyddol oedd hi heb argyhoeddi neb na threiddio i ddyfnderoedd y natur a'r meddwl dynol.

Cawn ychydig mwy o sylwedd teimladol yn *Howell of Gwent* (1934). Drama hanesyddol ydyw hon sy'n olrhain ymdrechion Gwent yn erbyn y Normaniaid. Trasiedi'r ddrama yw'r ffaith bod Cadfan, Arglwydd De Gwent, wedi aberthu ei blant yn enw gwladgarwch. Mae Gwyneth, merch yr Arglwydd, yn cwmpo mewn cariad â Howell, a hyn yn erbyn dymuniad Cadfan. Caiff hi ei halltudio gan ei thad. Mae Idwal, mab Cadfan, yn ei fradychu, ac yna'n cael ei ladd gan ei dad. Y cwestiwn mawr sy'n wynebu Howell ar ddiwedd y ddrama yw a ddylai garu Gwyneth, neu garu Gwent. Mae Gwyneth yn gwneud y dewis drosto ac yn ei lladd ei hun trwy foddi yn y llyn. Mae'r ddrama'n gorffen wrth i Howell a'i filwyr adael corff marw Gwyneth a rhuthro i faes y gad er mwyn amddiffyn Gwent rhag y

Normaniaid. Dyma ddrama digon effeithiol sy'n trafod aberth, serch a chariad at wlad. Cawn yma gan y dramodydd, yn fwy nag yn y dramâu a restrwyd uchod, apêl at gydwylbod ac anogaeth i weithredu. Wrth gwrs mae hyn hefyd yn nodweddu dramâu Saunders Lewis. Cawn yn y ddrama hon yn ogystal y cyd-destun Canol Oesol ac archwiliad o'r tyndra rhwng y Norman a'r Cymro.

Fel y nodwyd eisoes, bu cyhoeddi *Y Llenor* dan olygyddiaeth W. J. Gruffydd yn ddigwyddiad pwysig ym mywyd y diwylliant Cymraeg am amryw o resymau. Rhoddwyd llwyfan i feirniadaeth Gymraeg, rhoddwyd llwyfan i artistiaid ifainc gyhoeddi gweithiau creadigol a rhoddwyd cyfle i unigolion drafod ac ymateb i weithiau a chyhoeddiadau, a'r cyfan oll ar ffurf safonol a chywrair. Nid syndod felly fod dyn o weledigaeth ac athrylith W.J Gruffydd wedi ychwanegu at y cynnwrf ym myd y ddrama Gymraeg a rhoi cynnig ar lunio ei ddramâu ei hun, a hynny yn gelfydd. O gyhoeddi *Beddau'r Proffwydi* yn 1913 i *Dros y Dŵr* yn 1929 roedd hi'n amlwg mai Anghydfurfiwr o argyhoeddiad a bwysleisiai oddefgarwch a rhyddid meddwl ydoedd, ac nad oedd yn hoffi ei gysylltu ei hun gydag unrhyw gyfundrefn na syniadau penodol. Protest oedd ei waith yn erbyn y diwylliant capelaidd Phariseaidd. Dywed T. J Morgan: 'Hostility towards the self-righteous disciplinarians takes the form of compassion for the outsider and for anyone who does not conform with nonconformity: this idea pervades [...] *Beddau'r Proffwydi*.' (1970, t. 62). Gellid asio hyn â'r un tueddiadau yng ngweithiau eraill W.J. Gruffydd ac yn ei feirniadaeth.

Ffordd o amddiffyn yr iaith a'r diwylliant Cymraeg oedd ysgrifennu drama i lawer o'r dynion hyn. Dywed Ioan Williams: 'Gwyddai dynion fel Tywi Jones [awdur *Dic Sion Dafydd* (1913) a golygydd *Tarian y Gweithiwr*], a oedd wedi dringo o'r gwaith dur i goleg y Bedyddwyr ym Mangor, mai cyfrwng addysg hollbwysig oedd y ddrama yn anad dim – cyfrwng addysg Gymraeg a chrefyddol mewn byd Seisnig a seciwlar' (2006, t. 66), a hyn ar draul crefft a thechneg lenyddol y ddrama. Pryderai nifer o bobl am y cymhelliad cenedlaetholgar hwn oherwydd 'anwadalwch y gweithgarwch hwn o safbwynt actio, lefel dealltwriaeth

y gynulleidfa a sylwedd y deunydd a gyflwynid.' Â Ioan Williams ymlaen i fanylu: 'Dyma'r ddadl a gyflwynasid gan D. T. Davies a Saunders Lewis yn y blynyddoedd ar ôl y Rhyfel, sef mai celfyddyd yw drama a'i bod felly yn rhan o fywyd cenedl y dylid ei pharchu a'i datblygu gyda gofal, yn hytrach na dyfais y gellid ei haddasu at amcanion eraill' (Williams, 2006, t. 110). Y broblem oedd mai eilbeth i symbyliad cymdeithasol oedd y ddrama ei hun. Gwelir y gwahaniaethau barn hyn yng nghynnyrch dramodwyr y cyfnod.

Dywed Elsbeth Evans mai 'cam pwysig yn hanes pob gwlad yw dyfodiad y dramodwyr unigol sydd yn cyfansoddi dramâu bydol eu cefndir, ac yn llunio safonau crefft, trwy gymhwyso gwersi traddodiadol at eu gweledigaeth bersonol hwy eu hunain' (1947, t. 10). A dyma pam y bu perfformiad cyntaf *Buchedd Garmon* yn fyw ar y radio ar Ddydd Gŵyl Dewi 1937 yn gam hollbwysig yn hanes y ddrama Gymraeg, ond hefyd, yn hanes Cymru. Yr hyn a gawn yn yr ymateb i *Buchedd Garmon* a dramâu eraill Saunders Lewis o'r adeg hon ymlaen yw cydnabod fod mwy i'w ddramâu na chrefft ac arddull unigryw. Daw yn amlwg i'r adolygwyr fod her a neges glir a phendant yn perthyn i'w ddramâu a bod Saunders Lewis yn gofyn am ymateb ymarferol i'w ddramâu. Roedd cyd-destun unigryw cyfansoddi y ddrama hon yn brawf nad chwarae llenyddia yr oedd y dramodydd.

Ysgrifennodd Saunders Lewis y ddrama wedi i'r rheithgor fethu cytuno ar ddedfryd yn ei brawf cyntaf am losgi'r Ysgol Fomio ym Mhenyberth, tra'r oedd yn disgwyl am yr ail brawf yn Llundain. Erbyn i'r ddrama gael ei darlledu, roedd Saunders Lewis eisoes wedi'i garcharu. Drama wedi'i gosod yn y bumed ganrif yw *Buchedd Garmon* sydd eto yn pwysleisio mai cofio'r gorffennol oedd un o brif amcanion Saunders Lewis. Oherwydd hyn mae'n wahanol iawn i'r dramâu a restrwyd uchod ac mae'r cefndir hanesyddol yn gynharach na *Gwaed yr Uchelwyr*. Mae'r seintiau Illtud a Paulinus yn teithio i Auxerre i ofyn am gymorth Garmon i wrthwynebu Pelagiaeth, sydd ar gynnydd ym Mhrydain. Heresi oedd Pelagiaeth a ddaeth i

fod drwy ddysgeidiaeth Pelagiws (390-418), a aned ym Mhrydain. Gwrthwynebodd ef y syniad o ragarfaeth Duw, hynny yw, y gred Gristnogol fod Duw eisoes wedi llunio cwrs y byd. Yn lle hynny pregethodd o blaid ewyllys rydd.

Mae Garmon a Lupus, esgob Troyes, yn cytuno i ddod drosodd i helpu'r ymgyrch. Mae Garmon yn trechu'r Pelagiaid mewn dadl gyhoeddus ac yn profi mai ef biau'r gwir drwy adfer golwg plentyn dall. Gyda'r Pelagiaid wedi'u trechu mae Garmon yn helpu'r brenin Emrys Wledig, i drechu'r Pictiaid a'r Sacsoniaid sy'n bygwth y deyrnas. Wrth i'r Brythoniaid gydweiddi 'Haleliwia' maent yn ennill buddugoliaeth drwy godi ofn ar y gelyn. Mae'r plot a'r cyd-destun yn unigryw i ddrama Gymraeg. Nid ysgrifennwyd chwaith unrhyw ddrama Gymraeg arall heblaw *Buchedd Garmon* tra bod yr awdur yn disgwyl dedfryd o garchar. Mae Auxerre a Troyes ac Oes y Seintiau yn perthyn i fyd hollol wahanol i fyd festri'r capel a'r pyllau glo. Ond nid y cefndir gwahanol yw'r prif beth sy'n gwahanu *Buchedd Garmon* oddi wrth ddramâu eraill y cyfnod.

Mae *Buchedd Garmon* yn ateb gofyniad Elsbeth Evans. Fel y dywed Aneurin ap Talfan: 'Cyfyd llawer o gwestiynau [...] wrth ddarllen y gwaith, megis lle traddodiad yn nhwf barddoniaeth, pa beth ydyw "newydd-deb" mewn barddoniaeth, a chysylltiad "newydd-deb" â thraddodiad'. A dyma pam mai 'dyma'r gwaith pwysicaf ei arwyddocâd oddi ar gyhoeddi Ymadawiad Arthur' (Talfan, 1937, tt. 187-188).

Creu priodas rhwng sefyllfa Cymru'r presennol a'i llenyddiaeth a hanes a thraddodiad ei gorffennol yw athrylith *Buchedd Garmon*. 'Llunio ar gyfer ein hoes ni heddiw y mae a hynny am ddoe sydd eto'n heddiw', yw'r modd y'i gwelir hi gan D. Myrddin Lloyd (1937, t. 21). Dyma hefyd farn D. Llywelyn Jones: 'Y mae hefyd arwydd mewn mwy nag un ystyr, canys y mae ddoe ynddi hi yn ddrych hefyd i ddigwyddiadau heddiw yng Nghymru' (1937) ac fe eglura Aneurin ap Talfan:

O ddarllen yn fanylach ac ystyried y darn yn llawnach down i'r casgliad nad rhwyg sydd yma ond datblygiad. Dan ddylanwad yr uniad â Lloegr dirywiodd barddoniaeth Gymraeg, a chollwyd y cysylltiad byw â'r gorffennol sydd yn hanfodol i dwf naturiol barddoniaeth unrhyw

wlad; a gwaith T. Gwynn Jones [awdur Ymadawriad Arthur] ydoedd ein hadgysylltu â'r gorffennol ac â thraddodiad di-dor barddoniaeth Gymraeg; cyflawnodd ei waith a gwelwyd adfywiad, ond ers tro bellach bu barddoniaeth Gymraeg yn sefyll yn ei hunfan. Daeth amser iddi gymryd cam ymlaen. A dyma a gawn ni yn y gwaith hwn (1937, t. 188).

Gan mai drama yw hon wedi ei llunio mewn *vers libre*, i'w thraddodi ar y radio, mae grym *Buchedd Garmon* i'w ddarganfod yn y geiriau. Yn y geiriau y ceir gweledigaeth a chenhadaeth Saunders Lewis, sef ei ddyhead inni weld Cymru fel rhywbeth byw yn y presennol sydd â gorffennol ac sy'n mynnu cael dyfodol, yn union fel person byw. Cymerwn y plentyn dall fel enghraifft o hyn. Gan nad yw'r ddrama i'w gweld ar lwyfan, mae'n rhaid esbonio dallineb y plentyn yn y drydedd act trwy gyfrwng y ddeialog a chwestiynau rethregol y plentyn i'w fam. Mae Saunders Lewis wedi gosod dallineb a phlentyndod yn y ddrama fel techneg rethregol:

PLENTYN: P'le'r ydym ni, Mam? [...] Ac ef a orchfygodd? [...] Fe ddaw cannoedd yma? (gol. Williams, 1996, t. 131).

I Saunders Lewis, nid plentyn dall sy'n siarad, ond cenedl gibddall nad yw'n ddim mwy na phlentyn. Ei ddymuniad ef yw gweld Cymru yn cael ei hiacháu o'r dallineb sydd yn ei llethu, ac yn tyfu o fod yn blentyn i fod yn oedolyn o genedl yn gallu cymryd ei lle ymhlith cenhedloedd eraill Ewrop. Dyma gryfder y ddrama. Mae Saunders Lewis, gan gofio ei fod yn y carchar adeg darlledu'r ddrama, yn ffyddiog bod gan Gymru ddyfodol. Dywed Dafydd Glyn Jones am y weithred o losgi'r ysgol fomio: '[dyma] y tro cyntaf mewn pum canrif i Gymru daro'n ôl at Loegr gyda mesur o drais...bu'n sioc o'r mwyaf i'r Cymry' (dyfynnwyd yn: Davies, 1990, t. 540). Yn *Buchedd Garmon* cawn ymbil gan Saunders Lewis ar y Cymry i ddeffro a tharo'n ôl, a bu'r neges a'r her hon yn sioc o'r mwyaf, yn wir yn dramgwydd i nifer helaeth o'i gynulleidfa drwy gydol ei yrfa.

Yn hyn o beth y mae *Buchedd Garmon* yn ddatblygiad o weledigaeth Saunders Lewis yn *Gwaed yr Uchelwyr*. Ffoi oedd hanes Luned gan iddi gasglu nad oedd modd ennill y dydd a chymodi Cymru ei chyndadau â Chymru'r presennol. Credai Saunders Lewis yn *Buchedd Garmon* fod adfywiad yn bosibl: 'Nid yn hanes Illtud na Phaulinus na neb arall fel unigolyn y

mae craidd y ddrama, ond yn hanes gwlad fel peth byw. Dyna'r pwyslais newydd,' dywed D. Myrddin Lloyd (1937, t. 22). Nid diaconiaid, gweinidogion na glowyr sydd yn graidd i'r ddrama, ond Cymru ei hun, a grym y ddrama yw ei harhwahanrwydd. Dewisodd Saunders Lewis y ddrama grefyddol fel offeryn i ledaenu ei weledigaeth:

O fod yn foddion addysg syml, aeth y ddrama grefyddol yn gyfrwng gweledigaeth y bardd o ddifrif. Drwy hyn [...] symudodd y pwyslais oddi ar y stori a'r weithred at eu hystyr a'r athroniaeth a greir drwyddynt yn nychymyg y bardd. Perthyn Buchedd Garmon i'r un dosbarth. Gwir fod yma stori a chefnidir hanesyddol – wedi eu trin gyda rhyddid mawr yn ôl gair Mr. Lewis: nid ydynt namyn esgus neu ffrâm i un neu ddwy o gredoau y mae'r awdur wedi eu teimlo â'i nwyd a'u ffurfio â'i ddeall (Jones, 1937, t. 57).

Ond oherwydd hyn, colli cefnogaeth rhai dynion a wnaeth Saunders Lewis:

Eithr ei gwir destun yw egluro yn gyntaf mai yn Eglwys Crist y mae gobaith diwylliant Prydain wedi diflannu o Rengoedd Rhufain - 'Pan ddarffo heddwch Rhufain fe saif tangnefedd ein Harglwydd.' Rhan o'r gred hon yw'r awgrym clir bod diwylliant Prydain wedi ei wreiddio yn yr Ymerodraeth. A'r eilbeth a faentumia yw nad oes obaith i Brydain na'i diwylliant oni cheir undod yr Ysbryd Glân yn weledig 'fel na bo na sect nac ymraniad yng ngwlad y Brythoniaid.' Ni cheir yn y ddrama ddim am sylwedd heresi'r Pelagiaid nac felly ddim gwrthddadlau â hi. Y peth pwysig yw bod heresi, a rhanu'r bobl. O gadw'r undod bydd amddiffyn rhag y barbariaid (Jones, 1937, t. 57).

Mynegi gweledigaeth o'r gymdeithas ddelfrydol sy'n bodoli yng ngweithiau beirniadol a syniadaeth wleidyddol Saunders Lewis sydd yma. Nid cenedl ddelfrydol Saunders Lewis yw syniad pawb o genedl ddelfrydol. Ac am hynny gellir disgwyl gwahaniaeth barn wrth ystyried neges a gweledigaeth *Buchedd Garmon*.

Roedd y farn am ei grefft yn unfryd. Hawdd dweud mai siarad ar ran pawb a wna Vychan Tegid:

Mor urddasol a mor seinber yw'r gwreiddiau a'r cyfarchiadau Lladin, mor weddus y dyfynnu o'r Ysgrythur, mor afaelgar a byw y cyfan oll [...] O ran cynnwys y mae'r ddrama'n batrwm o gynildeb disgybledig a chordeddu cain [...] Eithr y mae'n fwy na drama unnos ; deil i'w hir ddarllain a'i hefrydu, a phery ei chwmni yn hyfrydwch cans ynddi bu meistr yn llunio gorchest (1937, t. 190).

Carwn orffen y bennod ar *Buchedd Garmon* â geiriau Aneirin ap Talfan:

Pa un a feddylwn amdanynt fel propaganda ai peidio, rhaid cyfaddef grym y weledigaeth a mynegiad artistig y bardd o'i weledigaeth, ac ni ellir osgoi y nodyn o ddiwylledd llwyr a geir yn y ddrama drwyddi - a dyna'r cwbl a ellir ei ofyn ar law'r bardd, oherwydd y mae pob bardd yn bropagandydd dros rywbeth neu gilydd (1937, t. 190).

Ymddengys mai gwaith dramodydd ac iddo weledigaeth glir iawn oedd *Buchedd Garmon*, a'r dramodydd hwnnw ar dân dros gysylltu'r Gymru gyfoes â'i gorffennol, yn benderfynol o gyweirio'r rhwyg dan faner Crist a hynny oll heb golli urddas, crefft na cheinder y ddrama.

Profodd Saunders Lewis yn *Buchedd Garmon* nad oedd rhaid ymgecru ynghylch swyddogaeth y ddrama. Profodd ei fod yn gallu amddiffyn iaith, diwylliant a chrefydd yn ogystal â gwerth llenyddol y ddrama, a'r cyfan ar yr un pryd, o fewn yr un darn o lenyddiaeth. Dyma, yn anad dim, oedd pwysigrwydd *Buchedd Garmon*.

Onid beth a ddywed yr adolygiadau am Gymru'r cyfnod? Cawn yn yr adolygiadau hyn barodrwydd i ddarllen trwy stori'r ddrama a deall ei harwyddocâd yn syth. Mae hyn i'w ddisgwyl gan gynulleidfa sy'n adnabod y dramodydd. Roedd llosgi'r Ysgol Fomio yn ddigwyddiad o bwys. Profodd Saunders Lewis, ynghyd â Lewis Valentine a D. J. Williams, nad trafod a chwarae gwleidyddiaeth yn unig a ddymunent wneud. Roeddent yn barod i weithredu ac aberthu eu hunain a mynd i'r carchar dros eu gwerthoedd, sef sicrhau dyfodol i Gymru fel cenedl Cymraeg. Gwyddai'r gynulleidfa eisoes mai bardd a chanddo arddull arbennig oedd Saunders Lewis yn dilyn cyhoeddi *Gwaed yr Uchelwyr* a dwy act gyntaf *Blodeuwedd* ar dudalennau *Y Llenor*. Ond bellach synhwyrrwn, o edrych ar yr adolygiadau, fod y gynulleidfa yn cydnabod Saunders Lewis fel bardd a oedd nid yn unig yn coleddu syniadau haniaethol gwleidyddol, ond a oedd hefyd yn barod i weithredu dros ei wleidyddiaeth. Roedd am i'w gynulleidfa efelychu ei gymeriadau a bod yr un mor weithredol â hwythau. Nid oedd yr her hon wrth fodd pob aelod o'i gynulleidfa. Sylwasant nad drama i'w mwynhau fel adloniant oedd *Buchedd Garmon* ac nad gwleidydd i'w edmygu o hirbell oedd Saunders Lewis. Mynnai ef ddefnyddio ei ddramâu fel ffordd o drosglwyddo ei weledigaeth

wleidyddol i fywydau personol ei gynulleidfa a gwelwn mai trosiad o fywyd y genedl oedd ei ddramâu.

Rhaid cofio i Saunders Lewis gyfansoddi *Buchedd Garmon* pan oedd yn y ddalfa. Yn sgil ei weithred o losgi'r Ysgol Fomio collodd ei swydd ym Mhrifysgol Abertawe. Dywed Myrddin Lloyd : 'Rhyfedd meddwl i'r awdur gael y nerth i ganu fel hyn i Gymru ac i Dduw pan oedd cynifer o oludogion ei wlad ar eu gwaethaf yn llunio ei frad' (1937, t. 23). Gwelwyd yn yr adolygiadau i rai dderbyn yn dwymgalon heriau Saunders Lewis a'i ymgais i godi'r ddrama Gymraeg i dir newydd a mynnu pwysleisio'r gorffennol. Rhyfedd o estron a rhy aruchel oedd ei waith i eraill. Daw hyn yn glir yn y bennod nesaf wrth drafod ei gynnyrch yn y 1940au. Dyma ddegawd o fradychu a rhyfela unwaith eto a gwelwn Saunders Lewis yn wynebu ymosodiadau personol a rhagfarnllyd yn ystod is-etholiad Prifysgol Cymru yn 1943. Er hyn, fel yn *Buchedd Garmon*, gwelwn Saunders Lewis yn ymroi i ddatblygu'r ddrama Gymraeg a cheisio, er gwaethaf gwrthwynebiadau, herio'r Cymry Cymraeg i weithredu dros eu dyfodol yng ngoleuni gwerthoedd y gorffennol.

ennill Cymru i'w pharchu ei hun

Dramâu y 1940au

Degawd o frwydro a rhyfela oedd y 1940au am fod yr Ail Ryfel Byd yn taflu ei gysgod dros bopeth. Sonnir yma am gyfrol o gerddi o eiddo Saunders Lewis a gyhoeddwyd yn 1941 a'i gyfres o erthyglau yn *Y Faner* dan y teitl 'Cwrs y Byd.' Maent yn dangos i ni'n glir beth oedd barn Saunders Lewis am y rhyfel ac maent hefyd yn fynegiant o'i ddyhead parhaus i ddylanwadu'n wleidyddol ar y Cymry. Ynddynt gwelwn ddyn yn torri ei galon dros y difrod a wnâi'r rhyfel i Gymru a Chymreictod. Rhoddaf sylw manwl hefyd i isetholiad Prifysgol Cymru yn 1943. Yma gwelwn werthoedd Rhyddfrydol y Cymry Cymraeg a W. J. Gruffydd yn mynd benben yn erbyn gwerthoedd ceidwadol cenedlaetholgar Saunders Lewis. Mae'n ddigwyddiad hollbwysig yng ngyrfa Saunders Lewis gan ei fod fel petai yn ei gynnig ei hun yn gwbl agored i gael ei dderbyn neu'i wrthod gan y Cymry Cymraeg. Mae'n cynnig cipolwg byw inni o'r modd y gwrthododd lliaws o Gymry Cymraeg Saunders Lewis ar sail rhagfarn a chamddealltwriaeth. Dechreuodd hyn batrwm o wrthodiad a fyddai'n parhau am ddegawdau i ddod.

Un frwydr a wynebodd Saunders Lewis a'r Blaid Genedlaethol oedd y cyhuddiad o ffasgaeth, a hynny yn sgil rhagfarn Cymru Anghydfurfiol yn erbyn Pabyddiaeth. Gwelwyd yng nghyfrol Richard Wyn Jones, *Y Blaid Ffasgaid yng Nghymru: Plaid Cymru a'r Cyhuddiad o Ffasgaeth* (2013) sut y bu i'r Blaid Genedlaethol orfod wynebu cyhuddiadau enllibus drwy gydol y 1940au. Ceir cyhuddiadau ysubol megis 'The Welsh Nationalist leaders are out and out Facists, despite the fact that they try to hide it' (*Daily Herald*, 15 Chwefror 1938). Cafwyd cyhuddiadau o blith cefnogwyr y Blaid yn ogystal. Dywed Prosser Rhys, golygydd *Baner ac Amserau Cymru*, nad oedd arweinwyr y Blaid, yng nghyd-destun datblygiadau

rhyngwladol y dydd megis Rhyfel Cartref Sbaen, yn amharod i ddweud '[g]air angharedig am Ffasgiaeth.' Roedd hyn, medd ef, yn groes i farn mwyafrif o aelodau'r Blaid:

Am y mwyafrif o aelodau'r Blaid – pobl o dueddiadau gwerinol a Radicalaidd ydynt, o duedd Chwith, os mynnwch. Daeth llawer ohonynt i'r Blaid Genedlaethol o'r Blaid Lafur, daeth llawer o'r Blaid Ryddfrydol, ac yr oedd y mwyafrif o'r gweddill yn bobl na berthynent i'r un blaid, ond yr oeddynt yn sicr o dueddiadau Radicalaidd. Ni ddaeth neb i'r blaid o ddisgyblion Arglwydd Rothermere a'r 'Daily Mail', ac eto, i fesur, agwedd y 'Daily Mail' yw'r agwedd a fabwysir ym mhapurau'r Blaid ar lawer o gwestiynau ar wahân i broblemau cartref Cymru. Y mae hyn yn gwbl groes i dueddfryd mwyafrif aelodau'r Blaid ('Led-led Cymru', *Baner ac Amserau Cymru*, 8 Mawrth 1938, t. 5).

Noda'r Athro Richard Wyn Jones i dri arweinydd amlwg yng Nghymru ymosod ar y Blaid Genedlaethol, sef: D. Emrys Evans, Prifathro Coleg Prifysgol Gogledd Cymru; Thomas Jones, yr athro a gwas sifil ac Y Parchedig Gwilym Davies, gweinidog Bedyddiedig a sylfaenydd neges heddwch plant Cymru i'r byd (2013, tt. 3-8).

Yn ei ysgrif 'Y Rhyfel a'r Dewis' yn rhifyn Haf 1941 o *Y Llenor* beirniadodd D. Emrys Evans niwtraliaeth y Blaid Genedlaethol tuag at y Rhyfel Byd. Dywed D. Emrys Evans fod rhaid i wleidyddiaeth ymwneud â realiti, nid syniadau haniaethol, ac felly bod niwtraliaeth y Blaid Genedlaethol ar sail cenedlaetholdeb yn 'gyfnerthu [...] achos unbenaethau Ffasgaidd' (t. 72). Sail niwtraliaeth y Blaid Genedlaethol oedd eu barn na ddylai Cymry gael eu gorfodi i ymladd (a marw) yn enw Prydain a Phrydeindod. I D. Emrys Evans, casineb tuag at Saeson oedd hyn a dim byd mwy na 'chlymblaid wrthnysig a ddallwyd gan ei chasineb Selotaidd tuag at y Saeson rhag gweled bod chwalfa'r rhyfel wedi newid wyneb byd, a bod achwynion plaid a chenedl yn llai eu pwys na hawliau elfennol dynoliaeth' (t. 72). I D. Emrys Evans, buasai buddugoliaeth Natsïaeth yn arwain at ddinistr yr iaith Gymraeg a'i diwylliant torfol:

Pa driniaeth a allai'r diwylliant gwerinol ei disgwyl oddi ar law Natsïaeth? Os byth y gwêl y Natsïaid yn dda leddfu eu hosgo tuag at grefydd, gellir bod yn weddol sicr mai at Eglwys Rhufain a'r Pab y trônt, at grefydd Gatholig a ymatebai at drefn gatholig, gyffredinol, a fynnant ei gosod ar gwledydd. Ond byr hoedl a gâi diwylliant a frithwyd gan draddodiadau rhyddfrydig Anghydfurfiaeth (t. 74).

Dyma brofi rhagfarn wrth-Babyddol D. Emrys Evans oedd yn sail i sawl beirniadaeth ar Saunders Lewis yn ystod y 1940au. Gwelwn D. Emrys Evans yn dod i gasgliad gan gyfeirio'n uniongyrchol at Saunders Lewis: 'A erys y gweledydd gyda'i sbïenddrych [cyfeiriad at colofn rhyngwladol *Y Ddraig Goch*] yn ei dŵr, pan fo ymosod chwyrn ar y sylfeini? A fferodd ei gymalau, fel na all newid *focus* ei drych er bod niwl wedi gordroi'r hen olygfeydd? A geir achos eto i sôn am frad gwŷr llên? [cyfeiriad at gyfrol Julien Benda, *La trahison des clercs* (1927) sy'n ymosodiad ar Maurice Barrés]' (t. 76).

Yn 1942, mewn araith i ddathlu Dydd Gŵyl Ddewi, cafwyd cyhuddiad eithafol yn erbyn y Blaid Genedlaethol, a hynny yng ngŵydd Cymdeithas Cymmrodorion Caerdydd dan y teitl 'The Native Never Returns'. Thomas Jones, y gwas sifil llwyddiannus a dylanwadol oedd y cyhuddwr. Disgrifiodd gyflwr Cymru fel a ganlyn:

In Wales the disappointment with the working of democracy in Parliament and in the country and local councils, and the breakdown of the Puritan frame work and the communal power of the churches, has left a void into which the Blaid has entered with a new, narrow and intolerant dogma, and the vision of a new Promised Land of Fascism (1946, t. 23).

Noda'r Athro Richard Wyn Jones mai 'bygythiadau a gafwyd ganddo yn hytrach na dadl resymegol' (2013, t. 4). Dywed Thomas Jones y byddai gweledigaeth y Blaid Genedlaethol o ennill rhyddid i Gymru yn golygu 'passports at Newport and tariffs along Offa's Dyke' a byddai hyn yn ei dro yn arwain at ryfel cartref gan fod y Gymanwlad, rheswm a rhyddid yn bwysicach na Chymru fel uned (Jones, 2013, tt. 4-5). I Thomas Jones, tactegau'r Blaid sy'n cyfiawnhau'r cyhuddiad o ffasgaeth:

At present its tactics are to try and conciliate and exploit various movements which are not identified with it, the Urdd, the movement for adult education, the labour movement. It has recently become especially enamoured of the Urdd, it has discovered Denmark and Grundtvig, it promises to hand over the industries of South Wales to the workers. It will offer every thing to everybody provided sooner or later they will speak Welsh. It is all part of the Hitlerian technique (1946, t. 20).

‘Dyma ddadl,’ medd Richard Wyn Jones, ‘sydd mor gloff nes ei bod yn anodd ei chymryd o ddifrif.’ Yn wir, ‘er gwaethaf ei hyfforddiant academiaidd, a’i waith arloesol mewn meysydd eraill yn tynnu sylw at broblemau Cymru trwy hybu gwaith ymchwil safonol a blaengar, fe welir na theimlai [Thomas Jones] reidrwydd i gynnig tystiolaeth i gefnogi ei gyhuddiad o Ffasgaeth yn erbyn y Blaid. Nid oedd hynny’n mennu dim ar bwysigrwydd ei sylwadau, fodd bynnag, oblegid yr oedd ei statws a’i safle yn golygu ei bod yn rhwym o gael eu cymryd o ddifrif’ (Jones, 2013, t. 5).

‘Yr enwocaf o ddigon o’r ymosodiadau’ ar y Blaid Genedlaethol oedd ysgrif y Parchedig Gwilym Davies ar dudalennau blaen *Y Traethodydd* mis Gorffennaf, 1942. Teitl yr ysgrif oedd ‘Cymru Gyfan a’r Blaid Genedlaethol Gymreig’ ac roedd yn ‘ymosodiad diymatal a hynod gïaidd’ gan un a alwai ei hun yn heddychwr. ‘Dyma ŵr a gynrychiolai ac a ymgorfforai ddyheadau a delfrydau’r Gymru Anghydfurfiol ryddfrydig’ (Jones, 2013, t. 7).

Dadleua Gwilym Davies fod syniadau cymdeithasol a moesol Saunders Lewis, ac felly’r Blaid Genedlaethol, yn tarddu o Babyddiaeth: ‘Os trown at y gyfrol “Canlyn Arthur,” gwelwn ar unwaith faint ydyw dylanwad *Encyclicals* y Pab Leo XIII [*Rerum Novarum* (1891)] a’r Pab Pius XI [*Quadragesimo Anno* (1931)] (t. 100). Ond yn wahanol i bleidiau Babyddol y cyfandir a oedd yn barod i gyd-weithio

ymddengys nad hwn fydd polisi’r Blaid Genedlaethol Gymreig o gwbl, os daw ei chyfle i reoli Cymru. Nid cydweithio â phartioedd eraill mewn Cymru ddemocrataidd yw polisi’r Blaid, ond cymryd y llywodraeth yn llwyr i’w llaw hi ei hun. A dwg hyn ni at ddyled y Blaid, yn ei pholisi a’i hosgo, i *L’Action Francais*, ac at M. Charles Maurras’ (Davies, 1942, t. 101).

Dadleua felly mai o Charles Maurras a *L’Action Francais*, y mudiad a’r papur dyddiol, y deuai syniadau gwleidyddol y Blaid Genedlaethol. Yn ôl Gwilym Davies, ‘gall Maurras hawlio’n gyfreithlon mai ef yw tad Ffasgaeth fel cyfundrefn wleidyddol’ (t. 102). Nod Charles Maurras a’r *Camelots du Roi* (‘Cenhadon y Brenin’) oedd

cael gwared o ddylanwadau adweithiol a rhamantaidd y 19eg ganrif [...] gosod pen am byth ar effeithiau dinistriol Chwyldro 1789 [...] a chael gwared felly, yn hollol, o werin-lywodraeth ym mhob ffurf arni, ac o ddemocratiaeth a'i phleidlais werinol a'i senedd parlamentaidd: ysgubo'r cyffion o'r ffordd a rhoddi yn eu lle *le Roi*, - y Brenin! Cael Ffrainc yn rhydd o bob dylanwad democrataidd, ei gweled yn frenhinol ac yn dotalitariaidd, yn hollol "ffasgaidd" yn ei threfniadau gwleidyddol, a'i gadw'n gwbl Babyddol (Davies, 1942, tt. 102-3).

Canlyniad dyfodiad y Blaid Genedlaethol i rym felly fyddai, yn gyntaf '*Gymru annibynnol* [...] yn hollol annibynnol ar Loegr yn ei holl drefniadau gwleidyddol ac economaidd.' Yn ail, 'bydd Cymru yn *Gymru dotalitariaidd* [...] os y Blaid Genedlaethol fydd yr unig barti yn y *Gymru annibynnol*, bydd Cymru'n *Gymru dotalitariaidd*.' Yn drydydd, 'bydd Cymru yn *Gymru ffasgaidd* yn ei llywodraeth' oherwydd 'y gwahaniaeth rhwng ffasgiaeth a democratiaeth mewn unrhyw wlad ydyw ffurf ei senedd' a chymer Gwilym Davies awydd Saunders Lewis yn *Canlyn Arthur* i roddi cynrychiolaeth swyddogol i Undebau Llafur Cymru yn senedd y *Gymru Rydd* fel arwydd o'i ffasgaeth. Mae'n atgoffa'r darlennnydd o senedd ffasgaidd yr Eidal 1938 'sy'n cydnabod hawl Undebau i gynrychiolaeth, ond yn gwrthod yn gyfangwbl hawl yr unigolyn fel dinesydd i'w bleidlais a hawl y werin yn y bwth pleidleisio.' Oni welwn adlais senedd ffasgaidd yng ngeiriau Saunders Lewis, gofynna Gwilym Davies. Mae'r ffaith i Saunders Lewis ddweud 'nid cymdeithas o unigolion ydyw cenedl ond cymdeithas o gymdeithasau' yn ddigon i Gwilym Davies honni mai 'senedd y cymdeithasau fydd y Senedd Gymreig, - ni all fod yn ddim arall, - ac felly senedd ar ffurf ffasgaidd. Bydd Cymru yn llywodraethol yn *Gymru ffasgaidd*.'

Yn bedwerydd, 'bydd Cymru yn *Gymru Babyddol*' a hyn oherwydd 'sonnir drachefn a thrachefn yn "Canlyn Arthur" am "Genedlaetholdeb Gristnogol," am "seiliau cenedl Gristnogol," am "wladwriaeth Gymreig Gristnogol" ac am "ail-sefydlu" yng Nghymru "Wladwriaeth Gymreig Gristnogol."' (1942, tt. 105-7). Diwedda ei ysgrif â'r ergyd bwerus hon: 'Mawr yw cyfrifoldeb arweinwyr y Blaid Genedlaethol Gymreig, neu, i alw pethau wrth eu henwau priodol, y Blaid Ffasgaidd yng Nghymru' (1942, t. 111). Yr hyn a gawn trwyddi yw 'chwarae ar ragfarnau gwrth-Babyddol ei gynulleidfa Anghydfurfiol Gymreig' a cheisio cyflwyno'r

ddadl 'bod y Blaid Genedlaethol yn ysglyfaeth i ddylanwadau tramor amheus ac â'i bryd ar halogi bywyd Cymru â hwy' (Jones, 2013, t. 8). Ym marn Gwilym Davies, prif ddylanwad y Blaid Genedlaethol oedd Charles Maurras, ac am ei fod yntau yn ffasgydd, roedd hi'n dilyn y byddai'r Blaid Genedlaethol hefyd yn ffasgaidd o ran natur a thueddiad. Yn ogystal, dadleuodd fod 'agweddau Ffasgaidd yn ganolog i raglen y Blaid ar gyfer dyfodol Cymru' – sefydlu cyfundrefn unbleidiol yng Nghymru, sefydlu senedd ffasgaidd a chreu adain milwrol wedi'r rhyfel (Jones, 2013, t. 9). Er mwyn atgyfnerthu ei ddadl, nododd Gwilym Davies fod Ambrose Bebb, un o arweinwyr y Blaid Genedlaethol, yn canu clodydd Charles Maurras yn aml (er y mae'n cydnabod i Ambrose Bebb gefnu ar y Blaid Genedlaethol yn ystod y rhyfel am iddo fynnu fod yn rhaid ymateb yn filwrol i Natsïaeth). Am hyn, 'roedd yn rhaid hel Saunders Lewis i'r gorlan Ffasgaidd' (2013, t. 9).

'[T]wyll-resymu' oedd yn sail i gyhuddiad Gwilym Davies yn erbyn Saunders Lewis:

Ceir disgrifiad rhagorol yn Saesneg o'r mudiad Ffrengig, ac amcan gyfrif teg o le a phwysigrwydd Maurras ym mywyd llenyddol Ffrainc, yn llyfr yr Athro P. Mansell Jones, o Fangor, *Tradition and Barbasrism: A Survey of Anti-Romanticism*. Yn ei ragair diolcha'r Athro P. M. Jones i Mr Saunders Lewis am ddarllen y proflenni ac am ei symbyliad i drafod rhai o bynciau llenyddiaeth Ffrainc (1942, tt. 101-102).

Hynny yw, am i gyfaill i Saunders Lewis ddiolch iddo mewn llyfr sy'n trafod Charles Maurras, rhaid cymryd felly fod Charles Maurras yn ddylanwad mawr ar y Blaid Genedlaethol. Dengys yr Athro Richard Wyn Jones mai celwyddau oedd yn sail i honiadau Gwilym Davies wrth iddo geisio 'dangos fod arlliw Ffasgaidd ar bolisïau penodol y Blaid' (2013, t. 10). Eglura mai un o themâu mawr erthyglau Saunders Lewis adeg y rhyfel oedd pwysigrwydd amrywiaeth barn ac nid oes 'tystiolaeth na sail i'r cyhuddiad' fod y Blaid Genedlaethol yn bwriadu ffurfio adain filwrol. Dywed yr Athro Richard Wyn Jones fod y 'syniad y gallai plaid a gynhwysai fwy na'i siâr o weinidogion a chyw-weinidogion, athrawon a darlithwyr – llawer iawn ohonynt yn heddychwyr – fynd ati i sefydlu llu o labystiaid ar batrwm y *Camelots du Roi* yn hurt bost' (2013, t. 10).

‘Haerïad cwbl bisâr’ arall Gwilym Davies oedd honni mai senedd ffasgaidd fyddai senedd Cymru rydd y Blaid Genedlaethol ar sail y polisi y byddent yn rhoi cynrychiolaeth i Undebau Llafur yn Ail Ddŷ y Senedd. Eglura Richard Wyn Jones mai rhywbeth cyffredin mewn gwledydd democrataidd yw cynrychiolaeth swyddogaethol: ‘Erys esgobion yn ae-lodau o ail ddŷr Deyrnas Gyfunol, Tŷr Arglwyddi’ a chynrychiolwyr o’r undebau llafur yn ail ddŷ lwerddon (Jones, 2013, tt. 10-11). Dywed Richard Wyn Jones yn blwmp ac yn blaen: ‘Er mwyn ceisio cyfiawnhau ei gyhuddiad o Ffasgaeth roedd Davies yn gwyrddroi ffeithiau. Yn wir, mae’r holl ysgrif yn gwbl gyfeiliornus; yn ddigywilydd o hyf yn ei chamresymu a’i chelwydd oer, bwriadus’ (2013, t. 11).

Rhagfarnau gwrth-Gatholig fu’n ganolog i ymosodiadau yn erbyn Saunders Lewis a’r Blaid Genedlaethol yn y 1940au. Gwelwn hyn yn yr ohebiaeth rhwng y gwahanol gyhuddwyr (Jones, 2013, t. 12). Ysgrifennodd Gwilym Davies at D. Francis Roberts, un o olygyddion *Y Traethodydd* wedi i’w ysgrif ymddangos gan ddweud, ‘If it helps to save Wales from being undermined by Roman Catholic propaganda I shall feel it will have done some good’ (Archif D. Francis Roberts yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, llythyr gan Gwilym Davies, 18 Ebrill 1942). Mewn llythyr o law D. Francis Roberts at Gwilym Davies yn cyfeirio at amddiffyniad J. E. Daniel yn erbyn ysgrif Gwilym Davies, dywed D. Francis Roberts:

You know that his wife, the daughter of a Welsh Congregationalist Minister is a RC. I heard from a reliable source that their children were baptised in Garthwyn, Vale of Clwyd, the chapel (RC) where Mr Wynne, one of the stalwarts of the ‘Blaid’ attends (Archif Gwilym Davies yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, llythyr gan D. Francis Roberts, 20 Gorffennaf 1942).

Noda Richard Wyn Jones fodd bynnag y ‘cyrhaeddodd y cyhuddiadau o Ffasgaeth eu penllanw yn ystod gaeaf 1942/43 â’r ymgyrch chwerw a sbardunwyd gan isetholiad ar gyfer sedd Prifysgol Cymru’ (2013, t. 13). Unodd gelynion Saunders Lewis tu ôl ymgeisyddiaeth W. J. Gruffydd er mwyn ei atal rhag ennill y sedd yn enw’r Blaid Genedlaethol. Trafodwn y frwydr hon maes o law.

Ar gychwyn y degawd cyhoeddodd Saunders Lewis y gyfrol fechan o gerddi, *Byd a Betws* (1941). Ynnddi, cofnoda Saunders Lewis sut y tynnwyd Cymru i mewn i ryfel nad oedd yn ei ddeall nac yn gallu ei reoli a sut bu i'r rhyfel gael effaith wael ar Gymreictod a Chymru fel gwlad. Cerdd apocalyptaidd bron yw 'Y Dilyw, 1939,' sy'n feirniadaeth graff a diobaith ar Gymru. Cawn ein tywys i fyny cymoedd y de adeg Dirwasgiad y 1930au:

Mae'r tramwe'n dringo o Ferthyr i Ddowlais,
Llysnafedd malwoden ar domen slag ;
Yma bu unwaith Gymru, ac yn awr
Adfeilion sinemâu a glaw ar dipiau di-dwf ;
Caeodd y ponwyr eu drysau ; clercod y pegio
Yw pendefigion y paith ;
Llygrodd pob cnawd ei ffordd ar wyneb daear (t. 9)

Ar hyd y daith cawn ein cyflwyno i broletariaid o Gymry, Saesneg eu hiaith:

Iaith na thafodiaith ni fedrwn
[...]
Cododd y carthion o'r dociau gweigion
Dros y rhaffau sychion a rhwd y craenau,
Cripodd eu dylif proletaraidd
Yn seimllyd waraidd i'r terfyn tatws,
Llwgodd yn waed o gylch traed y plismyn
A lledu'n llyn o boer siliconaidd
Drwy gymoedd diwyneb diwydiant y dôl' (t. 9)

Cawn ein cyflwyno i wleidyddion, sef y 'meistri':

Rhoisom arnynt wisg offeiriadol,
Sbectol o gragen crwban a throwsus golf i bregethu,
I bregethu santeiddrwydd y swrplws di-waith ac Ystwyth rag-
luniaeth prisoedd' (t. 10).

Anobaith llwyr sydd yma yn sgil dirwasgiad y 1930au, a diwedda'r gerdd apocalyptaidd hon yn sŵn y Rhyfel Byd ar gychwyn:

Dilyw anobaith yw ein dylaith du.

A thros y don daw sŵn tanciau'r crynhoi (t. 11).

Yn y gerdd cawn un o benillion mwyaf dadleuol Saunders Lewis fel llenor a llinellau a ddefnyddiwyd i'w gyhuddo o ffasgaeth:

Yna, ar Olympos, yn Wall Street, mil naw cant naw ar hugain,
Wrth eu tasg anfeidrol wyddonol o lywio proffidiau ffawd,
Penderfynodd y duwiau, a'u traed yn y carped Aubusson
A'u ffroenau Hebreig yn ystadegau'r chwarter,
Ddod y dydd i brinhau credyd drwy fydysawd aur (t. 10).

Disgrifia David Smith y gerdd fel 'slander' gan 'febrile visionary' (1999, t.17) tra bod M. Wynn Thomas yn ei ddisgrifio'n blwmp ac yn blaen yn 'disturbing' (2002, t. 27). Barn Geraint Jenkins yw mai cerdd 'ill-judged' ydoedd (gol. Koch, 2006, t. 1151). Dadleua Richard Griffiths fod y gyfrol *Byd a Betws*, yn enwedig 'Dilyw 1939' wedi'i dylanwadu'n drwm gan fudiad asgell dde Ffrainc (gol. Gottlieb a Linehan, 2004, t. 175). Gwyddom i Saunders Lewis, a oedd yn fyfyrwr Saesneg a Ffrangeg, gael ei ddylanwadu'n drwm gan Maurice Barrès (1862-1923), nofelydd, newyddiadurwr ac un o brif ffigyrau'r Chwyldro Pabyddol yn Ffrainc. Dywedodd Saunders Lewis adeg marwolaeth Barrès:

I cannot hear of this man's death without openly acknowledging my debt to him. Discovering his work had the effect of changing the course of my life ... It was through him that I discovered Wales, and that the hedonism of my youth was transformed into something else. My play, *Noble Blood*, is no more than an attempt at turning Colette Baudoche into Welsh and into a Welsh setting (dyfynnwyd yn: Jones, 'His Politics', yn: gol. Jones a Thomas, 1973, t. 24).

Gwelwn yma felly i Maurice Barrès arwain Saunders Lewis i weld Cymru fel uned ar ei phen ei hun. Dadleua Richard Griffiths i Maurice Barrès, a thrwyddo ef y Chwyldro Pabyddol a mudiad asgell dde Ffrainc arwain Saunders Lewis i ddrwgdybio'r 'byd modern' sy'n lladd gwerthoedd hynafol, i ddrwgdybio cyfalafiaeth, i weld perthynas agos rhwng crefydd a gwleidyddiaeth ac i ddrwgdybio estronwyr, yn enwedig Iddewon (2004, t. 175). Roedd cyfalafiaeth a chomiwnyddiaeth yn ddwy ochr o'r un geiniog ym marn Saunders Lewis, felly

roedd rhaid canfod y drydedd ffordd, sef cenedlaetholdeb. Gwrthwynebydd cenedlaetholdeb oedd ariannu rhyngwladol 'and in various writings, including his poetry, Lewis made it clear that by this he meant the Jews' (Griffiths, 2004, t. 176).

Cawn gasineb tuag at estronwyr yn 'Golygfa Mewn Caffé' yn ogystal. Y tro hwn, plant noddedig o Loegr yw'r estronwyr. Cerdd erchyll ei naws yw 'Golygfa Mewn Caffé.' Aberystwyth adeg y rhyfel yw'r cyd-destun ac mae'r bardd yn dianc i'r caffi rhag milwyr, ffermwyr, myfyrwyr, capelwyr ac yfwyr tafarndai'r dref:

O ffrwst y gariswn lifreig
A'u trwst yn Great Darkgate Street,
Yng nghanol y llu a arllwysid o'r mart ac o'r coleg
Ac o ysgoldai'r capeli ac o'r tafarnau (1941, t. 12).

Wrth iddo geisio mwynhau ei bryd o fwyd mae'n gweld dynes yn archwilio biniau cyfagos cyn iddi ei chrogi ei hun ar bolyn lamp:

Ar lamppost cyfleus, ac â'i chortyn, ymgrogodd y wrach.
Gwelsom ei heglau'n troi dan y glaw,
A gwybuom wrth ei menyg gwynion a'u hoglau camffor
Yr hanfu o'r hen wlad (1941, t. 12).

Ceir hefyd yn y gerdd hon gyfeiriadaeth at 'Blonesgau Whitechapel, Ethiopiaid Golder's Green' ac arweiniodd hyn at gyhuddiadau o ffasgaeth a syniadau gwrth-semitig. Yng ngo-leuni llinellau fel y rhai uchod mae'n anodd iawn amddiffyn Saunders Lewis yn hyn o beth, a gellir deall pam bod lliaws o Gymry Cymraeg wedi eu syfrdanu a'u brawychu gan y gyfrol. 'Ceir ambell i gyfeiriad tebyg yn ei ysgrifau gwleidyddol yn ogystal' (Jones, 2013, t. 42). Ysgrifennodd Saunders Lewis am rôl Iddewon mewn cyfalafiaeth ryngwladol yn Rhagfyr 1926 ar dudalennau'r *Ddraig Goch*. Dywedodd fod Syr Alfred Mond a Karl Marx yn 'Iddewon napoleonaidd' a hynny oedd 'yn llunio syniadau economaidd y byd modern' (t. 2). Cyfeiriodd Saunders Lewis at ddylanwad Iddewon ar y wasg Lundeinig yn rhifyn Mehefin 1933 o'r un

papur newydd. Yn sgil troi cefnogaeth Prydain at Adolf Hitler i gondemniad llwyr, tybiodd Saunders Lewis 'fod arian Iddewig wedi ei dalu i swyddfeydd Fleet Street i sicrhau'r tro pedol a welwyd' (yn: Jones, 2013, t. 42). Cyfeiriodd hefyd yn rhifyn Awst 1934 y *Ddraig Goch* am yr angen am ddeddfau i atal crynhoi eiddo a chyfalaf. Credai y byddai'r deddfau yn ddigonol i 'dorri crib hyd yn oed Iddewon Bangor' (t. 2). Mae'n amlwg i gynnwys erthyglau fel y rhain a cherddi *Byd a'i Betws* ddylanwadu ar y farn gyffredin am Saunders Lewis wrth i'r degawd ddatblygu, er i hyn beidio â rhannu nac effeithio ar y farn boblogaidd am ddynion megis Winston Churchill a George Orwell (Jones, 2013, t. 43).

Marwnadu Cymru fel cenedl a wna Saunders Lewis yn 'Haf Bach Mihangel 1941.' Mae'n gweld, trwy'r rhyfel, fod Cymru fel cenedl wedi cael ei lloccio gan Brydeindod yng nghanol y propaganda milwrol ac yn tristau am y ffaith nad oes neb yn meiddio dweud yn wahanol:

Nid oes neb yn dweud ei feddwl, nid oes neb
Yn meddwl; brolia'r llais yn y blwch
Ein llynges ni, ein llu awyr ni,
A ninnau'n amheus gredu mai ni yw ni (1941, t. 27).

Ymddengys fod yr ymateb i *Byd a Betws* wedi dilyn yr un patrwm ag adolygiadau dramâu Saunders Lewis hyd yn hyn. Dywed J. Gwyn Griffiths yn *Heddiw* fod y gyfrol yn cynnwys 'rhai o'r pethau mwyaf dwfn-gyffrous' a ddarllenodd erioed (Mehefin/Awst, 1942, t. 86). Dyma osodiad diddorol ac arwyddocaol. Nid pethau i'w darllen a'u mwynhau yn arwynebol oedd y cerddi (nac ychwaith ei ddramâu, wrth gwrs). Dyma gydnabod bod Saunders Lewis yn defnyddio llenyddiaeth at ddiben mwy na phlesio'r glust: 'Nid bardd sydd yma yn canu "er melyster i'r glust ac o'r glust i'r galon," ond gweledydd eofn a beirniad cymdeithasol chwerw' (Griffiths, Mehefin/Awst, 1942, t. 86). Gwelwn yma nodwedd a oedd bellach yn amlwg yn ei ddramâu yn ogystal: chwerwder beirniadol Saunders Lewis. Yn ôl J. Gwyn Griffiths roedd bardd *Byd a Betws* yn broffwyd, chwyldroadwr, gweledydd, arweinydd cenedlaethol,

yn wleidydd ymarferol, yn athronydd cymdeithasol ac 'yn gyn-garcharor, yn wrthodedig gan Brifysgol Cymru' (Mehefin/Awst, 1942, t. 86). Yn amlwg, roedd beirniadaeth gyfoes Saunders Lewis yn ei gerddi yn rhywbeth i'w groesawu gan J. Gwyn Griffiths canys yr oedd yn edmygu Saunders Lewis am ddangos mai 'peth moesol a bywydol yw llenyddiaeth' a hyn yn erbyn rhai o ffasiynau'r cyfnod. Dywed J. Gwyn Griffiths iddo glywed 'yn ddiweddar am lenor ifanc o Gymro a ddaethai i'r casgliad mai peth peryglus a di-fudd oedd ymhél â gwleidyddiaeth, ac mai ymdaflu'n llwyr i lenora oedd y peth gorau iddo ef.' Diolch i Saunders Lewis felly y dyrchafodd llenyddiaeth Gymraeg i'r oes fodern, oherwydd 'ofnaf mai o oes Victoria y daeth syniad fel hyn am swydd llenyddiaeth' (Mehefin/Awst, 1942, t. 86). Cerdd 'nodedig' y gyfrol iddo oedd 'Dilyw 1939.' Yn y cynnwys a'r mesur, yn unol â'i ddramâu, cyfunir gan Saunders Lewis 'traddodiad' a 'chwyldro.' Cydnabu J. Gwyn Griffiths mai 'argyfwng cyfalafiaeth a diwydiannaeth yng Nghymru a'r Gorllewin' yw testun y gerdd.' Iddo ef, trydedd ran y gerdd yw'r uchafbwynt. Ynddi, gwelwn 'ddinoethi'n ddi-weniaith [...] a chael mai'r cancr marwol yw'r drefn gyfalafol satanaidd a'r budr-elw sy'n sail imperialaeth arian-nol.' Roedd beirniadaeth ac ymdriniaeth hallt Saunders Lewis o'r system wleidyddol yr oedd y mwyafrif yng Nghymru a'r Gorllewin yn ei derbyn, yn agwedd i'w chroesawu, yn ôl J. Gwyn Griffiths: 'Canmil ddiolch am fardd sy'n parchu'r gwirionedd yn gyntaf, sy'n canu'n dreiddgar a theimladwy am friwiau dynoliaeth, sydd hefyd yn meddwl yn fanylgraff am hynt gwledydd a gwerinoedd. Ar bob cyfrif adfer i farddoniaeth Cymru ychydig gadarnwaith meddylol.' Credaf fod y gair 'adfer' yn hollbwysig i ddeall gwerthfawrogiad J. Gwyn Griffiths a bwriad Saunders Lewis. Nid ysgrifennu a chynnwys chwyldroadol-newydd sydd yma, ond llenor sy'n chwyldroadol oherwydd mae'n apelio at hen draddodiadau a hen werthoedd llenyddiaeth Gymraeg. Diwygio trwy adfer a wna yn *Byd a Betws*, fel yn ei dramâu. Diwygio trwy adfer oedd yr hyn a geisiodd herio'r Gymru Gymraeg i'w wneud hefyd. Nid dim ond gwleidyddion a ddylai ysgwyddo dyletswydd wleidyddol ym marn Saunders Lewis. Yr oedd yn herio, oherwydd ei 'ddicter moesol', fod y 'cyfrifoldeb yn gorwedd ar y byd i gyd'. Clodforai J. Gwyn

Griffiths Saunders Lewis am wneud hyn er ei fod yn cael ei wrthod gan y Gymru Gymraeg: 'Ni ddiffygiodd ei athrylith ddewr er y bradwriaethau cysurus a'r ddamnedigaeth ddiogel o'i gwmpas' (Mehefin/Awst, 1942, tt. 86-88).

Ar y llaw arall, roedd D. Tecwyn Lloyd yn hallt ei feirniadaeth ac yn rhoi llais i feddylfryd a fyddai'n beirniadu Saunders Lewis ar hyd ei yrfa. Gosodai ef Saunders Lewis a *Byd a'i Betws* yng nghyd-destun yr Adwaith Pabyddol ar y Cyfandir. Dywed fod beirdd yr Adwaith â 'llais newydd [...] smartrwydd a'r dinc fodern "feiddgar" honno' - ni ellir anwybyddu gwawd yr adolygydd yma. Dywed fod beirdd yr Adwaith wedi ail-ddarganfod gwreiddiau Pabyddol Cymru, ail-ddarganfod uchelwriaeth glasurol Cymru ac wedi dod i gasgliad tybiedig nad Cymro mo Cymro go iawn os nad oedd yn Babydd yn ogystal. Esboniai fod 'smartrwydd' yr Adwaith wedi troi yn 'chwerwedd, a'i chwerwedd yn anobaith' ac mai dau 'fanifesto mydryddol yr anobaith a'r chwerwedd hwn' oedd *Byd a'i Betws* a *Cnoi Cil* gan D. Gwenallt Jones (1942). Ar ben hyn, fe lawenycha D. Tecwyn Lloyd fod poblogrwydd yr Adwaith yn pallu oherwydd ffasgaeth y Cyfandir ac unbennaeth Franco yn ystod Rhyfel Cartref Sbaen. Trwy wneud hyn cysylltodd D. Tecwyn Lloyd, yn gyfrwys ddigon, Saunders Lewis â'r unben Franco a ffasgaeth. Oherwydd hyn, dywed D. Tecwyn Lloyd, 'cymerth yr Adwaith y llwybr gwrth-semitig wrth reddf.' Dyma feirniadaeth yn erbyn Saunders Lewis a ddaeth yn boblogaidd drwy gydol ei yrfa. I J. Gwyn Griffiths roedd cynnwys y gyfrol yn ganmoladwy a dewr ei neges. I D. Tecwyn Lloyd roedd yn llawn chwerwder ac anobaith (1942, tt. 45-48).

Ymddangosodd 'Cwrs y Byd' ar dudalennau *Baner ac Amserau Cymru* o Ionawr 1939 hyd at 1951. Yn y colofnau hyn gwelwn ddatguddiadau personol, rhannu gweledigaethau gobeithiol, beirniadaeth, dadansoddi a digrifwch oll yn amddiffyn a dadlau o blaid penderfyniad Plaid Cymru i fod yn niwtral yn y rhyfel ar sail diwylliannol. Dyma lwyfan ehangach i Saunders Lewis bortreadu traddodiad, hanes a bywyd Cymraeg Cymru'r presennol ochr yn ochr â'i ddehongliadau ef o wareiddiad Ewropeaidd ac ansicrwydd digwyddiadau ei ddydd. 'Ar un wedd, caffaeliad i weithgarwch [Undeb Cymru Fydd] a'r Blaid fel ei gilydd oedd 'Cwrs

y Byd," yn ôl T. Robin Chapman (2006, t. 243), ac ynddi gwelwn Saunders Lewis yn cael plattform cyhoeddus a dylanwadol i broffwydo a phregethu i'w gynulleidfa, sef trigolion y Gymru Gymraeg. Serch beirniadaeth y golygydd, Prosser Rhys, ynghylch ymlyniad arweinwyr y Blaid Genedlaethol at ffasgaeth yng nghyd-destun digwyddiadau rhyngwladol, bu *Baner ac Amserau Cymru* yn gwbl gefnogol i'r Blaid Genedlaethol yn ystod yr Ail Ryfel Byd gan adael i'w harweinydd, Saunders Lewis, draethu o wythnos i wythnos, yn fynych ar y dudalen blaen. Yn wir, ystyrir y colofnau hyn yn allweddol at barhad y Blaid:

Efallai nad gormod yw dweud mai tudalen *Cwrs y byd*, ar lefel ddeallusol, oedd y ffactor bwysicaf er cynnal yr ysbryd, y *morale* cenedlaethol trwy'r dyddiau duaf a phrinnaf o obaith i'r cenedlaetholwyr. Hebdo buasai'r mudiad yn llawer eiddilach peth nag ydoedd ar ddiwedd y rhyfel. Yng *Nghwrs y Byd*, maethwyd y math o niwtraliaeth meddwl a oedd yn anhepgor os oedd y mudiad cenedlaethol i oroesi o gwbl (A. O. H. Jarman, 'Y Blaid a'r Ail Ryfel Byd', John Davies (gol.), *Cymru'n Deffro: Hanes y Blaid Genedlaethol*, t. 83).

Yn wir, 'colofn 'Cwrs y Byd' yn y *Faner* oedd llais cyhoeddus pwysicaf y Blaid trwy gydol blynyddoedd y Rhyfel' (Jones, 2013, t. 54). Y bwriad oedd ymateb 'mor bwyllog ac oer ag y gellir' i'r rhyfel (Lewis, 6 Medi 1939). Galwai am gadoediad yn hytrach na buddugoliaeth: 'Y mae cymedroli nwydau a magu goddefgarwch yn bwysicach na galw tân o awyrblennau ar bob Almaenwr ac Eidalwr' (Lewis, 27 Ionawr 1943) ac mai trwy gadoediad y gellir trechu totalitariaeth, oherwydd os 'byddai'r gwledydd democrataidd' yn ennill, byddent yn 'mabwysiadu dulliau'r Natsïaid o drefn cymdeithas er mwyn eu trechu' (Jones, 2013, t. 55). Galwodd hefyd am gadoediad oherwydd mynnodd fod y ddwy ochr 'yn gyd-gyfrifol am yr ymladd' (Jones, 2013, t. 55). Roedd ei gred Gristnogol am lwyr-lygredigaeth dyn (sef fod pechod y Cwmp wedi ymdreiddio i'r holl greadigaeth) yn gyfrifol am hyn: 'Fe gredwn fod llywodraeth Hitler yn ddrwg, ond bod drwg hefyd yn llywodraeth Churchill, a bod yn amhosibl i lywodraeth ddynol beidio â bod yn ddrwg' (Lewis, 25 Mawrth 1942). Yn ogystal â hyn gwelodd ragrith yr Ymerodraeth Brydeinig wrth iddynt beidio â chondemnio ymosodiad yr Undeb Sofietaidd ar y Ffindir misoedd yn unig wedi cyhoeddi'r rhyfel yn erbyn yr Almaen. Aeth i'r eithaf gan gymharu ffasgaeth a Natsïaeth gydag imperialaeth Brydeinig (Jones, 2013, t. 56).

Un grŵp a ddioddefai felltith a beirniadaeth Saunders Lewis oedd plant nodedig dinasoedd Lloegr a ymgartrefodd yng Nghymru yn ystod y rhyfel yn eu miloedd. Amcangyfrifir bod 4000 ohonynt wedi ymgartrefu ym Môn, 3600 ym Meirion, 600 yn ysgolion Sir Gaerfyrddin, 8882 yn Sir Gaernarfon, 7500 yn Sir Dinbych ac 8079 yn Sir y Fflint pan oedd y rhyfel ar ei anterth. Esbonia Robin Chapman i Saunders Lewis yn ei golofn 'Cwrs y Byd' ar 13 Medi, 1939, draethu am y 'Miloedd o ddieithriaid yn goresgyn aelwydydd y bobl Gymraeg ac yn taflu bywyd ardaloedd yn bendramwnwgl ac yn difetha cartrefi am byth'. Gofynnodd Saunders Lewis yn blaen: 'A raid i ddinistr gwareiddiad dalu hefyd am 'ddinistrio Hitleriaeth'?' (dyfynnwyd yn: Chapman, 2006, t. 1).

Dywed Robin Chapman i Saunders Lewis awgrymu wrth J. E Jones a'r Blaid Genedlaethol y dylent fynd ati i lunio adroddiad manwl ar y plant hyn. Soniodd yn benodol am 'ffeithiau am aflendid ac afiechydon [...] ffeithiau am gamymddygiad', y costau i deuluoedd lleol o ran defnyddiau, dillad ac atgyweiriadau a 'gwybodaeth gyffredinol' am eu heffaith 'ar fywyd yr aelwyd a disgyblaeth y cartref, ar ieched ac arferion y plant Cymreig, ar fywyd ysgolion a'r capeli a'r eglwysi.' (2006, t. 239).

Nid ei farn ar ffoaduriaid Lloegr oedd yr unig sylw o'i eiddo a feirniadwyd. Yn 'Cwrs y Byd,' *Baner ac Amserau Cymru*, 29 Mawrth 1940 galwodd Winston Churchill yn 'unben cyn- taf Prydain Fawr ar ôl Oliver Cromwell' a'i lywodraeth yn 'unbennaeth dotalitaraidd' am gadw Oswald Moseley, arweinydd y Blaid Ffasgaidd, yn y ddalfa. Ym marn Robin Chapman gan gyfeirio at 'Cwrs y Byd', 10 Gorffennaf, 1940, 'annoeth hefyd oedd datgan bod 'rhai o briod nodweddion Ogpw Rwsiaidd a'r Gestapo Almaenaidd ar gerdded bron yng Nghymru' (2006, t. 244).

Defnyddiodd y golofn hon hefyd i annog y Cymry Cymraeg i wrthod ymuno â'r fyddin. Eglura Robin Chapman mai byrdwn dadl Saunders Lewis yn erbyn ymuno â'r fyddin

oedd 'nid yn enw heddychiaeth y dylid gwrthod ond yn enw arwahanrwydd Cymru' (2006, t. 240). Iddo ef, symbol o Brydeindod oedd y fyddin.

Er gwaethaf cymhellion Saunders Lewis, pwysigrwydd 'Cwrs y Byd' oedd bod yn gyfrwng, nid i Saunders Lewis a'r Gymru Gymraeg yn gyffredinol i dyfu'n agosach, ond i'r gwrthwyneb: i ledaenu'r hollt rhyngddo ef a'r mwyafrif poblogaidd a chyffredin. Fel yr eglura Chapman:

Yr oedd gwaeth i ddod. Ymddangosai fod eithafiaeth dybiedig Lewis yn bygwth dyfodol y papur ei hun, ac erbyn haf 1940 dechreuai rhai a fuasai'n gefnogol i Lewis ymgilio. Yr oedd Prosser Rhys wedi cwestiynu amharodrwydd 'Cwrs y Byd' i gondemnio'r Almaen mor gynnar â throad y flwyddyn, a chael ateb llym am ei drafferth [...] Pryderai Bebb am y Ffrainc a garai dan draed y Natsïaid, yr oedd Peate yn hen elyn a gadarnhawyd yn ei wrthwynebiad, ac yn goron ar y cyfan, ar ôl ei frwdfrydedd adeg Penberth, tynnodd W. J. Gruffydd yn groes (2006, t. 244).

Nid oedd sylwadau tebyg i'r honiad o du Saunders Lewis mai gwell oedd 'cymrodedd anfoddhaol' â Hitler na buddugoliaeth gostus yn ennill iddo gefnogwyr ('Cwrs y Byd,' *Baner ac Amserau Cymru*, 1 Ionawr, 1941), ac erbyn 1942 roedd y farn amdano gan rai yn greulon ac yn enllibus fel y gwelwyd. 'I'w gelynion roedd yn brawf na ellid fyth ymddiried yn y Blaid, ac yn wir y dylid ei dileu o'r tir trwy gyfrwng cyhuddiadau grotésg o Ffasgaeth,' fel y daeth i'w rhan yn ystod is-etholiad Prifysgol Cymru yn 1942 (Jones, 2013, t. 58).

Ynghyd â'i ysgrifau yn *Baner ac Amserau Cymru*, digwyddiad arall a ddaeth â Saunders Lewis i ganol y bywyd cyhoeddus Cymraeg yn y 1940au oedd isetholiad sedd Prifysgol Cymru yn dilyn penodiad yr AS Ernest Evans yn farnwr sir yn 1942. W. J. Gruffydd oedd ei wrthwynebydd, dyn a fu'n is-lywydd y Blaid Genedlaethol yn 1937, ond a oedd bellach yn sefyll yn annibynnol, serch iddo dderbyn cefnogaeth swyddogol y Blaid Ryddfrydol.

Gobeithiai J.E Jones ddefnyddio'r etholiad i uno'r Gymru Gymraeg. Aeth ati i geisio cefnogaeth 80 o ffigurau amlwg y wlad, a W. J. Gruffydd yn eu plith, er mwyn dangos 'undeb y genedl Gymreig yn y dyddiau du hyn - ei hundeb yn yr ymdrech i'w hamddiffyn ei hun rhag

ei threchu gan y peryglon sydd ar bob llaw' (LLGC, papurau Plaid Cymru, B374. J. E. Jones at W. J. Gruffydd, 6 Tachwedd 1942). Ofer oedd cais J. E. Jones.

Eglura T. Robin Chapman pa mor bersonol oedd yr ymgyrchu: 'Effaith ddiamheuol ymgeisyddiaeth Gruffydd oedd tynnu sylw oddi ar bolisi a'i ganoli ar bersonoliaeth. Yn ei ffordd gynnil ei hun, ni fu Lewis yn rhydd oddi wrth y demtasiwn i bersonoli'r ornest chwaith' (2006, t. 254). Dyma sylwadau Chapman ar yr ymgyrchu:

Ymgadwodd [Saunders Lewis], gan hynny, rhag pardduo'i wrthwynebydd fel mater o bolisi mewn brwydr etholiadol a drôl'n bur chwyrn ymysg pleidwyr y ddwy garfan – bu sôn i Gruffydd ddyfynnu geiriau llai na charedig Lewis am 'y demos dimai' o gyfrol Byd ar Betws yn ei gyfarfodydd i ddangos pa mor anghymwys oedd Lewis i gynrychioli neb – yr oedd yn benderfyniad egwyddorol a chanmoladwy, ond yn un pur aneffeithiol (2006, t. 260).

Ymddengys felly mai hybu polisïau'r Blaid Genedlaethol a'i fydolwg ei hun oedd nod Saunders Lewis drwy gydol yr ymgyrch, a phardduo'r rheiny oedd amcan W. J. Gruffydd gyda chefnogaeth y Rhyddfrydwyr.

'Roedd cyd-ymdeimlad honedig Lewis a'i Blaid â Ffasgaeth yn rhan ganolog' o ymgyrch W. J. Gruffydd, fel yr esbonia Richard Wyn Jones (2013, t. 13). Dywed 'John Pen-nant' yn y *Western Mail* fod statws Saunders Lewis yn y Blaid Genedlaethol yn ymdebygu i un Adolf Hitler: 'a blind and blinding adulation that has no parallel since Adolph Hitler set up business as the "saviour of my people"' (Dyfynnir yn D. Hywel Davies, *The Welsh Nationalist Party 1925-45*, t. 239). 'Cyhuddiad arall a glywyd yn fynych,' fel yr eglura Richard Wyn Jones, 'oedd bod Lewis a'i blaid, os nad oeddynt yn Ffasgwyr eu hunain, cystal â bod yn Ffasgwyr, oblegid bod eu safbwyntiau a'u gweithredoedd yn cynnal breichiau gelynyon Ffasgaidd Prydain ar y cyfandir. Nid oedd llwybr canol' (2013, t. 13).

Gwrth-Babyddiaeth oedd wrth wraidd y cyhuddiad unwaith yn rhagor gan amlygu rhagfarn Anghydfurfiaeth Gymreig tuag at y ffydd Gatholig. Ar drothwy'r pleidleisio, dywed golygydd *Seren Gomer*, papur y Bedyddwyr: 'A bod Mr. Saunders Lewis yn cael ei ethol, ni

phetruswn ddywedyd y bydd gorfoledd Eglwys Rhufain yn llawer mwy na hyd yn oed eiddo ei gefnogwyr gwleidyddol'. Esbonia Richard Wyn Jones fod Catholigiaeth yn cael ei gweld fel rhywbeth a gyd-gerddai â Ffasgaeth (2013, t. 14) i'r fath raddau nes fod comiwnyddion di-ffydd yn fodlon troi at Brotestaniaeth:

Derbyniasom air oddi wrth Mr. D. Tecwyn Lloyd [...] yn ein hysbysu fod Plaid Gomiwnyddol Gogledd Cymru wedi pasio yn unfryd i gefnogi'r Athro W. J. Gruffydd [...] meddant, am iddo ef frwydro'n gyson [...] dros Brotestaniaeth yn ystyr letaf y gair, a chredant y brwydra dros y pethau hyn eto (*Y Cymro*, 23 Ionawr 1943, t. 12).

Ysgrifennai Thomas Artemus Jones yn ysbryd Gwilym Davies:

Clytwaith o Ffasgaeth a Natsiaeth benchwiban [...] yw athroniaeth wleidyddol y Cenedlaetholwyr [...] Amcana osod i fyny yng Nghymru Senedd na oddef unrhyw blaid arall yn y wladwriaeth oddi eithr cenedlaetholdeb, a llywodraeth a fydd yn Ffasgaidd a Phabaidd (*Y Cymro*, Ionawr 16, 1943, t. 1).

Rhannodd W. J. Gruffydd y rhagfarnau hyn. Yn yr ysgrif 'Mae'r Gwylliaid ar y ffordd' yn *Y Llenor*, Hydref 1940 dywed:

Ers blynnyddoedd bellach mae'r Blaid Glerigol yn Eglwys Rhufain, hynny yw, y blaid a fyn adfer gallu *politicaidd* yr Eglwys, yn gweithio ag egni anghredadwy i gael Swyddfeydd Tramor y gwahanol wledydd, yn enwedig y gwledydd anghatholig, i'w dwylo [...] Yn holl Wasanaeth Gwladol Prydain, tu allan i'r Swyddfa Dramor, llai na naw y cant oedd rhif y Catholigion ymhlith y swyddogion uchaf; yn y swyddfa Dramor yr oedd y cyfartaledd dros drigain y cant! Ychydig amser yn ôl yr oedd bron pob Llysgennad a oedd gan Brydain yn llysoedd pwysicaf Ewrop yn aelod o Eglwys Rhufain. Mewn gair yr oedd diplomyddiaeth Prydain, - ac i raddau ychydig yn llai, diplomyddiaeth America, - wedi myned i ddwylo'r Pabyddion [...] Yn cyd-redeg â'r ffaith hon, mae arall lawn mor frawychus, - yr oedd amryw o'n llysgenhadon yn bleidiol i'r Adwaith, a rhai ohonynt yn gobeithio cael "cyd-ddealltwriaeth" rhwng Prydain a'r Almaen (t. 123).

Credodd W. J. Gruffydd yn ogystal fod y Pab wedi condemnio Adolf Hitler oherwydd iddo yntau beidio â chydabod statws y Pab, ond os y wnai gydnabod statws y Pab gallasai'r Pab a'r ffydd Babyddol groesawu Natsïaeth:

Hyd yn hyn, nid oes dealltwriaeth gyhoeddus rhwng Hitler a'r Pab, a mentraf na bydd ychwaith hyd nes daw sicrwydd y caiff Hitler ei gynlluniau i ben yn Ewrop. A'r funud

honno, fe'i cymodir â'r Pab, a chaiff Falbhauer a'r Catholigion a erlidwyd orchymyn i gadw Blaenau eu traed ar y llinell a dynnir iddynt gan y Pab (t. 114).

Yn yr ysgrif, dywed ei fod yn sefyll dros Reswm a Rhyddid, Datblygiad a Chynnydd ond bod grymoedd Adwaith (Pabyddiaeth a ffasgaeth) ger y drws. Mae'n gorffen ei ysgrif gan rybuddio'r darllenydd: 'A chofiw'n yn anad dim, fod eisoes yn y wlad hon ddynion sydd a'u dwylo ar y llif-ddorau yn barod i'w hagor' (t. 126).

Mewn cyfarfod etholiadol yn Aberdâr ar 7 Ionawr, galwodd Saunders Lewis, am 'ddiwygiad Efengylaidd Ymneilltuol', gan ddal fod gan Gymru 'lawer mwy i'w hofni oddi wrth baganiaeth nag o du Pabyddiaeth', a hynny wedi iddo gyflwyno adolygiad hallt o'r nofel *Gŵr Penybryn* gan E. Tegla Davies am 'the mildew of Evangelicalism' a oedd ynddi (dyfynnwyd yn Chapman, 2006, t. 259). Wrth adolygu *Cymry Patagonia* gan R. Bryn Williams fel rhan o'i ymgyrch a'i genadwri wleidyddol, cyffelybodd Gymru wedi'r Deddfau Uno i hil wedi'i chae-thgludo:

Wynebwn y gwir amdanom ein hunain: yr oeddem ni, nyhi ein tadau ni, nyhi'r genedl Gymreig, yr oeddem ni yn union yn yr un cyflwr â Negroaid yr Affrig wedi eu trosglwyddo i'r America. Yr oeddem yn cyfrif cyn lleied â hwythau. Nid oedd inni gyfle o gwbl i ymgynefino â dim a berthynai i lywio na gweinyddu bywyd cymdeithasol. Yr oeddem hefyd wedi colli pob hanes am ein gorffennol ein hunain. Ni wyddem - ni wyddom heddiw - am ein gwareiddiad gynt. Yr oedd ein hanes ni'n dechrau inni gyda diwygiad crefyddol a gwerinol y ddeunawfed ganrif; ein llenyddiaeth ni'n dechrau yr un pryd. Cawsom drefnu'r bywyd crefyddol hwnnw, a'r profiad gweinyddol a threfniadol hwnnw oedd unigbrofiad gwleidyddol ein cenedl. Hymnau'r diwygiad hwnnw oedd unig alawon ein cenedl pregethwyr y diwygiad hwnnw oedd unig ddelfryd cymeriad a bywyd yn addysg ein cenedl. ('Cwrs y Byd, *Baner ac Amserau Cymru*, 13 Ionawr, 1943).

Dyma apêl a her i'r Gymru Gymraeg ystyried ei sefyllfa drwy chwyddwydr hanes. Dyma'r math o feddwl a welai W. J. Gruffydd a'r Rhyddfrydwyr yn fygythiad ac yn beryglus – dyma feddwl yr Adwaith. Dyma ble y gwahaniaethai Saunders Lewis a W. J. Gruffydd. 'Oni all cenedl wneud yn amgen na chofio'i gorffennol, nid oes iddi ddyfodol', medd W.J Gruffydd (*Y Cymro*, 6 Mawrth 1943). I'r gwrthwyneb yr oedd polisi Saunders Lewis, fel y gwelsom eisoes yn *Gwaed yr Uchelwyr* a *Buchedd Garmon*. Serch dymuniad a gobaith Saunders

Lewis am ymreolaeth i Gymru ac mai canlyniad hynny fyddai 'ennill Cymru i'w pharchu ei hun [...] a thrwy i Gymru fucheddu fel gwlad yn ei pharchu ei hun.' (LIGC, papurau Undeb Cymru Fydd, A17. SL at T. I. Ellis, 18 Ionawr, 1943), collodd Saunders Lewis yr etholiad er mawr ryddhad i gefnogwyr W. J. Gruffydd.

Ym marn T. Robin Chapman, 'symbol oedd yr isetholiad, fel Penberth o'i flaen; eilbeth oedd y canlyniad' (2006, t. 261). 'Ennill Cymru i'w pharchu ei hun' oedd cri Saunders Lewis dro ar ôl tro a dod â'r syniad o 'ennill hunan-lywodraeth i Gymru' i'r blaen oedd y bwriad (Lewis, *Y Cymro*, 23 Ionawr 1943, t. 1). Gwrthododd y Cymry Cymraeg apêl a gweledigaeth Saunders Lewis o Gymru dan hunanreolaeth, yn genedl hunanhyderus a balch unwaith yn rhagor. Dyma'r hyn a ragfyneodd 'Gŵr Gradd' yn hyderus, er mawr ryddhâd iddo:

Y mae'n argoeli'n dda fod swm mawr o raddedigion ieuau'n nad ydynt am gymryd eu harwain gan unrhyw drefn newydd a'i hamcan i rwygo Cymru na chan arwr-ad-doliaeth ddall a olyga dinistr. Ac am hyn eto fyth yr oeddwn yn wir ddiolchgar ('W. J. Argraffiad Cyfarfod,' *Y Cymro*, 23 Ionawr 1943, t. 7).

'Onid ydym ni'n genedl ddi-weledigaeth a di-asgwrn cefn wedi'r cyfan?' oedd ymateb galarus D. J. Williams i'r is-etholiad (LIGC, papurau Griffith John Williams. D. J. Williams at G. J. Williams, 5 Ebrill, 1943) ond nid oedd ymateb Saunders Lewis ei hun mor anobeithiol â hyn oherwydd, yng ngeiriau J. E. Jones, a oedd yn y cyfrif ar ran Saunders Lewis, roedd yn 'fodlon ar y canlyniad oherwydd er bod yr hen frigâd yng Nghymru wedi ennill y frwydr yr oedd cenhedlaeth ieuengaf y tu ôl i Mr Lewis' (*Y Cymro*, 6 Chwefror, 1943). Fel yr esbonia T. Robin Chapman, (2006, t. 261) ar 6 Mawrth diolchodd Saunders Lewis i'w gefnogwyr am yr 'ysbryd' a godwyd. Yr oedd dychryn y gelyn 'yn deyrnged' i bawb a oedd wedi cymryd rhan am mai ofn oedd wedi cymell y bleidlais yn ei erbyn.' ('Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru*, 10 Mawrth, 1943).

Er gwaethaf y gefnogaeth a'r ysbryd ymhlith ei gefnogwyr, cyhoeddodd Saunders Lewis mewn llythyr: 'Yr wyf wedi dysgu'n derfynol na fyn Cymru ddim ohonof ond fel

ysgrifennwr od a difyrus.' (LIGC, papurau D. J. Williams, Abergwaun, P2/30 blwch 11. SL at D. J. Williams, Mai 18fed, 1943). Eglura T. Robin Chapman, 'dynododd derfyn ar hynny o uchelgais wleidyddol a feddai' (2006, t. 260). Dywed Richard Wyn Jones mai 'anodd yw gorbwysleisio chwerwedd yr isetholiad, na dyfnder y creithiau a adawyd ar ei ôl,' a hynny, efallai, bu'n gyfrifol dros benderfyniad Saunders Lewis i gamu oddi ar lwyfan wleidyddol Cymru (2013, t. 17)

Wrth ystyried y frwydr wleidyddol hon gallwn adnabod yr un apelio, yr un herio a'r un hyder yng ngwaith Saunders Lewis y gwleidydd ag a welwn yn ei waith fel dramodydd. Am ei fod mor driw i'w weledigaeth ac mor fentrus ei argyhoeddiadau yn y ddau faes, enynnodd yr un ymateb amrywiol yn y pleidleiswyr ag a wnaeth yn ei ddarllenwyr ac yng nghynulleidfau ei ddramâu.

Nid cyflwyno delfryd a wna Saunders Lewis yn *Amlyn ac Amig* (1940), 'ond yn hytrach â'r gwrthdaro mewnol a brofir gan gymeriadau sy'n ymdrechu tuag at y delfryd mewn byd nad yw'n ei ganiatáu' (gol. Williams, 1996, t. 153). Dyma ddangos aeddfedrwydd yn Saunders Lewis fel dramodydd. Trafod y syniad o ddyletswydd a wna Saunders Lewis yn *Amlyn ac Amig*, drama radio a gomisynwyd, a ysgrifennwyd ac a berfformiwyd o fewn chwe mis rhwng Gorffennaf 1939 a Ionawr 1940. Mae wedi ei seilio ar chwedl ganoloesol ble y gwelir yr Archangel Raffael yn gofyn i Amlyn aberthu ei fab er mwyn iachâu ei gyfaill, Amig. Yn fechgyn, roedd Amlyn ac Amig yn cael eu gweld fel efeiliad, a rhoddwyd gobled aur iddynt gan y Pab adeg eu bedydd.

Pan oeddent yn fechgyn addawodd y ddau y byddent yn ffyddlon i'w gilydd. Dysgwn fod Amig wedi peryglu ei fywyd er mwyn i Amlyn ennill y ferch yr oedd yn ei garu. Egyr y ddrama ar noswyl Nadolig flynyddoedd yn ddiweddarach ac mae Amlyn a'i wraig Belisent yn dathlu'r ŵyl gyda'u meibion pan ddaw dyn gwahanglwyrus i'r drws. Wrth sylwi ar y gobled aur, mae Amlyn yn adnabod ei hen gyfaill ac yn ei wahodd i'w lys. Y noson honno dywed

angel wrth Amig y byddai'n derbyn iachâd pe aberthai Amlyn ei feibion a bendithio Amig wrth dywallt eu gwaed arno. Dealla Amig mai ewyllys Duw yw hyn er mwyn ceisio achub enaid Amlyn am fod yn rhaid iddo aberthu a dangos ffydd. Oherwydd ei addewid i'w gyfaill, mae Amlyn yn bodloni aberthu ei feibion. Drwy ryfedd wyrth, mae Amig yn derbyn iachâd ac erbyn y bore mae'r meibion wedi atgyfodi. Hefyd, mae enaid Amlyn wedi'i achub.

Mae llys Amlyn a'i wraig Belisent yn bortread o'r un ddelfryd ag a gawn ym *Buchedd Garmon*, ond yn y chwedl gwelwn y 'frwydr y mae'n rhaid ei hymladd y tu mewn i'r gymdeithas er mwyn atal y gydnabyddiaeth honno rhag troi'n ystrydeb' (gol. Williams, 1996, t. 153). Amlyn a'i argyfwng ef yw prif ffocws a phrif ffynhonnell gweledigaeth Saunders Lewis. Mae gan Amig a Belisent ffydd ond er mai 'Amig yw canolbwynt y stori wreiddiol, argyfwng a throedigaeth Amlyn yw pwnc fy nrama i' ys dywed Saunders Lewis yn ei ragair (gol. Williams, 1996, t. 168). Troedigaeth yn nhraddodiad Calfiniaeth Gymreig a geir yma wrth i Amlyn ddod yn ymwybodol iawn o'i bechod a'i angen am ras achubol, 'ond y mae'n brofiad nas ceir yn aml yn y traddodiad Cymreig, sef adnewyddu a dyfnhau troedigaeth, drwy ddychryn ac aberth' (gol. Williams, 1996, t. 153). Yn y diwedd gwelwn fod Amig yn holliach a hefyd fab Amlyn, sy'n arwain Amlyn i fyfyrion ar natur dyletswydd:

Nid am im' gredu dy air na thrydar gweddi,
Nid er anrhydedd cyfeillgarwch clodfawr,
Nid o ufudd-dod i'th angel,
Y rhodiais y ffordd oedd o'm blaen.
Ond yn unig fod llw yn fy nal, llw marchog a'i law ar y creiriau,
Yn fy nal yn gaeth wrth fy nhynged, ie, petai anwir y nef,
Am hynny, heb Dduw, heb ffydd, na gobaith na chariad,
Y tynnais fy nghleddyf o'r wain (gol. Williams, 1996, tt. 195-196).

Cawn yng nghymeriad Amlyn brofedigaeth, anobaith ond hefyd ryddhad o'r mwyaf wrth iddo arddangos ffydd a hyder.

Awgryma Elan Closs Stephens mai drama naturiolaid cegin y fferm a oedd yn dominyddu'r ddrama Gymraeg hyd at ganol y 1940au. Am *Beddau'r Proffwydi* gan W.J

84

Gruffydd dywed, 'its setting, the farm kitchen of Sgellog Fawr, was to be duplicated in several hundred similar plays in the period from 1914 to 1945' (gol. Johnston, 1996, t. 237). Ond gwelwn Saunders Lewis yn symud oddi wrth y cyd-destun hwn yn ei weithiau ef.

Roedd y farn am grefft arddull *Amlyn ac Amig* yn hollol unfrydol. Dywed Saunders Lewis ei hun yn ei ragair mai 'Barddoniaeth i'w siarad a'i gwrando'n flaenaf oll a geir yma, a'i llefaru'n naturiol fel pob siarad [...] gwneud barddoniaeth yn ymddiddan ystwyth dan bwys cyffro ac angerdd, ac nid yn arddull lenyddol sui generis' (dyfynnwyd yn 'Amlyn ac Amlig' gan Tom Parry, yn BAC, 4 Medi, 1940, t. 3). Apelio at grefft traddodiad y cyfarwydd a wna Saunders Lewis, gan erfyn unwaith yn rhagor ar ei gynulleidfa i gofio'i hanes. Yn y cyfnod dan sylw gwelwyd datblygiad ym myd y ddrama wrth symud i ffwrdd oddi wrth y ddrama naturiolaid. Dywed Tom Parry am *Buchedd Garmon* fod Saunders Lewis wedi creu arddull a drawsnewidiodd y 'Welsh blank verse in the way the greatest of Welsh poets, Dafydd ap Gwilym, had transformed the strict-metre cywydd to be his own subtle instrument' (dyfynnwyd yn: Stephens, gol. Johnston, 1996, t. 250). Nid oedd Saunders Lewis ar ei ben ei hun yn ei ymgais i symud oddi wrth naturiolaeth er mwyn cyfleu a darlunio ystod ehangach a dyfnach o emosiynau mewn modd barddonol. Roedd gan y Cymry enghraifft o'r math hwn o ysgrifennu yn T. S. Eliot, yn enwedig ei ddrama *Murder in the Cathedral* a gyfieithwyd gan Thomas Parry dan y teitl *Lladd wrth yr Allor*, yn 1949. Yn ogystal â hyn gellir ychwanegu *Meini Gwagedd* (1944) a *Sŵn y Gwynt sy'n Chwythu* (1953) gan J. Kitchener Davies at y rhestr. 'Whatever the motivation – perhaps a common desire to search for a style capable of containing a spiritual undertone – the period immediately after the war sees a clutch of original verse plays' (Stephens, gol. Johnston, 1996, t. 251). Gyda'r pwyslais hwn felly, nid syndod oedd i Tom Parry ganolbwyntio ar arddull y ddrama yn hytrach na'i neges yn ei adolygiad yn *Baner ac Amserau Cymru* ar 4 Medi, 1940:

Bu amser cynt pan ystyrid barddoniaeth yn gyfrwng addas i ddiddori dynion mewn cynulliad cymdeithasol. Canai'n hen feirdd eu cywyddau yn y llysoedd, ac felly'r Trwbadwriaid a beirdd eraill ar y Cyfandir. O amser y Groegiaid hyd at Shakespeare,

barnwyd bod barddoniaeth yn gyfrwng boddhaol i ddelweddu darn o fywyd ar lwyfan. Yna bu cyfnewid a daethpwyd i dybio mai addasach dull i ddiddori cymdeithas ddiwylliedig fuasai rhyddiaith. Daeth y llwyfan yn fwy tebyg i fywyd ei hun, a phawb yn siarad rhyddiaith – neu o leiaf rywbeth nad yw farddoniaeth. Aeth barddoniaeth yn gyfystyr â phapur a phrint a rhyw gymaint o awen; rhywbeth i'w ddarllen yn ddistaw, yn wir i'w feddiannu trwy'r llygaid, heb ei ddarllen, ym mhriod ystyr y gair, o gwbl [...] Yn y ddrama hon [...] ceisiodd Mr. Saunders Lewis roi i farddoniaeth ei safle ymysg y celfyddydau sy'n diddori dynion (t. 3).

Yn ei farn ef, mae grym Saunders Lewis fel dramodydd yn gorwedd yn bennaf yn ei fydryddiaeth, ond yn ogystal yn ei neges a'i hapêl argyhoeddiadol sydd yn effeithiol oherwydd ei arddull:

Traethir y stori a datblygir safleoedd dramatig trwy enau dynion sy'n llefaru yn fydryddol, a llunnir y fydryddiaeth yn y fath fodd nes creu i'r rhai sy'n gwrandao y rhith o rywbeth sy'n naturiol ac yn fyw. Apelir at ein teimladau, a thraethir teimladau'r actorion mewn ffordd a bair fod y cyfan yn argyhoeddiadol [...] Helpir at gyrraedd yr amcan hwnnw gan hynafiaeth y deunydd. Yr ydym yn barotach i dderbyn ymgom farddonol rhwng barwniaid Normanaidd o'r ddeuddegfed ganrif na rhwng ffarmwr ac ocsiwnïar o'n hoes ein hunain (Parry, 1940, t. 3).

Dyma dderbyniad gonest i Saunders Lewis – ei arddull gywrain fydryddol, ei apêl bersonol a'i ymgais i dynnu'r ddrama Gymraeg yn bell oddi wrth gegin fferm yr amaethwr a'r ocsiwnïar.

Yn ogystal â hyn mae Tom Parry yn awgrymu nad yw cynulleidfa Saunders Lewis yn abl i'w werthfawrogi. Mewn cyfnod pryd y gwelwyd dramâu naturiolaid cegin y fferm, moeswersi a melodrama, y mae *Amlyn ac Amig* yn gofyn am werthfawrogiad o farddoniaeth wedi'i gwreiddio yn nhraddodiadau'r gorffennol. Ym marn Tom Parry, y mae hyn yn anodd i'r gynulleidfa ddygydd ag ef ac yn brawf efallai nad oedd y gynulleidfa eto mewn sefyllfa i lwyr werthfawrogi Saunders Lewis fel dramodydd. Dyma oedd yn rhannol gyfrifol am y derbyniad cymysg a gafodd. Dywed:

Canlyniad y dull hwn o fydryddu [y vers libre - wedi ei seilio ar yr hen fesurau Cymreig traddodiadol] yw fod raid i bawb a fydd yn fwynhau'r gwaith, wrth ryw gymaint o gefndir llenyddol [...] I ddeall gwerth y ddrama dylid medru adnabod yr hen fesurau sy'n sylfaen i'r fydryddiaeth. Rhaid bod yn barod i ddal ar ambell gynghanedd pan fratho'i phen yn annisgwyl mewn ambell linell (1940, t. 3).

Dyma'r hen gŵyn yn codi ei ben unwaith yn rhagor - fod Saunders Lewis, fel dramodydd a meddyliwr, yn rhy uchelwrol i'r dyn cyffredin o Gymro. Serch hynny, mae yna obaith eto yn ôl Tom Parry:

Beth ynteu am yr anghyfarwydd, y sawl na ddeall y dechneg fydryddol? Yma gwelir pwysigrwydd y gwaith fel drama [...] Nid o'i darllen â llygad ar y mesurau y ceir blas a gogoniant y ddrama hon, ond o wrando arni'n cael ei llefaru gan actorion medrus [...] dynnu allan fiwsig o bob gair a llyfnder ymchwydd y brawddegau, a llithro'n esmwyth ar hyd rhithmau amrywiol y llinellau (1940, t. 3).

Ond ai rhywbeth eilradd yw'r math hwn o werthfawrogiad o'r ddrama gan mai apelio at hanes ein traddodiad a cheisio cyfoethogi hynny yw un o amcanion Saunders Lewis? Nid creu sŵn pert a geiriau persain er mwyn plesio clust y gynulleidfa oedd amcan Saunders Lewis, ond ymbil arnynt i roi gwerth ar draddodiadau a hanes.

Sylwodd Prys Morgan fod rhywbeth dyfnach yn y ddrama hon na chreffft brydferth y dramodydd, sef y dewis diddorol o ddigwyddiad canolog y ddrama:

Ni ddilynnodd Mr. Lewis y chwedl ar hyd y ffordd. Gyda llygad artist gwelodd fod ynddi ddeunydd drama ragorach na dim a ddaeth i feddwl lluniwr yr hen chwedl. Yn lle gwneuthur iachad Amig yn ganolbwynt y ddrama fel yn y stori wreiddiol, prif bwnc y ddrama radio yw argyfwng a throedigaeth Amlyn, ac fe ddaw iachad i Amig nid wrth ei olchi yng ngwaed plant gwirion, eithr pan yw'n plygu wrth ffenestr y gwahangleifion adeg yr offeren ganolnos ar drothwy'r Nadolig. Cilia'r wyrth ar Amig i'r cysgod, a daw praw ac edifeirwch Amlyn yn brif fater y ddrama ('Drama Amlyn ac Amig,' yn: *Western Mail*, 6 Gorffennaf 6 1940, t.5).

Tröedigaeth Amlyn, ym marn Prys Morgan, yw prif ddigwyddiad y ddrama ac felly dyma'r hyn sy'n ei wneud yn ddrama ysgytwol. Yn ei dröedigaeth a'i argyfwng amlygir un o brif naratifau Saunders Lewis. Mae Saunders Lewis, trwy'r hyn sy'n digwydd i Amlyn, yn apelio at ei gynulleidfa gan eu herio i ymateb yn yr un ffordd, nid i gyflwr hen ffrind, ond i argyfwng eu gwlad a'u diwylliant a'u hiaith. Aberthodd Amig y cwbl dros einioes ei hen gyfaill. I ba raddau, os o gwbl, yr oedd y Cymry Cymraeg yn barod i aberthu dros eu gwlad?

Dywed Aneirin Talfan Davies: 'Yn 'Amlyn ac Amig' down yn nes at wir hanfod drama. Brwydrau mewnol dyn yw priod faes y dramodydd, ac yn 'Amlyn ac Amig' down at ddrama yng ngwir ystyr y gair. Llwyddir i'n hargyhoeddi fod yma frwydr wirioneddol' (1949, t. 50).

Llwyddodd Saunders Lewis felly i argyhoeddi ei gynulleidfa fod brwydr wirioneddol yn ganolbwynt i'w ddrama. Yn hynny o beth yr oedd yn llwyddiant, ond methiant fyddai'r cwbl pe na allai argyhoeddi ei gynulleidfa fod hon yn frwydr werth ei hymladd yn eu bywydau o ddydd i ddydd, nid dim ond ar lwyfan theatr neu rhwng gloriau llyfr yn unig.

Aeth dros ddau ddegawd heibio ers cyhoeddi dwy act gyntaf Blodeuwedd ar dudalennau *Y Llenor* rhwng 1923 ac 1925 nes ei chyhoeddi hi yn ei chyflawnder yn 1948. Mae Blodeuwedd yn seiliedig ar chwedl o'r Mabinogi. Mae Llew Llaw Gyffes yn byw o dan felltith, sef y ffaith na chai anrhydedd o ran enw da nag arfwisg, ac na chai wraig i'w garu ac felly ni chai blant. Diolch i hyd a lledrith ei ewythr, Gwydion, mae'n derbyn gwraig wedi ei chreu allan o flodau, sef Blodeuwedd. Egyr y ddrama wrth i Llew adael ei wraig. Mae Blodeuwedd yn ddynes heb wreiddiau, teulu a thraddodiad ac yn ymgorfforiad o ysbryd angerddol Natur. Daw Gronw Pebr i lys Llew ac ynddo gwelai Blodeuwedd wrthrych ei hysbryd angerddol. Mae'n rhaid i Gronw ddewis rhwng serch cnawdol a ffyddlondeb at deulu, trefn a thraddodiad. Mae'n dewis serch cnawdol ac mae ef a Blodeuwedd yn cynllwynio i ladd Llew. Wedi ymdrech hir (blwyddyn) a chymhleth, mae'r cariadon yn lladd Llew ond mae Gwydion yn ei atgyfodi flwyddyn yn ddiweddarach. Mae Gronw yn barod i dderbyn ei gosb, sef marwolaeth. Ni all Blodeuwedd ddeall pam nad yw yn barod i ddianc gyda hi. Mae Gronw'n cael ei arwain i'w farwolaeth a gwelwn Blodeuwedd yn cael ei throï yn dylluan.

Cymeriad heb wreiddiau a heb deulu ac nid yw'n rhan o unrhyw gymdeithas yw Blodeuwedd, 'a woman created for one purpose' (Stephens, gol. Johnston, 1996, t. 245). Y cwestiwn a gyfyd, ys dywed Elan Closs Stephens, yw: 'How can custom and ceremony thrive in the anarchic behaviour which sets self above society?' (gol. Johnston, 1996, t. 246).

Mae'r cwestiwn a'r thema hon yn arwain Gronw i gywilyddio. Mae'n sylwi fod ei ymddygiad yn frad yn erbyn ei fagwraeth a'i etifeddiaeth ac mae'n aros yn llys Llew tan iddo ddychwelyd er mwyn derbyn ei gosb. Yma gwelwn weledigaeth a gwerthoedd Saunders Lewis yn trechu rhamant, sef 'the need for a structured society based on trust, on tradition, on respect, on the claims of the past which would help create another form of heroism' (Stephens, gol. Johnston, 1996, t. 246).

Ni 'siomir neb a fu'n disgwyl' oedd dyfarniad J. Gwyn Griffiths yn ei adolygiad yn *Baner ac Amserau Cymru* ar 27 Hydref 1948. Nid tasg hawdd oedd i Saunders Lewis ddramateiddio a rhoi gwisg gyfoes i un o chwedlau mwyaf hynod ein traddodiad, ac roedd yn ymwybodol iawn o hynny, fel y mae J. Gwyn Griffiths yn cydnabod: 'sylweddolodd yn ddiau hefyd gyfrifoldeb a pheryglon ei dasg. Nid un yw ef i osod dwylo carbwl ar berlau' (t. 7).

Yn *Blodeuwedd* gwelwn Saunders Lewis yn llwyddo fel artist yn ôl yr adolygwyr. Canmolwyd cyfoeth iaith y ddrama gan Richard Jones; 'pob ceinder a gwychter iaith' (1949, t. 171). Roedd J. Gwyn Griffiths yr un mor ganmoliaethus am y cynnwys; 'Addaswyd y stori wreiddiol yn gelfydd. Cyfuna honno brydferthwch tyner a ffansi gyntefig; gyda'r lledrith mwyn ceir y 'monstrum horrendum' (1948, t. 7).

Un peth arwyddocaol am adolygiad J. Gwyn Griffiths yw ei fod yn cydnabod un o amcanion a dyheadau Saunders Lewis. Dywed, 'ni cheir cynulleidfa Gymreig mor hyddysg â'r gynulleidfa Roegaidd gynt yn ei chwedlau cenedlaethol' (1948, t. 7). Credaf mai dyma un o brif resymau Saunders Lewis dros ysgrifennu'r ddrama hon. Onid ydyw wedi herio'r Cymry i'w pharchu eu hunain, eu gwlad a'i thraddodiad? Sut gallant wneud hynny os nad ydynt yn ymwybodol o gyfoeth ei thraddodiad? Dyma Saunders Lewis felly yn mynd ati i'w haddysgu:

Testun cyffredin gyda'r beirdd a dramâuwr yw ffieidd-dra godineb. Cyn gwneud testun felly yn gyfrwng barddoniaeth aruchel, rhaid ei wneud yn ddealladwy ac yn gredadwy. Rhaid rhoi arno agwedd o iawnder. Llwydda'r ddrama hon yn nodedig i

glymu'r caruaid a'r cas, ac i beri'r diddordeb nad yw'n pallu nes gweld y lladd brad-wrus, y darganfod, a'r dial (1948, t. 7).

Yma, mae Saunders Lewis wedi llwyddo i gyfuno'r holl themâu clasurol - godineb, serch, brad, dial - sy'n gyfarwydd ac at ddant y dyn cyffredin ond sydd hefyd yn rhan o gyfoeth y traddodiad llenyddol clasurol. Gwnaeth hyn heb orfod troi at gegin fferm na phasiant am ei gefndir.

Mesur ac arddull y ddrama yw pwnc trafod Richard Jones. Dywed, 'Prin y daw hon yn ddrama boblogaidd ar lwyfannau Cymru. Diau nas bwriadwyd felly. Ond efallai mai beirniadaeth ar wrandawyr drama yng Nghymru ydyw hynny; ond yma cyfyd holl gwestiwn lle y ddrama fydryddol, farddonol, yn y byd sydd ohoni heddiw' (1949, t. 172). Yma cydnabyddir a chanmolir dawn Saunders Lewis. Yn *Blodeuwedd* gwelwn artist unwaith eto sy'n gwrthod chwarae i'r galeri. Mynnodd lunio drama fydryddol, er y gwyddai'n iawn y byddai hynny'n amhoblogaidd. Gwnaeth hyn er mwyn codi safon y ddrama Gymraeg, ac er mwyn addysgu'r gynulleidfa wrth wneud hynny. Dyma'r hyn a welai Aneurin Talfan Davies yn y ddrama hon: 'Y mae'r cynnwys yn gyfoethog o bethau awgrymog a phraff. Drama y dylai pob dyn ei myfyrio'n ofalus cyn ei gwyllo. Mewn gwirionedd, a chofio stad y theatr yng Nghymru heddiw, dyma ddrama nad ydym yn ei haeddu' (1949, t. 49).

Dywed Alun Llywelyn-Williams nad 'drama ffansiöol am ferch ledrithiol a drowyd yn dylluan oherwydd ei hystrywiau drygionus yw *Blodeuwedd*, ond drama ddifrifol am dynged enaid – nid hud a lledrith sydd yma, ond cig a gwaed.' (1948, t. 189). Â ymlaen i egluro:

Astudiaeth mewn godineb a gynigir gan yr awdur, ac o'r fersiwn a gawn ym Math fab Mathonwy o hen thema'r wraig anffyddlon y mae Mr. Lewis wedi creu cymeriadau sy'n gredadwy a byw. Eto i gyd, 'rwy'n tybio bod yma ddrama fwy na thrasiedi merch nwydwyllt yn twyllo'i gŵr hunanbarchus, ac yn dwyn dinistr arni hi ei hun ac ar y dyn y mae'n ei hudo i'w chanlyn (1948, t. 189).

Mae'r allwedd i ddeall neges y ddrama, sy'n fwy eang na thrasiedi *Blodeuwedd* ei hun, i'w chanfod yn y prif gymeriad. Eglura Alun Llywelyn-Williams:

Nid Blodeuwedd, felly, yw'r cymeriad canolog, na Llew Llaw Gyffes chwaith, ond Gronw Pebr. Argyhoeddiad Gronw o'i gyfeiliornad ac o berygl dinistriol ei chwant, ei benderfyniad o'r herwydd i geisio'r llwybr yn ôl i deulu dynion dyna uchafbwynt y ddrama, ei chnewyllyn hi yn wir. Ni cheir yn ein llenyddiaeth bortread noblach o ymostyngiad y gwir edifeiriol na'r disgrifiad o Ronw Pebr yn wynebu ar ei angau ac yn derbyn ei dynged — o'i fodd. (1948, t. 189).

Mewn degawd o ryfela ar lwyfan byd-eang ac mewn cyfnod a welodd Saunders Lewis yn cael ei wrthod fel gwleidydd a'i weledigaeth o Gymru hunanlywodraethol, hunanhyderus yn cael ei hwfftio, mae'n ddiddorol ei fod wedi dewis edifeirwch, tröedigaeth a godineb fel prif themâu ei gynnyrch llenyddol. Dyma'r pynciau yr ymdrinnir â nhw yn *Amlyn ac Amig* ac yn *Blodeuwedd*. Er iddo gyhoeddi ei fod am roi'r gorau i wleidyddiaeth, mae'n amlwg ei fod, trwy gyfrwng ei ddramâu, yn parhau i bregethu ac i erfyn ar Gymru i droi'n ôl at ei hanes a'i thraddodiadau a hynny er mwyn ail-adfer hunan-barch y wlad. Yn yr ymateb i'w ddramâu, gwelwn yr adolygwyr yn cydnabod artistri Saunders Lewis unwaith yn rhagor, ond yn dod i well ddealltwriaeth bod neges a phwrpas dyfnach yno y tu hwnt i'r mesurau a'r rhythmau cywrain. Ond er hyn, ymddengys nad oedd y Gymru Gymraeg yn deilwng o gynnyrch Saunders Lewis. Gallwn ymglywed â'r siom yng ngeiriau Alun Llywelyn-Williams: 'Ond wedi'r cwbl oll, y mae Blodeuwedd yn ddrama i bobl mewn oed. Bydd yn gofyn safon uchel o actio a safon uchel o wrando hefyd, oblegid y mae'n llenyddiaeth fawr' (1948, t. 189).

Dywed A. O. H. Jarman, 'yn sicr, bu ymdrech ddigon trefnus i wrthwynebu dylanwad Saunders Lewis ac i'w bardduo ef yn bersonol' a Thomas Jones oedd 'y tu ôl i hyn' (1981, t. 83). Noda Richard Wyn Jones i Thomas Jones annog Geoffrey Dawson, golygydd *The Times*, i ddwyn achos enllib yn erbyn *Baner ac Amserau Cymru*. Ceisiodd Thomas Jones atal Saunders Lewis rhag cael ei apwyntio i bwyllgor 'a fyddai'n ystyried cynlluniau ar gyfer Cymru wedi'r rhyfel' a threfnodd Thomas Jones gyhoeddi cyfres *Pamffledi Harlech* sy'n ymdriniaeth llai beirniadol o'r rhyfel nag erthyglau Saunders Lewis yn *Baner ac Amserau Cymru* (2013, t. 11). Dywedodd Thomas Jones wrth Geoffrey Dawson ei fod yn 'taking one or two steps to counter their mischief, of which you will hear more by the by' (Archif Thomas

Jones yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru (H21, 24). Dyma naws danllyd y cyfnod, pan wynebodd Saunders Lewis ergydion, beirniadaeth ac enllib o bob tu. Sinistr ond credadwy iawn yw'r awgrym mai ymdrech systemataidd gan y corff Prydeinig yng Nghymru oedd pardduo enw Saunders Lewis. Derbyniodd Gwilym Davies 'gyngor ac anogaeth' pwysigion y BBC yng Nghymru ynghylch ei ysgrif yn *Y Traethodydd* a phwysig cofio mai cyhoeddiad y Methodistiaid Calfinaidd oedd y cylchgrawn hwnnw (2013, t. 12)

Dramâu unwaith eto yn ymbil ar y meddwl Cymreig i gofio, aberthu a gwerthfawrogi neilltuoldeb y Gymraeg a'i diwylliant oedd dramâu'r 1940au. Yn chwedloniaeth y gorffennol gwelodd Saunders Lewis foddion i sefyllfa Cymru'r 1940au. Gwelwn yn y 1940au, yn fwy nag unrhyw ddegawd arall efallai, i'r meddwl Cymreig gwrthod y moddion hynny. Roedd ei geidwadaeth, Pabyddiaeth a'i neges yn frawychus i'r meddwl Rhyddfrydol, sosialaidd ac anghydfurfiol Cymreig. Yn dilyn ergydion y 1940au o law beirniaid llenyddol, adolygwyr a methiant gwleidyddol, hawdd credu i Saunders Lewis ystyried cilio o fywyd cyhoeddus Cymru. Mae'n amlwg, yn fy marn i, i'w gyfeillion sylwi ar hyn. Yn 1950 cyhoeddwyd *Saunders Lewis: Ei feddwl a'i waith* dan olygyddiaeth Pennar Davies. Gellir darllen y gyfrol fel teyrnged a chyflwyniad i Saunders Lewis yn ei gyfanrwydd: ei grefydd, ei wleidyddiaeth a'i lenyddiaeth. Yn y gyfrol hon dinoethir sawl rhagfarn annheg a wynebodd Saunders Lewis, gan ei gyflwyno fel ffigwr o anrhaethol bwys i'r Gymru Gymraeg. Gellir darllen y gyfrol hefyd fel hwb ac anogaeth i Saunders Lewis ddyfalbarhau yn ei ymwneud â bywyd cyhoeddus Cymru gan fod ganddo gymaint mwy i'w ddweud wrth herio, annog a beirniadu'r Gymru gyfoes. Dyma fydd testun y bennod nesaf.

5.

athro mawr llenyddiaeth Gymraeg

Saunders Lewis: Ei Feddwl a'i Waith

Yn 1950, union hanner ffordd drwy'r ganrif a thua chanol ffordd drwy yrfa Saunders Lewis fel dramodydd, cyhoeddwyd y gyntaf o'r cyfrolau teyrnged iddo. Pennar Davies cafodd y gwaith o olygu *Saunders Lewis: Ei Feddwl a'i Waith* (1950) ac fe gyhoeddodd yn hyderus yn ei ragair mai 'afraid sôn am bwysigrwydd y llyfr hwn. Y mae Saunders Lewis ymhlith gwŷr pwysicaf yr oes.' (t. 3)

Ac yntau'n dal yn weithgar a heb ddangos unrhyw arwydd i roi'r gorau i ysgrifennu, rhaid gofyn y cwestiwn pam yr aethpwyd ati i lunio cyfrol deyrnged mor gynnar â'r flwyddyn 1950? Yn bennaf oll mae'n gyfrol sydd yn cyflwyno Saunders Lewis yn holl rychwant ac ehangder ei feddwl a'i ddawn i Gymru'r ugeinfed ganrif. Yn wyneb holl swm a sylwedd cyfraniad amrywiol Saunders Lewis i fywyd y genedl, mae'r gyfrol hon yn gyfrwng i Gymru'r

93

ugeinfed ganrif ddadansoddi a phwyso a mesur ei werth. Yn y gyfrol rhoddir sylw i wleidyddiaeth, crefydd a llenyddiaeth Saunders Lewis. Yn sgil hynny mae hefyd yn gyfle i Gymry'r ugeinfed ganrif ystyried cyflwr gwleidyddiaeth, crefydd a llenyddiaeth y genedl yn fwy cyffredinol. Gwelwn fod clasuroldeb Saunders Lewis wedi tynnu sylw at ysbryd a thraddodiad telynegol Cymru; gwelwn fod magwraeth Saunders Lewis yn Lerpwl yn amlygu ymlymiad y Cymry wrth fro benodol a gwelwn fod Pabyddiaeth Saunders Lewis yn golygu bod Cymry'r ugeinfed ganrif yn cael eu gorfodi i edrych o'r newydd ar eu gwreiddiau a'u hetifeddiaeth Brotestannaidd Galfinaidd. Pwysleisia'r gyfrol hon mai Saunders Lewis yw'r unig ffigwr cyhoeddus Cymraeg sy'n caniatáu'r fath ehangder dadansoddol. Yng ngoleuni gwaith Saunders Lewis doedd dim modd cymryd unrhyw beth yn ganiataol.

Efallai fod Pennar Davies wedi crynhoi'r cyfan yn effeithiol wrth ddweud, 'Y mae i Mr Lewis ddisgyblion brwd, edmygwyr selog, cyfeillion teyrngar; y mae iddo hefyd elynion' (1950, t. 3). Ar un wedd roedd hon yn gyfrol a alluogodd cefnogwyr Saunders Lewis i ddeall a gwerthfawrogi ei genadwri o'r newydd. Gweithiodd fel manifest o ac arweinlyfr iddynt oherwydd Saunders Lewis oedd eu meistr a hwythau yn ddilynwyr iddo. Ar y llaw arall roedd yn esboniad ac yn gyflwyniad i wrthwynebwyr Saunders Lewis neu i'r rheiny oedd heb eto ddeall na gwerthfawrogi ei weledigaeth yn llawn. Teg felly awgrymu mai cyfrol ydoedd i geisio atgyfnerthu barn cefnogwyr Saunders Lewis ac ar yr un pryd geisio newid barn ei elynion.

Pwysleisia Pennar Davies hefyd mai er lles y genedl y cyhoeddwyd y gyfrol ac mai trwyddi y byddai'n ymgeisio i unioni'r cam a gafodd Saunders Lewis. Dywed, 'er mwyn y genedl Gymreig teimlaf fod yn rheidrwydd arnaf ddweud bod y driniaeth a gafodd Saunders Lewis ymhlith y pethau mwyaf gwaradwyddus a welwyd yn ein hanes. Gwelwyd brad, difrawder, cenfigen, malais, bychander ysbryd, hyd yn oed ymhlith Cymry y gellid disgwyl rhywbeth amgenach ganddynt' (1950, tt. 3-4). Â ymlaen i gyfarch y genedl drwy ddweud:

'Credaf fod yn ddyletswydd arnom (er mwyn y genedl Gymreig, unwaith eto) ddechrau deall, gwerthfawrogi a beirniadu ei waith ymhell cyn iddo ei orffen.' (1950, t. 4)

Ac yma, mi gredaf, y cawn ddeall prif gymhelliad y gyfrol. Nid ar gyfer ei elynion, na'i ddilynwyr na'r genedl Gymreig y cyhoeddwyd y gyfrol hon, ond er mwyn Saunders Lewis ei hun. Cawn yn y rhagair faldodi llwyr i 'un o eneidiau puraf ein cenedl' (1950, t. 3) ac fe glywn ymbil Pennar Davies ar Saunders Lewis i ddal ati i gynhyrchu llên: 'gall cyhoeddi'r llyfr hwn awgrymu na ellir disgwyl rhagor gan Saunders Lewis. Mae hynny ymhell o fod yn wir: amlwg yw ei fod ynghanol un o'i gyfnodau mwyaf creadigol.' (1950, t. 3) Credaf mai gobeithio'r gorau, heb sicrwydd, a wnaeth Pennar Davies a dilynwyr eraill Saunders Lewis.

Pam gwneud hyn yn 1950? Erbyn 1950 roedd Saunders Lewis wedi rhoi'r gorau i lywyddiaeth y Blaid Genedlaethol, roedd ar fin rhoi'r gorau i'w gyfres 'Cwrs y Byd' yn *Baner ac Amserau Cymru* ac nid oedd wedi cyhoeddi cyfrol o feirniadaeth lenyddol ers cyhoeddi *Daniel Owen. Yr Artist yn Philistia, II* yn 1936. Tybed a oedd rhai'n credu ac yn ofni bod Saunders Lewis ar fin cilio o lwyfan diwylliannol a gwleidyddol ei genedl? Awgrymaf y gellir darllen y gyfrol fel anogaeth iddo barhau i fod yn gynhyrchiol ac yn greadigol mewn sawl fformat ac ar sawl lwyfan. Yn y gyfrol ceir darluniau a gwerthfawrogiad o Saunders Lewis fel cyfaill, Ewropead, gwleidydd cenedlaetholgar a cheidwadol, awdur rhyddiaith, bardd, Cristion, beirniad, dramodydd, ysgolhaig a newyddiadurwr.

Canolbwyntio ar Saunders Lewis fel gwleidydd a lladmerydd cenedlaetholdeb Cymreig yn sefyll yn erbyn Imperialaeth Lloegr a wna D. J. Williams yn 'Y Ddau Ddewis.' Trwy gydol y llith, cyferbynnir ef â Dr Thomas Jones, cynrychiolydd cenedlaetholdeb Seisnig, awdur *The Native Never Returns*, ac un o brif gyhuddwyr Saunders Lewis yn ystod y 1940au, fel y gwelwyd yn y bennod flaenorol. Yn ogystal â beirniadu agwedd sarhaus y Brifysgol tuag at y 'dyn mwyaf, o bosibl, yn ôl tystiolaeth y dyfodol, a fu erioed o fewn ei muriau' (1950, t. 16) yn dilyn llosgi'r Ysgol Fomio yn 1936, cân D. J. Williams glodydd

Saunders Lewis am iddo geisio achub cyflwr y genedl Gymreig: 'Sylweddolodd ef, yn gynt na neb, enbyted, mewn gwirionedd, ydyw cyflwr ein bywyd cenedlaethol yn wyneb bygythion y dotalitariaeth ddiweddar. Gwelodd genedl fechan, ranedig rhwng y pleidiau estron, a'i phobl a'i hadnoddau yn ysbail i gynlluniau Imperialaidd y pleidiau hyn' (1950, t. 15). Dyna ganmoliaeth fawr a haeddiannol, yn sicr, ond fe geir adlais hefyd o'r hyn a awgrymwyd gan Pennar Davies. Haera D. J. Williams mai tystiolaeth y dyfodol a fyddai'n mesur yn llawn fawredd Saunders Lewis. Mawrygir Saunders Lewis, ond hefyd unwaith yn rhagor, ymbilir arno i barhau i fod yn weithgar ac yn greadigol.

Yn dilyn ysgrif D. J. Williams ceir 'Sketches for a Portrait' gan Percy Mansell Jones, a 'Saunders Lewis' gan R. O. F. Wynne. Ynddynt portreadir Saunders Lewis fel siaradwr cyhoeddus a phresenoldeb urddasol a chywrair. Ai ofn colli'r bersonoliaeth unigryw yma o fywyd cyhoeddus Cymru a gymhellodd y penodau hyn? Clodfori pryd a gwedd Saunders Lewis a wna Percy Mansell Jones, gan ganolbwyntio ar ei bersonoliaeth. Mae'n ymddangos fod rhyw ymdeimlad o dröedigaeth wleidyddol wedi digwydd i P. Mansell Jones pan gyfarfu â Saunders Lewis am y tro cyntaf:

It was an autumn term in the twenties. Reverberations of his practical patriotism were in the air, infecting even an unpolitically minded person like myself with a curiosity, a vague admiration encouraged by rumours of the man who was carving out a complex career, not only towards party leadership, but in the more congenial spheres of literary achievement and intellectual adventure (1950, t. 18).

Cawn yma adlais o gynnwrf Sacheus wedi dringo'r goeden yn disgwyl yn eiddgar am ymddangosiad Iesu Grist. A dyma fe'n dod! 'I watch him sideways as he strides to the platform to begin with that air of seriousness without pose, that distinctive manner devoid of mannerism, that freedom from effort to impress, while making his points with an impressive precision' (1950, t. 18). Â P. Mansell Jones ymlaen i adrodd hanesion amdano ef a Saunders Lewis yn mwynhau gwinoedd Bordeaux a bwydydd amheuthun o bob math gan drafod llenyddiaeth yn 'Vézelay, Auxerre, La Rochelle, St. Emilion, Angers, Bourges, Saumur,

Sancerre, towns as pleasant as their names where we found welcome together' (1950, t. 27). Ysgrif ydyw i 'one who has been and is the most stimulating Welshman I have known, whose acts and opinions, humours, asperities and asides still after twenty odd years excite my curiosity' (1950, t. 19).

Ffigwr Meseanaidd yw Saunders Lewis i R. O. F. Wynne, gyda'r gallu i ysgwyd ac ysbrydoli dyn bron mewn modd ysbrydol. Fel pob arweinydd chwyldro, rhaid iddo fod yn ddidwyl, a dyma yw prif rinwedd Saunders Lewis yn ei farn ef: 'Perhaps the most disturbing quality that a man can possess is sincerity [...] It is this quality which Saunders Lewis possesses to the full.' (1950, t. 28) Enghraifft o'i ddiffuantrwydd oedd llosgi'r Ysgol Fomio a'r ffordd y newidiodd yr esiampl honno o weithredu ar sail cydwybod feddylfryd y Cymry Cymraeg: 'They learnt there that they must be prepared to face with courage and sincerity the light of the day and the desolation that could no longer be hidden.' (1950, t. 28). Effeithiwyd ar R. O. F. Wynne yn bersonol hefyd: 'If I have picked upon this quality of sincerity in Saunders Lewis it is because I have personal reasons for doing so. It was this quality in his genius that first impressed and alarmed me: alarmed, because I have felt the searching discomfort of it and the challenge that must be faced.'

Cafwyd yn Saunders Lewis arweinydd ysbrydol: 'Significantly, it is this sincere facing up to reality, this willingness to accept sacrifice, this inability to compromise, that leads men to hope. It is the attempt to find a way of escape from reality that leads to despair.' (tt. 28-29) Deillia ei ddidwylledd a'i rym o'i Gristnogaeth:

The truth is that only Christians and Communists can face the future and not despair; the latter because they hope to force life into the pattern they admire, Christians because they inherit the promises of Christ and because they have a duty to perform [...] Wales is fortunate that at this hour in which men are withering away for fear, she has in Saunders Lewis a voice to meet the challenge of our times and to inspire others with his Christian courage (tt. 30-31).

Nid gor-ddweud fyddai awgrymu fod Saunders Lewis i R. O. F. Wynne yn Feseia i'r Cymry.

Ceisio gweld Saunders Lewis fel Ewropead o Gymro a wna Catherine Daniel yn 'Saunders Lewis: Ewropead.' Pan ddywed 'Ewropead,' yr hyn a olygir ganddi yw Pabydd yn ogystal. Canmolir ef ganddi hi am osod Cymru o fewn cyd-destun Ewropeaidd ehangach, a thrwy hynny, achosi chwyldro llenyddol a gwleidyddol: 'Pan ddarganfu Mr. Saunders Lewis fod llenyddiaeth Cymru yn tarddu oddi wrth ffynonellau ysbrydol dyfnaf Ewrop, nid gormod yw dweud iddo gychwyn chwyldro ysbrydol yn ein hanes cenedlaethol.' (1950, t. 32) Safai Saunders Lewis yn erbyn y llif yn hyn o beth. Dywed ef yn ei ysbryd Ewropeaidd fod traddodiad llenyddol Cymru yn perthyn i Ewrop a bod ganddo 'ran o fawredd ysbrydol Ewrop' (1950, t. 33). Aeth ati fel llenor i gadarnhau 'awydd mwyaf mewnol y genedl am gyfiawnder' (1950, t. 33) a thrwy wneud hyn 'gwnaeth Mr. Lewis lenyddiaeth Cymru unwaith eto yn etifeddiaeth fyw i bob Cymro ac yn yr un weithred, rhoddodd i Gymru fynegiant gwleidyddol am y tro cyntaf ers pum canrif' (1950, t. 33). Dywed Catherine Daniel nad oedd Saunders Lewis yn perthyn i'r un ideoleg canys 'yr oedd yn rhaid tybio bod sylfeini lletach, mwy cadarn i'w arweiniad ef nag unrhyw gyfundrefn a syniadaeth haearnauidd sydd yn caethiwo dynion' (1950, t. 34). Y sylfeini lletach yma oedd ei Babyddiaeth a 'deddfau moesol Cristnogaeth yn eu holl ehangder' (1950, t. 35). Yn yr ysbryd hwn dysgodd Saunders Lewis drwy ei lenyddiaeth y dylid 'cydnabod amser Duw' ac 'addysgu'r gydwybod gymdeithasol yng ngoleuni parhaol cyfianwder a thegwch rhwng dynion' gan mai 'addysgu dynion i ddeall ac adnabod eu hanghenion gwleidyddol eu hunain yw llafur cariadus y gwir arweinydd Cristnogol' (1950, t. 35). Dadleua Catherine Daniel mai cymhelliad Pabyddol sydd i'w ddramâu a'i neges gan mai addysgu a goleuo Cymru oedd ei nod. Dywed mai bwriad Saunders Lewis oedd 'addysgu a goleuo Cymry ar natur a dyletswyddau cymdeithas a chenedl Gristnogol' (1950, t. 35).

Yr hyn a ddysgai Saunders Lewis oedd mai 'person â chyfrifoldeb moesol ganddo yw cenedl. Y mae sefydliadau cymdeithasol a gwleidyddol yn fodd i fynegi ei hysbryd neilltuol hi. Gorau po fwyaf o'r sefydliadau hyn sydd ym mywyd y genedl' (1950, t. 35). Gwelwn felly

mai delfryd Cristnogol Saunders Lewis oedd '[c]ymdeithas o gymdeithasau.' Saif hyn yn erbyn traddodiad Ymneilltuol Cymru. Dywed Catherine Daniel fod 'Anghydfurfiaeth yn trafod dynion yn unig yn ôl eu perthynas uniongyrchol â Duw, nid yw perthynas dynion â'i gilydd o fawr bwys iddi' (1950, t. 38). Gwelwn felly i Saunders Lewis ddatblygu dealltwriaeth amgen o hanes Cymru – hanes Ewropeaidd ble y gwelir cenedl fel cymdeithas o gymdeithasau yn cyd-weithio er cyfiawnder. Dyna'r hyn a welwn yn ei ddramâu a'r welediaeth hon a gollasid, ym marn Catherine Daniel, pe roddai Saunders Lewis y gorau i lenydd: 'daeth hanes y genedl yn llyfr agored iddo; deallodd ei chyfrinach; efe yw athro mawr llenyddiaeth Gymraeg.' (1950, t. 33)

Wedi'r sylweddoliad yma arweiniwyd Saunders Lewis i wleidyddia ac ysgrifennu:

Oddi yma, gan gymaint y gwirionedd a ddarganfu, y cam nesaf anorfod iddo ef oedd ceisio amddiffyn y gwerthoedd ysbrydol hyn ym mywyd ei genedl. Gwelodd fod yn aros o hyd yng Nghymru hen gymdeithas lle y cedwid yn fyw, hyd yn oed yn wyneb bygythiad haerllug bydolrwydd a materoliaeth a thaeogrwydd cenedl gaeth, lawer o'r gwerthoedd ysbrydol a oedd yn etifeddiaeth iddi - megis cysegredigrwydd y bywyd teuluol; parch at ddefodau cymdeithasol; ymlyniad at fro, a hil, ac iaith. Gwelodd yn eglur fod difa'r pethau hyn yn fygythiad i einioes y genedl a throdd y llenor yn wleidydd [...] Ac yn ei ffyddlondeb i'r cymhelliad moesol yma gwnaeth Mr. Lewis lenyddiaeth Cymru unwaith eto yn etifeddiaeth fyw i bob Cymro ac yn yr un weithred, rhoddodd i Gymru fynegiant gwleidyddol am y tro cyntaf ers pum canrif (1950, t. 33).

Gwelir Saunders Lewis fel arweinydd Cristnogol gan Catherine Daniel hefyd: 'Addysgu dynion i ddeall ac adnabod eu hanghenion gwleidyddol eu hunain yw llafur cariadus y gwir arweinydd Cristnogol. Yn hyn fe dreiddiodd Mr. Lewis i ddyfnderoedd ysbrydol *gwir* ddemocratiaeth, sef addysgu'r gydwybod gymdeithasol yng ngoleuni parhaol cyfiawnder a thegwch rhwng dynion.' (1950, t. 35) Oherwydd hyn, 'Mentrwn awgrymu mai o holl feddylwyr Cristnogol gwleidyddol Ewrop Mr. Saunders Lewis a luniodd ffordd bosibl a real allan o'r trybini modern y gallai pob cenedl yn Ewrop ei chymhwyso at ei helyntion ei hun' (1950, t. 37).

Dyrchafu Saunders Lewis fel gwleidydd a wna D. Myrddin Lloyd yn ei ysgrif 'Syniadau Gwleidyddol Saunders Lewis.' Er mai ymateb i ddramâu Saunders Lewis yw pwnc y traethawd hwn, mae ysgrif D. Myrddin Lloyd yn berthnasol oherwydd fod Saunders Lewis y gwleidydd yn codi ei lais yn ei ddramâu. Eglura D. Myrddin Lloyd 'y mae ei feddwl yn llym a diriaethol.' (1950, t. 43). Hawdd deall atyniad Saunders Lewis at ysgrifennu. Esboniai D. Myrddin Lloyd: 'Y tu ôl i wleidyddiaeth Saunders Lewis y mae cymdeithaseg Gristnogol. Iddo ef, dyn ac nid plaid na gwladwriaeth a grëwyd ar ddelw Duw. Golyga hyn fod dyn yn fod creadigol.' (1950, t. 46) Yn ogystal â chanmol ei feddwl disglair a chreadigol, canmolir ef am ganolbwyntio ar bob rhan o fywyd Cymru:

Ni fu dim yn rhy fach nac yn rhy fawr i feddwl diflino Saunders Lewis os gwelodd fod ei effaith ar fywyd Cymru yn gofyn sylw. Bygythiad i gwrwglwyr Teifi, sioe estronol yng Nghastell Nedd, cynllun trydan bychan ei les i'n hardaloedd gwledig, canlyniad ethol llywydd i'r Unol Daleithiau, polisi ariannol imperialaidd – yr oedd ganddo farn ar yr holl bethau hyn (1950, t. 44).

Yr hyn sy'n ddiddorol am y dyfyniad uchod yw'r cymal 'yr oedd ganddo farn'. Tybed a yw Myrddin D. Lloyd yn ofni peidio â chlywed a darllen barn Saunders Lewis am y pethau yma eto? Ai teyrnged sydd yma i wleidydd sydd wedi cyrraedd pen llanw ei yrfa?

Apêl ddiflino gwleidydd Saunders Lewis yw un o'i gryfderau, yn ôl Myrddin D. Lloyd, a'r ffaith ei fod yn mynnu ymateb gan ei gynulleidfa:

Hoffwn, bawb ohonom, gael goglais ein chwilfrydedd gan wrando'n gyffyrddus a diymateb i amrywiol "safbwyntiau" ar unrhyw fater. Cawn felly'r teimlad hunan-foddhaol ein bod yn eangfrydig, a bod llawer i'w ddweud o'r ddau du, ac nad oes, felly, angen inni aflonyddu rhyw lawer ar ein cysur. Yng ngwaith Saunders Lewis nid hynny a gawn, ond traethu ar lawer o faterion o'r un safbwynt, ein gorfodi i weld eu perthynas â'i gilydd, a'r anghysur o brofi ffuantrwydd ein serch tuag at rai pethau, yr iaith Gymraeg a diwylliant, ie, a hyd yn oed crefydd Cymru, er enghraifft, a ninnau'n osgoi gwneud ein rhan i wrth weithio bygythion yn erbyn y pethau hyn mewn maes arall o fywyd. (1950, t. 44).

Yn ogystal â'i ganmol, mae D. Myrddin Lloyd yn dal ar y cyfle i geisio ateb a delio â rhai o'r cwynion yn erbyn syniadaeth wleidyddol Saunders Lewis. Mae'n gwrthod y gŵyn mai

eithafiaeth yw gwleidyddiaeth Saunders Lewis, ond yn hytrach honna ei bod yn rhywbeth llesol i feddwl Cymru:

Cais ef roi plyg newydd i feddwl gwleidyddol yng Nghymru; nid at unrhyw eithafrwydd, ond oddi wrth hunan-anghofrwydd eithafol i gyfeiriad normal, sef cael y genedl i ystyried aml broblemau'r dydd yn eu perthynas â'i bywyd ei hun. Golau rhyfedd ar gyflwr meddwl Cymru ein hoes yw sylweddoli y byddai hyn yn chwyldro meddyliol (1950, t. 45).

Felly hefyd mae'n amddiffyn Saunders Lewis ar bwnc pendefigaeth. Eglura mai'r hyn sy'n apelio at Saunders Lewis am bendefigaeth yw mai'r uchelwyr 'roes fod i brif ogoniannau ein llên, a choethder i'n hiaith,' ond mynn mai 'fel gwleidydd ymarferol, at werin Cymru yr apelia bennaf' (1950, t. 47).

Dywed un o awduron mwyaf toreithiog Cymru, Kate Roberts, ar gychwyn ei hysgrif, 'Rhyddiaith Saunders Lewis', mai 'dyma'r dasg anhawsaf y ceisiais ei gwneud erioed.' (1950, t. 52) Credaf fod hyn yn dyst i fawredd Saunders Lewis fel awdur rhyddiaith (hynny yw, gwaith ffuglen), fel y dywed Kate Roberts yng nghorff ei hysgrif. Mae'n llenor y buasai 'unrhyw wlad yng ngorllewin Ewrop yn falch ohono', ac mae'n manteisio ar y cyfle i unioni'r cam a gafodd Saunders Lewis yn 1930: 'Pan ymddangosodd [*Monica*] yn 1930, creodd gyffro oblegid ei bod yn ymdrin â phroblem sydd ddigon cyffredin i ddynolryw eithr nas triniwyd mewn nofel Gymraeg. Galwyd hi'n nofel anfoesol gan rai, eithr nofel foesol iawn ydyw.' Nofel foesol a chywrain oedd *Monica*, ym marn Kate Roberts: 'Mae techneg y nofel yn berffaith o'i brawddeg gyntaf hyd ei brawddeg olaf' (1950, t. 55).

Serch hynny, nid oedd arddull Saunders Lewis y tu hwnt i feirniadaeth. Gwelodd sawl bai ieithyddol, a hynny o bosibl oherwydd ei fagwraeth yn Lerpwl: 'Iddo ef, sŵn yr iaith lafar yw'r Gymraeg a glywodd ar ei aelwyd gartref, a hwnnw cyn debyced i iaith llyfr ag y gellid disgwyl iddo fod,' ac mae Kate Roberts yn ein hatgoffa mai 'iaith y pulpud, yn cael ei siarad yn naturiol, oedd iaith yr aelwyd' (1950, t. 53).

Dyma pam y defnyddia Saunders Lewis ymadroddion nad ydynt yn ddigon idiomatig i blesio safonau Kate Roberts, er ei bod hi'n cyfaddef eu bod yn feiau prin iawn:

Eto, yma y teimlaf fod yr awdur yn ymbalfalu fwyaf am eiriau; cawn eiriau fel "clochydd" am "glociwr" ; "diffyg dygiad" yn lle "diffyg magwraeth" ; "lliain gwely" am "gynfas" ; "yn yr ystafell gydag ef yn unig", yn lle "ar ei ben ei hun.". Ni cheir fyth mo hyn yn ei ysgrifau beirniadol.' (1950, t. 56).

Ond cydnebydd mai'r geiriau hyn yn eironig ddigon yw un o gryfderau'r nofel:

Teimlwn anghyneffindra'r cefndir. Nid dyma gefndir storïau Cymraeg [...] Fe wyddom yn ein hisymwybod nad Cymraeg a sieryd y bobl hyn, ond nid effeithia hynny ddim ar ein gwerthfawrogiad o'r stori fel llenyddiaeth [...] Oherwydd hynny nid yw'r eirfa newydd a phriodol iawn, geiriau megis "cot lloft", yn swnio'n chwithig ar eu cefndir. Teimlwn eu bod yn rhan o'i ddieithrwch (1950, t. 57).

Dyma gydnabod athrylith Saunders Lewis yn torri tir newydd, a hyd yn oed yn creu tirwedd newydd yn ei ddefnydd o eirfa anghymreig ei naws. Canmoladwy iawn yw *Monica* ym marn Kate Roberts, ac ni ellir peidio â chlywed ei hapêl ar i awdur *Monica* droi ei law unwaith eto at y nofel. Yn wir, pe na bai yn troi at y nofel unwaith yn rhagor mi fydd Cymru'n colli awdur mawr: 'Daliat fod arddull *Monica* yn arddull gref, gadarn, hardd ar brydiau. Ni wn am unrhyw stori o'i hyd yn Gymraeg lle mae'r arddull yn dal felly, heb lithro, o'i dechrau i'w diwedd. A'r rheswm ydyw, wrth gwrs, fod nerth y stori yn mynnu'r wisg.' (1950, t. 57).

Barddoniaeth Saunders Lewis yw ffocws ysgrif D. Gwenallt Jones. Cyfeddyf y gallasai ei newydd-deb fod yn fagl i'r darllenydd: 'Yr hyn sydd yn taro dyn gyntaf wrth ddarllen barddoniaeth Mr. Saunders Lewis yw ei bod hi'n wahanol i farddoniaeth pob bardd arall.' (1950, t. 65) Yr hyn sydd yn wahanol amdano yw'r ffaith nad yw'n ystrydeb o'r bardd gwlad, yn canu mawl i'r tir a'i bridd: 'Y mae pob bardd yng Nghymru yn canu i ryw fro arbennig. Nid yw gwreiddiau Mr. Lewis mewn unrhyw fro [...] Barddoniaeth ddiwreiddiau yw ei farddoniaeth ef.' (1950, t. 65) Serch hynny, 'Gwelodd ei fod yn Gymro. Ni allai ei athrylith flodeuo ar wahân i Gymru; planhigyn ei phridd oedd hi; ond ni fedrai'r planhigyn hwnnw fwrw ei wreiddiau ym mhridd Cymru'r ugeinfed ganrif, am mai pridd marw ydoedd.' (1950, t. 67).

Fe olyga hyn, nid yn unig fod testun ei ganu yn wahanol, ond bod yr iaith a ddefnyddia yn ei ganu yn ymddangos yn chwithig hefyd: 'Nid oes ganddo ychwaith Gymraeg byw, fel Cymraeg Kate Roberts a D. J. Williams; nid oes ynddi rym a chynhesrwydd tafodiaith.' Mae'r diffyg gwreiddiau a thafodiaith yn arwain at y ffaith nad yw Saunders Lewis, ym marn llawer, yn rhannu'r un meddylfryd â'r Cymry, ac oherwydd hynny, yn ffodur mewn gwlad estron: 'Byddwn ni, weithiau, yn synnu at rai o'i sylwadau arni [Cymru]; sylwadau gŵr nad yw yn deall ein Cymru ni yn fanwl. Barddoniaeth bell, ddieithr yw ei farddoniaeth ef i ni.' (1950, t. 65). Yr un yw pwyslais Gwenallt a Kate Roberts. Mae Saunders Lewis yn cynnig llais Cymraeg unigryw a phetai'n rhoi gorau i ysgrifennu, byddai Cymru yn colli llais a phwyslais anghyffredin.

Llwncestdun i ffigwr unigryw yn hanes llenyddiaeth Cymraeg yw *Saunders Lewis: Ei feddwl a'i Waith*. Rydym eisoes wedi clywed lliaws yn canu clodydd Saunders Lewis fel ffrind, Ewropead rhyngwladol, gwleidydd mentrus ac awdur rhyddiaith. Cawn yr argraff fod awduron yr erthyglau yn rhagweld y byddai Saunders Lewis yn rhoi'r gorau i'w wleidyddiaeth, i'w feirniadaeth ac i'w lenyddiaeth yn dilyn ergydion y 1940au a'u bod mewn ffordd yn marwnadu ffigwr amhrisadwy. Dyma ddangos bod 1950, yn dilyn digwyddiadau y 1940au, yn groesffordd ym meddwl Cymry Cymraeg yr ugeinfed ganrif. Ar y cyfan, methodd Saunders Lewis ag apelio at y lliaws o'i gynulleidfa yn y 20au a'r 30au – roedd ei arddull a'i syniadaeth yn rhy aruchel. Nid oedd yr apêl at aberth bersonol yn taro deuddeg. Yn etholiad 1943 gwrthodwyd ef fel gwleidydd. Serch hynny, cododd ysbryd gobeithiol ymysg yr ifanc. Gellir ystyried y gyfrol hon fel hwb ac anogaeth iddo ddyfalbarhau gan fod y llanw ar droi a Chymry ifanc y 1950au yn barod i ymateb yn heriol i'w sialens.

Ysgrif G.J. Williams yw, 'Cyfraniad Saunders Lewis fel Ysgolhaig Cymraeg,' ac unwaith eto, newydd-deb Saunders Lewis yw'r pwnc. Bwrddwn G. J. Williams yw bod newid byd dramatig wedi digwydd ym maes ysgolheictod Cymraeg yr eiliad y cychwynnodd Saunders Lewis ar ei yrfa ysgolheigaidd. Cyn iddo ef ddechrau ar ei waith, cydnebydd G. J.

Williams 'na chlywais i odid ddim ymdriniaeth â hanes twf llenyddiaeth Gymraeg,' (1950, tt. 121-2) a 'credaf ei bod yn iawn dywedyd nad oedd gennym syniad am natur y traddodiad llenyddol Cymraeg' (1950, t. 122). Canlyniad ffasiwn ysgolheictod a dysg prifysgolion Cymru, yn enwedig yr Adrannau Cymraeg oedd hyn. Esbonia G. J. Williams:

Ychydig iawn o sylw a roid i feirdd a llenorion y ganrif ddiwethaf, [...] ni sonnir gair am feirdd y deffroad, ein cyfoeswyr ni. [...] Mewn gwirionedd, "stwmff" ar gyfer y myfyrwyr iaith ydoedd llenyddiaeth yn yr hen ddyddiau, nid celfyddyd a oedd yn haeddu llawn cymaint o sylw â Gramadeg Hanesyddol ac â hanes cysylltiad y Gymraeg â'r ieithoedd Celtaidd eraill (1950, t. 122).

Heb os, roedd gwaith y gramadegwyr yn bwysig a rhoddwyd ganddynt sylfaen gadarn i astudiaethau Saunders Lewis ac fel canlyniad daeth tro ar fyd i ysgolheictod Cymraeg. Gyda'i ddyfodiad ef, credir 'fod beirniad a chanddo syniadau pur wahanol i'r rhai a dderbynnid yn gyffredin yn yr oes ramantaidd honno wedi dyfod i'n plith, gŵr blaenllym ei feddwl.' (1950, t. 122-3)

Yr hyn oedd yn arbennig amdano ym marn G. J. Williams oedd ei fagwraeth yn Lerpwl a'r addysg a gafodd yn y Brifysgol yno, y tu allan i Gymru. O ganlyniad, 'gellir dywedyd mai ef oedd y beirniad cyntaf a gawsom a allai ddeall y meddwl Cymreig yn yr Oesoedd Canol, ac a allai weled hanes llenyddiaeth Gymraeg fel rhan o hanes Ewrop [...] dyma sy'n egluro ei gyfraniad arbennig ef fel ysgolhaig Cymraeg.' (1950, t. 123)

Cyhoeddiad ysgolheigaidd cyntaf Saunders Lewis oedd *A School of Welsh Augustans* (1924). Barn G. J. Williams oedd mai 'llyfr a roes inni am y gwaith cyntaf syniad cywir am y dylanwadau a gynhyrchodd adfywiad llenyddol yn y ddeunawfed ganrif.' (1950, t. 123). Dyma honiad mawreddog sydd yn tystio eto i newydd-deb ac athrylith Saunders Lewis ac mae G. J. Williams yn llwyddo i gyfiawnhau ei haerriad: 'Dangosodd mai gwŷr a gawsai eu hysbrydoli gan ddelfrydau'r *Augustans* Saesneg oedd Lewis Morris a Goronwy Owen ac Edward Richard, ac na ellir deall eu gweithiau heb gofio o hyd am y syniadau a gyniweiriai yn y byd llenyddol yn Lloegr yn yr oes honno.' Esbonia G. J. Williams hefyd mai

Saunders Lewis 'a sylwodd ar arwyddocâd dyhead Goronwy Owen i sgrifennu arwrgerdd Gymraeg, ac ar y dylanwad a gafodd hyn [...] ar feirdd yr Eisteddfod yn niwedd y ddeunawfed ganrif ac yn hanner cyntaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg.' (1950, t. 123).

Noda Williams i Saunders Lewis chwarae rhan flaenllaw yn sefydlu'r cyfnodolyn, *Y Llenor*:

Yn y cyfnod cynnar hwn, a llenyddiaeth Gymraeg yn dechrau ennill ei dyledus le yn y colegau, teimlodd Mr. Lewis y dylid cael cylchgrawn at wasanaeth llenorion a beirniaid a haneswyr llenyddol [...] Ef a anogodd nifer o raddedigion i gyfarfod â'i gilydd i ystyried y pwnc. Penderfynodd y pwyllgor, a ddewiswyd yn y cyfarfod hwn, gychwyn *Y Llenor* (1950, t. 124).

Rwyf eisoes wedi nodi pwysigrwydd *Y Llenor* ym mhennod gyntaf y traethawd hwn, ond yn yr ail gyfrol o'r *Llenor* cyhoeddodd Saunders Lewis, yng ngeiriau G. J. Williams:

ei ymdriniaeth enwog â *Gweledigaethu y Bardd Cwsc*, lle y dangosodd na wnâi Ellis Wynne ddim namyn dynwared ysgol o gyfieithwyr Saesneg, a bod hynny'n egluro ei iaith a'i arddull. Gwelir yn yr ysgrifau hyn nid yn unig ei wybodaeth drylwyr o lenyddiaeth Saesneg, ond hefyd y treiddgarwch hwnnw a eill ganfod arwyddocâd mudiadau a thueddiadau, a'r ddawn i synhwyro tymer meddwl gwahanol gyfnodau (1950, t. 124).

Nid dyna'r tro olaf iddo gyhoeddi erthygl yn arddangos ei athrylith ar dudalennau'r *Llenor*.

Yn 1925, cyhoeddodd yn *Y Llenor* erthygl ar "Dafydd Nanmor", erthygl sy'n dangos yn glir fod cyfnod newydd wedi dechrau yn ei hanes fel beirniad llenyddol ac ysgolhaig [...] Gwelodd yn y cywyddau'r hyn na welsai'r un hanesydd llenyddol cyn hynny, sef darlun o wareiddiad sefydlog, gwareiddiad pendefigaidd, a'r beirdd yn rhoddi inni yn eu cerddi ffrwyth eu myfyrdod ar "athroniaeth pendefigaeth" (1950, t.125).

Eto, dyma gydnabod y ffaith fod Saunders Lewis yn arloeswr a dorrodd dir newydd, a'r tro hwn ym maes ysgolheictod. Esbonia G. J. Williams yn union beth oedd cyd-destun pwysigrwydd yr erthygl am Dafydd Nanmor:

Anaml y gellir dywedyd am unrhyw erthygl ei bod wedi cychwyn cyfnod newydd yn y gwaith o astudio unrhyw bwnc, ond credaf ei bod yn iawn inni ddywedyd hynny am yr ymdriniaeth hon â gwaith Dafydd Nanmor. Dechreuasom oll weled ystyr yr "uchelwriaeth" a folir yn y cywyddau ac yn yr awdlau. O hyn ymlaen, ei amcan cyson

fu egluro'r traddodiad hwn yn ein llenyddiaeth, a dangos ei ansawdd glasurrol. Ef a ddarganfu'r hyn a elwir ganddo yn "Estheteg Gymreig", ac ef a'i dehonglodd, ffaith a gydnabyddir gan bawb a wŷr ryw gymaint am hanes ein llenyddiaeth (1950, tt. 126-7).

Syniadaeth, traddodiad a lle Cymru yn Ewrop yn hytrach na ffurfiau ieithyddol oedd testun Saunders Lewis. Dywed G. J. Williams:

Y pwynt a bwysleisir gan Mr. Lewis o hyd yw hwn, nad oes fodd deall y cywyddau a'r awdlau heb wybod am syniadau athronyddol a dulliau meddwl yr Oesoedd Canol [...] Oherwydd hyn, un o'r pethau amlycaf yn ei lyfrau a'i erthyglau ydyw ei ymgais gyson i ddangos bod hanes y traddodiad llenyddol Cymraeg yn rhan o hanes Ewrop (1950, t. 128).

Oherwydd hyn oll, mae'n hawdd deall siom Williams pan ddywed, 'ychydig a gyhoeddodd, ond hyderaf y cawn ganddo yn y man lyfr yn trafod y pwnc [y Dadeni yng Nghymru] yn ei holl agweddau.' (t. 132). Sylw yw hwn sydd fel marwnad i ysgolhaig sydd wedi rhoi'r gorau i'w astudiaethau, neu gri o obaith disgwylgar gan ddisgybl sydd am glywed mwy gan ei athro. Rhaid fyddai aros i weld beth fyddai ymateb Saunders Lewis i obeithion G. J. Williams.

Pensaer o wleidydd oedd Saunders Lewis, yn ôl J. E. Jones, a'i waith mwyaf dylanwadol oedd ffurfio'r Blaid Genedlaethol: 'Saunders Lewis yw pensaer Plaid Cymru. Ef yn anad neb a'i cynlluniodd ac a ofalodd am yr adeiladu a fu arni am ei chyfnod cyntaf. Ar gyfrif y gwaith yma y ffurfia'r dyfodol y farn derfynol arno fel gwleidydd ymarferol' (1950, t. 137). Gwleidydd onest a realistig ydoedd hefyd, yn adnabod y Cymry ac yn cydnabod y dasg anferthol oedd o'i flaen:

Gwyddai Saunders Lewis yn dda mor anodd y gwaith a oedd o'i flaen wrth sylfaenu'r Blaid; ac o wybod, cynlluniodd yn wyneb hynny. Gwyddai bod rhaid brwydro yn erbyn "canrifoedd o dlodi meddwl a chaethiwed ac angof", a bod rhaid "herio gwaseidd-dra cenedl gyfan". Gwyddai mor sentimental ac mor ddisylwedd oedd y Cymry ynglŷn â'u cenedlaetholdeb; dywedodd un tro bod "calon ieuenctid Cymru yn ei lle ac yn curo'n frwd; am y pen y mae'n pryder ni". Rhagwelai fod llafur caled yn ei wynebu ef a'i gydweithwyr cyn yr enillai'r Blaid gefnogaeth y mwyafrif (1950, t. 137-8).

Cawn yma ddarlun clir iawn o'r gynulleidfâ, y Gymru Gymraeg, a fu'n sbardun i ddramâu Saunders Lewis yn ogystal ag i'w syniadaeth wleidyddol. Ymddengys fod y dasg o wrthdroi meddylfryd y Cymry drwy ei ddramâu a'i wleidyddia yn un anodd, ond nid amhosibl. Gwelwn y gobaith a berthynai i Saunders Lewis yng ngeiriau J. E. Jones: 'Er sylweddoli mor anodd y dasg, yr oedd Saunders Lewis yn gwbl ffyddiog o lwyddiant terfynol, yn ffyddiog bod gwŷr a merched Cymru "yn ddigon dewr eu calonnau, yn gystal eu bonedd, mor gadarn o ewyllys" fel y cymerent amcan y Blaid yn nod ac yn rhaglen i Gymru' (1950, t. 138). Dyma'r gobaith a'r cymhelliant fu'n gefn i Saunders Lewis yn wyneb pob gwrthwynebiad gan yr union bobl y ceisiodd eu gwasanaethu.

Nid siarad gwag oedd gwleidyddiaeth Saunders Lewis, yn ôl J. E. Jones. Rydym wedi gweld eisoes nad oedd un gair yn haeddu ei le heb fod iddo reswm a phwrpas yn nramâu Saunders Lewis. Felly hefyd ei wleidyddia. Nid oedd un araith nac ysgrif wleidyddol o'i eiddo yn sefyll ar ei phen ei hun mewn gwagle. Roedd holl rychwant gweithgarwch ymarferol ac ystyrlon Saunders Lewis yn gefn iddynt:

Y mae gan Saunders Lewis feddwl "ymarferol"; gall feistrolï ffeithiau a ffigurau a phynciau technegol; y rhain fu'n golofnau i gynnal ei athroniaeth a chyda'u help hwy y cymhwysodd ei athroniaeth at fywyd Cymru [...] Bu bod heb y ddawn werthfawr hon yn llesteirio gwaith llawer arloesydd gwleidyddol a chenedlaethol arall [...] Eithr gan Saunders Lewis, gwelwyd hi ar waith effeithiol trosodd a throsodd (t. 139).

Profodd Saunders Lewis ei hun yn feistr ar bynciau gwleidyddol, economaidd, diwydiannol ac ariannol ei gyfnod ac fel canlyniad byddai ei holl bolisiâu wedi bod o fudd economaidd i Gymru. Gwelir hyn yn ei gynlluniau i sefydlu Cyngor Datblygu Cenedlaethol ac yn ei gynllun i gychwyn diwydiannau gan yr awdurdodau lleol. Amlinellwyd hyn yn y llyfryn *The Case for a Welsh National Development Council* (1932), ac yn yr erthygl "Cenedlaetholdeb a'r Diwydiannau" a ymddangosodd yn *Y Ddraig Goch* yn 1934. Yng ngeiriau J. E. Jones: 'Gan mor anaml y gwelsom ni yng Nghymru'r ddawn hon i feistrolï pynciau technegol ymhlith athronwyr ac artistiaid, ni allwn beidio â synnu' (1950, t. 140).

Yn amlwg, gwleidydd er mwyn dylanwadu ar ei ddilynwyr, a thrwy hynny, geisio llunio dyfodol llewyrchus i Gymru, oedd pwrpas Saunders Lewis. Llwyddodd i ennill cefnogaeth, ond fel y gwelsom droeon o'r blaen, fel arall y bu'r ymateb iddo:

Yr oedd hefyd yn ennyn teyrngarwch yr aelodau; medrai ei hysbrydoli. Gwnâi hynny oblegid ei allu a'i drylwyredd a'i ysbryd cwbl ddihunan; ac at hyn, meddai ar elfen arall, rhywbeth yn ei bersonoliaeth, a ddenai ato, er nad y math hwnnw ar swyn sy'n denu pawb ac yn denu'n rhwydd. Swyn sy'n rhannu ac yn profi fu eiddo Saunders Lewis ymhlith y Cymry (1950, t. 143).

Fe â J. E. Jones ymlaen i esbonio pam y gwrthodwyd Saunders Lewis gan nifer fawr o'i gynulleidfa:

Yn wir, os cafodd Saunders Lewis deyrngarwch cadarn o'r naill ochr, cafodd wrthwyn-ebiad personol ffyrnig, atgasedd ac amhoblogrwydd o'r ochr arall. Y mae mwy nag un rheswm am hynny. Yn un peth, cas gan gysgaduriaid yw'r hwn a fyn eu deffro; cas gan feddyliau gwlanennog yw'r hwn a fyn bendantrwydd diffiniedig; cas gan wŷr y "dyfod-ymlaen-yn-y-byd" yw'r arweinydd a fyn iddynt lynu'n ddigymrodedd wrth egwyddor a gwirionedd. Dioddefodd Saunders Lewis ei erlid o achos cyfiawnder. Efallai mai ei grefydd a roid yn rheswm gan lawer; esgus oedd hynny (1950, t. 143).

Ceir yma wrthodiad o Saunders Lewis ar sail ei syniadaeth wleidyddol, ei ddull heriol o wleidyddiaeth a'i barodrwydd i bigo cydwybod – dyma hefyd oedd i gyfrif am yr ymatebion negyddol i'w ddramâu.

Serch yr ymateb cymysg iddo fel gwleidydd, awgryma J. E. Jones ei bod hi'n amhosib anwybyddu ei athrylith, hyd yn oed os anghytunwch ag ef: 'Gwleidydd yn wir. Ond yn gyntaf, gweledydd. Ei weledigaeth o Gymru Rydd a'i gwnaeth yn wleidydd. Ond fel gweledydd, ni allai ond cerdded yn union tua'r nod, heb wyro i dde nac aswy, yn ddigymrodedd' (1950, t. 145). Cawn yn ysgrif J. E. Jones bortread o wleidydd cadarn a phendant, gwleidydd a fedrai hollti barn Cymru, a hynny oherwydd ei weledigaeth glir a digymrodedd o Gymru Rydd.

Ymddengys nad oes maes ym mywyd Cymru na ddylanwadwyd arno gan Saunders Lewis. Esbonia Gwilym R. Jones yn ei ysgrif 'Saunders Lewis "Cwrs y Byd"' fel y bu iddo drawsnewid y wasg Gymreig, a hynny drwy ei erthyglau wythnosol yn *Baner ac Amserau*

Cymru yn dwyn y teitl 'Cwrs y Byd.' Dywed Gwilym R. Jones yn gwbl hyderus: 'Diau nad gormod yw dweud mai'r ysgrifau hyn yw'r pethau praffaf o'u bath a gyhoeddwyd yn yr ynysoedd hyn a'u bod wedi rhoi safon newydd i Wasg wythnosol Cymru' (1950, t. 147), ac â ymlaen i esbonio pam: 'Nid sylwadaeth arwynebol yr hen Ohebydd Llundain a gafwyd ganddo, eithr beirniadaeth oer, wrthrychol ar wladweinyddiaeth y gwledydd, ar hoced gwleidyddion, ar ogwyddiadau economaidd a chymdeithasol mewn gwledydd tramor ac yng Nghymru' (1950, tt. 148-9).

Yr hyn a nodweddi 'Cwrs y Byd' oedd dyhead Saunders Lewis i wasanaethu Cymru a bodloni anghenion ei gynulleidfa. Esbonia Gwilym R. Jones adeg yr Ail Ryfel Byd, sef cyfnod cychwyn ysgrifennu 'Cwrs y Byd': 'Yr oedd hoedl y genedl Gymreig yn y fantol a chytunai pobl nad oeddynt yn genedlaetholwyr fod yn "rhaid i Gymru fyw",' (1950, t. 147) ac yn ei ysgrifau 'cynigiodd bolisïau a moddion achubiaeth i Gymru, ond ni fu gan ei gydwladwyr na'r ewyllys na'r gwelediad i gydio yng nghyfyngau eu hiechydwrriaeth tra oedd hi eto yn ddydd gras ac yn amser cymeradwy' (1950, tt. 150-1). Serch gobeithion ac amcanion clodwiw Saunders Lewis, ar y cyfan, gwrthodwyd ef. Ni ellir peidio â chlywed Gwilym R. Jones yn melltithio'r rhai a wrthododd ddilyn syniadaeth Saunders Lewis.

Ond yn ôl Gwilym R. Jones, prif werth 'Cwrs y Byd' oedd cymhellant a dyfalbarhad Saunders Lewis i'w ysgrifennu o wythnos i wythnos: 'Gofal calon am y gymdeithas Gymreig – nage, cariad angerddol tuag ati – a'i hysgogodd i'n goleuo a'n dwrdio, i'n cyfarwyddo a'n cysuro.' Eto, ceisio ennyn ymateb yn ei gynulleidfa yr oedd Saunders Lewis. Efallai oherwydd y diffyg ymateb, teimlwyd weithiau gan Saunders Lewis ei fod yn fethiant llwyr. Esbonia Gwilym R. Jones i'w ddarllenwyr 'synhwyro weithiau ei fod yn anobeithio am ddyfodol y genedl hon a gâr, a'i fod yn chwerwi tuag ati. Ni chofiwn bob amser mai dyma adwaith rhesymol y sawl a genfydd mor druenus yw cyflwr ei genedl' (1950, t. 151).

Pa obaith felly os anobeithiai'r arweinydd ei hun? Mae'r gobaith yn syrthio ar yr union arweinydd hwnnw. Dywed Gwilym R. Jones:

Y ffaith fawr obeithiol yw bod Saunders Lewis yn dal i sgrifennu, i ddatod clymau ein problemau, i olrhain y datblygiadau ledled y byd sy'n debyg o effeithio ar Gymru, ac i gyfeirio at lwybrau gwaredigaeth. Tra deil ef i arwain - ac y mae'n arwain meddwl Cymru bob pythefnos o'i gadair yn ei ystafell yn Llanfarian - teimlwn nad ydym fel pobl heb obaith (t. 150).

Newyddiadurwr arloesol oedd Saunders Lewis i Gwilym R. Jones, yn rhoi sefyllfa Cymru yn gyntaf, mewn oes pan oedd rhyfel yn dominyddu'r byd. Yn wyneb y cefndir milwrol hwnnw, moliennir ef fel arweinydd gwleidyddol ac erfynnir arno i beidio â rhoi'r gorau i ysgrifennu. Pe byddai Saunders Lewis yn rhoi'r ffidl yn y to ni fyddai gobaith am waredigaeth i Gymru.

Cyfeirio at Gristnogaeth Babyddol Saunders Lewis a wna Gwenan Jones yn ei hysgrif 'Yr Ysbrydol yn Gyntaf'. Esbonia sut yr oedd ei grefydd yn ogystal â'i wleidyddiaeth yn heriol ac yn groes i'r graen, a'i fod yn barod bob amser i ateb heresiâu ac anffyddiaeth dyn:

Daeth i'r maes gwleidyddol ac i herio meddwl y Cymry ar adeg pan fynnai'r byd droi cefn ar yr ysbrydol a rhoddi heal rydd i ewyllys y wladwriaeth. Nid yw'n rhyfedd fod y Cymry hwythau'n chwarae â'r unrhyw fateroliaeth. Os cedwir ni rhag y dilyw bydd y ddyled i Mr. Lewis yn pwyso'n drwm. Canys y mae dod i'r "ysbrydol yn gyntaf" yn golygu dewis ffordd - ffordd sy'n groes i duedd yr oes a ffordd sy'n cefnu ar farwolaeth (1950, t. 153).

Yr hyn a gawn yn erthyglau *Saunders Lewis: Ei Feddwl a'i Waith* yw portread o ddyn anghyffredin. Siaredir amdano yn nhermau athrylith sydd wedi'i gamddeall, ysgrifennydd arddull artiffisial, Cymro a welai Gymru Ewropeaidd yn hytrach na Chymru Ymneilltuol. Plediodd o blaid uchelwraeth, Cristnogaeth anarferol ac roedd yn effro i fyd gwleidyddiaeth gyfoes. Yn ngoleuni hyn i gyd y dylid ystyried ei gyfraniad fel dramodydd.

Portreadir Saunders Lewis gan J. Kitchener Davies yn ei ysgrif 'Saunders Lewis a'r Ddrama Gymraeg' fel un a oedd wedi astudio cyflwr y ddrama Gymraeg, wedi digalonni, ac wedi mynd ati i'w hachub: 'cawn ef yn 1919 yn mesur cynnyrch y ddrama Gymraeg mewn

erthyglau'n trafod Wythnos Ddrama Gymraeg gyntaf Abertawe. Tynnir sylw ynddynt, dro ar ôl tro, at angen llefaru cywir, a cheinder ymadrodd ar dafod ac mewn llenyddiaeth drama; at gyfyngder gorwelion y ddrama fel ffurf lenyddol a chreffft lwyfan' (1950, tt. 90-1). Dywed Saunders Lewis yn y *Cambrian Daily Leader*, Hydref 20, 1919, am y dramâu yn Abertawe: 'Yr oedd munudau wrth wrando y teimlech gywilydd; yr oedd fel petai'r chwaryddion hyn yr oedd iaith gwareiddiad ganddynt heb ddim o gynildeb gweddus y moesau gwâr.' Esbonia J. Kitchener Davies fel yr aeth Saunders Lewis ati i godi a gosod safon newydd i'r ddrama Gymraeg.

Dywed J. Kitchener Davies wrth ddyfynnu Saunders Lewis yn rhagair *Doctor er ei Waethaf* mai'r iaith fynegiadol oedd y man cychwyn:

Dengys nad yw Cymraeg llyfr yn gymwys i ddrama, "ond tasg y dramaydd yw sgrifennu Cymraeg *llenyddol* nad yw ddim yn Gymraeg llyfr. Canys y mae llenyddiaeth yn cynnwys mwy na llyfrau." [...] Cymraeg llenyddol mewn drama yw hwnnw sy'n perthyn trwy draddodiad i Gymru gyfan, sy'n cadw at ffurfiau traddodiadol, sy'n esmwyth ac yn effeithiol i glust Cymro diwylliedig' (1950, t. 96).

Eglura Davies fod Saunders Lewis yn groes i ffasiwn y dydd yn yr iaith a ddefnyddiai. Esbonia ddull Saunders Lewis o feddwl:

Darganfu Saunders Lewis [...] na allai iaith leol, er cyfoethoced o newydd fo pan dynno felyster a nerth o ffynnon ffres, byth fynegi mwy na'r plwyfoldeb a'r taeogrwydd a oedd wedi hen ymgordeddu yn y ddrama "werinol." Prif swydd drama o hyd yw llefaru, ond bellach rhaid i'r mynegiant ar glust *diwylliedig* fod yn esmwyth gan ffurfiau traddodiadol i Gymru gyfan. Y mae iaith leol - tafodiaith - yn lleoli, cyfyngu, ac yng Nghymru yn creu cymeriadau taeog, canys i ni canlyniad chwalu undod mynegiant gwâr y genedl gyfan yw ymfalurio'n dafodieithoedd, a mesur o'n hanurddas yw'n "sirioldeb" a'n tafodau-plwyf (1950, t. 96-7).

Pan oedd y lliaws o ddramodwyr Cymraeg yn gweld tafodiaith yn gryfder, i'r gwrthwyneb y gwelodd Saunders Lewis hi. Yn wir, diffyg dawn oedd defnyddio tafodiaith, yn ôl Saunders Lewis, fel yr eglura J. Kitchener Davies wrth ddyfynnu adolygiad W. J. Gruffydd yn *Y Llenor*, Haf 1922 o *Gwaed yr Uchelwyr*; 'Esgus i bobl ddiog, ddiddawn, ddiadraddodiad,

tros ysgrifennu'n llac yw cwyno yn erbyn iaith lenyddol a fydd "yn gystal offeryn ag unrhyw iaith yn Ewrop pan ddelo'r dramaydd mawr" (1950, t. 97)

Ond nid yn unig er mwyn codi safon iaith y dramâu a chyfoethogi ceinder y ffurf y bwriwyd ati gan Saunders Lewis i ysgrifennu mewn modd llenyddol, ond hefyd i godi hunan ymwybyddiaeth y Cymry o'u hetifeddiaeth a'u statws y tu draw i'r "cegin fferm". Dywed Davies, eto gan ddyfynnu adolygiad W. J. Gruffydd, i Saunders Lewis ysgrifennu yn y modd a wnaeth:

I roi yn y ddrama Gymraeg gyffredinolrwydd profiad calon dyn, i "adael hen draddodiadau llwm a threuliedig cegin fferm" ac i ganfod "nad tyddynwyr a thaeogion yw holl breswylwyr Cymru," i allu dadansoddi gwaed uchelwyr bydd raid "ymwrthod ag iaith lafar sathredig a cheisio llunio iaith safonol lenyddol fel offeryn i'r ddrama" (1950, t. 97).

Yn yr un modd ag y datblygodd Saunders Lewis iaith y ddrama Gymraeg, datblygodd hefyd yr arddull a ddefnyddiai i ysgrifennu ei ddramâu. Eglura J. Kitchener Davies pam:

Mewn rhan ei gariad at draddodiad Ewropeaidd drama, ac mewn rhan ei gas at gulni'r ddrama ddadl ac anallu prôs i iawn-fynegi eneideg a droes Saunders Lewis at farddoniaeth theatr. Ond am ddwy flynedd ar hugain cefnodd ar y mesur diodl; bu hanner hynny cyn arbrofi mynegiant mydrol arall. Dywaid yn Rhagair i *Buchedd Garmon*: "anfodlonais ar y mesur diodl fel cyfrwng y ddrama heddiw". Ond teg dal mai'r mesur a flinodd ar brentis o farchog a'i daflu (1950, t. 100).

Serch hynny, nid canmoladwy yw'r holl waith a ffurfiau Saunders Lewis:

Cymerais ddeugain llinell yn Act 1 (*Llenor* 1923) gan ddechrau gyda "*Blod*: A'th fonedd a'th draddodiad, moesau da dy deulu..." a chael yr acen yn disgyn yn gwbl brennaidd er angerddoled y testun. Am bob un ymadrodd gafaelgar fel "cawod fêl fy ngwallt" [...] ceir dau ymadrodd llwydaidd fel "gwyllt ryferthwy cusanau" (1950, t. 100).

Nid hynny'n unig, canys:

Ceir ffurfiau "llyfr" fel "a'i cudd" ac ansoddeiriau, naw waith o'r pymtheg, o flaen yr enw, nifer ohonynt yn ddianghenraid (gwyllt ryferthwy), neu'n farw (trist gaethiwed), neu'n segur-grand (hynafiaid gwiw).¹ Nid barddoniaeth lenyddol, nid iaith i'w llefaru mewn theatr fel mesur diodl Shakespeare a Johnson mo hyn, a Saunders Lewis yw'r

cyntaf i arddel hynny, canys yn y ddrama argraffiedig dilewyd pob un bron o'r pethau hyn (1950, t. 100-1).

Dyma ddramodydd, yn ôl J. Kitchener Davies, a luniodd bryd a gwedd newydd i'r ddrama Gymraeg, a mawr ddylai ein diolch fod iddo am gyflawni'r fath gamp.

Ymddengys fod *Saunders Lewis: Ei Feddwl a'i Waith* yn emyn o fawl i Saunders Lewis gan ei gyfeillion a'i ddilynwyr. Nid oes beirniadaeth lenyddol na herio ei syniadau yma o gwbl, dim ond eu cofleidio'n dwymgalon ac ystyried unrhyw wrthwynebiad fel gwendid yng nghymeriad y gwrthwynebydd. Yn ogystal â hyn, mae yna ymbil ar ran awduron yr ysgrifau: crefu ar Saunders Lewis i ddal ati i ysgrifennu, canys yn ei ysgrifennu ef y mae gobaith Cymru a'i gynulleidfa, wedi ei angori. Ar ben hyn, portreadir Saunders Lewis fel ffigwr hollol gynhwysol ac yng ngoleuni ei arwahanrwydd ef y gallodd Cymry'r ugeinfed ganrif ddehongli a gwerthfawrogi eu cyflwr gwleidyddol, crefyddol a llenyddol eu hunain. Yn y bennod sy'n dilyn trown at y 1950au. Bu'n ddegawd hynod gynhyrchiol i Saunders Lewis fel dramodydd, a gellir mesur ei ddylanwad ar fywyd gwleidyddol, crefyddol a llenyddol Cymru yn yr ymateb i'r dramâu hyn.

***‘Nid pwyl piau’r dyfodol sy’n bwysig, ond pwyl piau’r gorffennol. Mae cofio a charu’n
ddwy chwaer’***

Dramâu y 1950au

Yn dilyn ergydion y degawd blaenorol, roedd Saunders Lewis fel petai wedi encilio o fywyd gwleidyddol cyhoeddus Cymru, ond ni olygai hynny ddiwedd ar ei ymdriniaeth o fywyd Cymru yn ei ddramâu. Yn y bennod hon trafodaf *Eisteddfod Bodran* (1950), *Gan Bwyll* (1952), *Siwan* (1954), *‘Gymerwch chi Sigaret?’* (1955), *Brad* (1958) ac *Esther* (1959). Dyma ddegawd hollbwysig yn hanes Saunders Lewis fel dramodydd. Mae’n gyfnod hynod o gynhyrchol pan welwn Saunders Lewis y dramodydd yn dod yn amlycach na Saunders Lewis y gwleidydd ymarferol. Ond nid troi cefn ar wleidyddiaeth a wnaeth oherwydd mae’n parhau i wleidyddia’n anuniongyrchol yn ei ddramâu. Mae hefyd yn ddegawd cyffrous o ran cynnwys a phlot ei ddramâu oherwydd fe’i gwelwn yn chwilio am ysbrydoliaeth mewn hanes, straeon beiblaidd a chefnidir mwy cyfoes.

Disgrifiodd H. Pierce Jones lwyfannu *Gymerwch chi Sigaret?* (1955) yng Ngŵyl Ddrama Genedlaethol Cymru yn ei adolygiad ohoni yn *Baner ac Amserau Cymru* (28 Medi, 1955), fel 'y digwyddiad pwysicaf.' Roedd tystio i lwyfannu'r ddrama yn brofiad ysgytiol iddo. Gellir teimlo ei gynnwrf: 'Mae'r pen a'r gwaed mewn gwrthryfel. Mae gennyf boen yn fy 'stumog; yr unig un y diolchais amdano 'rioed. Yr wyf wedi darllen y ddrama drwodd ddwywaith ar ôl gweld y perfformiad. Mewn gair, y mae dyn mewn twymyn' (t. 1). Efallai fod ei ymateb ychydig dros-ben-llestri, ond ni ellir anwybyddu ei eiriau a'i frwdfrydedd. Ymdengys, unwaith yn rhagor, nad achos y cynnwrf oedd gallu a chrefft Saunders Lewis fel dramodydd, ond yn hytrach ei weledigaeth a'i neges a'r her a osododd i'r gynulleidfa.

Un datblygiad pwysig ym mywyd Saunders Lewis fel dramodydd oedd ffurfio cwmni drama Theatr Garthwin dan arweiniad Morris Jones. Esbonia Ioan Williams i'r theatr, ar

ffurf cynllun Thomas Taig (cynhyrchydd 'Little Theatre,' Abertawe), gael ei sefydlu mewn ysgubor ar stad y Gwyniaid yng Ngarthewin yn 1938 a'i bod wedi cael ei defnyddio gan sawl cwmni cyn dechrau'r Ail Ryfel Byd. Perfformiwyd *Doctor er ei Waethaf* yno gan Gwmni'r Genhinen a llwyfannodd Morris Jones ei addasiad ef o *Amlyn ag Amig* yno am y tro cyntaf ar ddiwedd Ionawr 1947. Serch y gweithgarwch cychwynol hwn, daeth Theatr Garthewin i'w hanterth wedi Eisteddfod Bae Colwyn yn 1947.

Dywedodd Saunders Lewis ei hun am y dramodydd Molière:

Ac ni ellir deall hanes Molière ar wahân i'w gwmni. Eu llwydd hwy oedd ei lwydd ef; yr oedd eu hactio yn rhan o'i fynegiant ef, yn rhan o'i gelfyddyd. Iddynt yr ysgrifennodd, a nodweddion pob actor o flaen ei feddwl pan luniai gymeriadau (1924, t. 13).

Er nad cwmni Saunders Lewis oedd Theatr Garthewin, roedd ei berthynas â Morris Jones yn agos iawn. Syniad y ddau ohonynt oedd sefydlu Gŵyl Ddrama yng Ngarthewin yn Awst 1949 ac yng ngŵyl mis Mai 1950 perfformiwyd *Eisteddfod Bodran* am y tro cyntaf (gol. Williams, 1996, t. 325). Dywed Saunders Lewis fod y ddrama 'er cof am y bardd Talhaiarn' (gol. Williams, 1996, t. 335) a dyma gysylltiad arall rhwng dramâu Saunders Lewis a gorffennol Cymru. Roedd gan Talhaiarn (John Jones, 1810-69) gysylltiadau agos â Garthewin canys ganed ef nid nepell i ffwrdd ym mhentref Llanfair Talhaearn. Ganed yn nhafarn yr Harp Inn ac oddi yno aeth i weithio fel adeiladwr a phensaer yn Lloegr a Ffrainc cyn dychwelyd i Lanfair Talhaearn oherwydd salwch. Yno yn 1869 saethodd ei hun yn farw. Mae Saunders Lewis ei hun yn *Baner ac Amserau Cymru* (23 Rhagfyr, 1930), wrth adolygu detholiad T. Gwynn Jones o waith Talhaiarn, yn nodi ei fod wedi'i ddylanwadu'n drwm gan feirdd yr ysgol Ramantaidd yn Lloegr, yn enwedig George Byron (1788-1824), William Wordsworth (1770-1850) a Robert Burns (1759-96). Ond hawliodd yn ogystal fod Talhaiarn yn perthyn i draddodiad barddol a gwerinol Twm o'r Nant (Thomas Edwards, 1739-1810). 'Dyna ei bwysigrwydd i Saunders Lewis' yn ôl Ioan Williams:

Yr oedd yn ei ystyried yn wrthryfelwr yn erbyn Philistiaeth ddosbarth canol oes Fictoria a'r llenorion a oedd yn prysuro i'w gwasanaethu, gan ddiddymu popeth a oedd yn weddill o iachusrwydd amrwd diragrith yr hen arferion Cymreig (1996, t. 325).

Yn unol ag amcanion gwreiddiol Talhaiarn, yr hyn a gawn yn *Eisteddfod Bodran* yw ymgais Saunders Lewis i 'bwrw'i lach ar Philistiaeth ddifeddwl, ddiegni Cymru ei oes ei hun, gan ddefnyddio'r cysylltiad Talhaiarnaid er mwyn gwneud hynny' (Williams, 1996, tt. 325-326). Gwelwn hyn yn glir wrth i Saunders Lewis gymharu Ceiriog (John Ceiriog Hughes, 1832-1887) a Talhaiarn. Gwelwn Rhiannon yn canu un o gerddi enwocaf Ceiriog, sef *Myfi sydd yn magu'r baban*, er mwyn ceisio ennill arian a bwyd. Mae hi'n llwyddo. Mae ei gŵr, ar y llaw arall, yn dewis canu *Brenin y Canibalyddion* gan Talhaiarn ac yn methu ennill arian na bwyd. Dywed Manawydan, fel ymateb i'w fethiant, fod ei ymdrechion '[y]r un fath â chanu mewn mynwent...Myfyrdod ymhlith y beddau, neu'r artist yn Philistia ... Ble mae'r awen?' (gol. Williams, 1996, t. 358). Dyma deimladau Saunders Lewis wrth iddo ysgrifennu a llwyfannu *Eisteddfod Bodran*.

Philistia iddo ef oedd y Gymru 'gydymffurfiol, ddi-asgwrn-cefn, a ffurfiwyd ar ddelwedd y dosbarth canol llwyddiannus hwnnw y canodd Ceiriog iddo' (gol. Williams, 1996, t. 326). Gwelodd Saunders Lewis feirdd fel Ceiriog yn 'iselhau ei ddawn er mwyn ymateb i ofynion ei gynulleidfa' (gol. Williams, 1996, t. 326). Nid oedd Saunders Lewis am wneud hynny nac ychwaith am weld neb arall yn gwneud hynny yng Nghymru. Teimlai fod angen dychan a chomedïau er mwyn tanseilio moesoldeb Philistiaeth ei gyfnod, a dyna a geir yn *Eisteddfod Bodran*.

Yn ogystal â Talhaiarn, defnyddia Saunders Lewis y Mabinogi i gysylltu'r Gymru gyfoes a Chymru'r gorffennol. Mae enwau'r cymeriadau, megis Manawydan a Rhiannon yn dod o'r Mabinogi, ond mae'n eu gosod mewn cyd-destun cyfoes. Mae'r ddrama yn agor yn sgwâr pentref Bodran. Daw Manawydan a Rhiannon O'Leary i mewn. Maent yn briod ers cwta fis ac maent yn grwydriaid. Maent yn cyfarfod â 'phwysigion' y pentref fesul un, yn ysgolfeistr sydd hefyd yn dderwydd yr eisteddfod sydd i'w chynnal yn hwyrach yn y dydd, yn Ficer sydd hefyd yn feirniad yn yr eisteddfod honno, yn berchennog siop sydd hefyd yn

Archdderwydd ac yn olaf maent yn cwrdd â meddwyn. Mae'r meddwyn yn cynrychioli Talhaiarn ac yn ymgorffori ysbryd cyffrous a byrlymus yr oes a fu o'i chymharu â Philistiaeth yr ysgolfeistr, y Ficer a'r perchennog siop sy'n swyddogion yn yr eisteddfod gyfoes. Wedi i Manawydan fethu ennill arian na bwyd mae'n lluchio potel gwrw drwy ffenest swyddfa'r heddlu er mwyn cael ei arestio. Mae Cigfa, gwraig heddwys lleol, yn tosturio wrtho ac yn ei gymryd i mewn i swyddfa'r heddlu.

Yr eisteddfod yw'r ail olygfa ac mae'n cael ei darlledu. Nid oes neb yn deilwng o'r goron ond oherwydd dibenion darlledu, coronir P.C Pryderi Huws. Mae Manawydan yn torri ar draws y darllediad am ei fod yn ceisio cael ei arestio ac yn y broses yn darganfod mai ei gerdd ef ei hun sydd yn cael ei gwobrwyo a bod P.C Huws wedi twyllo.

Ffars lwyr yw'r drydedd act. Mae llys yr ynadon yn ymgynnull ac mae P.C Huws yn erfyn ar Manawydan i beidio â datgelu'r twyll. Ond erbyn hyn mae Manawydan wedi dechrau bychanu ei gerdd ac yn erfyn ar P.C Huws i'w gymryd. Mae Manawydan yn cymryd llw ar lyfr o dicedi 'sweepstake', er mawr embaras i'r ynadon. Diwedda'r ddrama wrth i'r llys benderfynu esgeuluso popeth ac mae Manawydan yn cael cynnig swydd yn y siop leol.

Dyma a ddywed J. Gwilym Jones yn ei adolygiad o *Eisteddfod Bodran* ar dudalennau *Y Cymro* (1 Medi, 1950):

Dyma ni, Gymry a Chymru, ar fwrdd y meddyg, a hwnnw a'i gyllell yn ein cymdeithas, yn ein crefydd, yn ein ymhél masnachol â llenyddiaeth, yn ein radio, yn ein llys ystusiadau, yn ein popeth, ond ein gwleidyddiaeth - yn hwnnw hefyd, am wn i, gan mai osgo'r lleill sy'n pennu gwleidyddiaeth. Mae'r gwaed yn rhedeg, a ninnau gynulleidfau heb swabiau i'w sugno yn chwerthin yn hunanfodlon tu ôl i'n mwgwd. Chwerthin yr ochr arall i'n ceg a ddylem ni (t. 7).

Llunio cymdeithas a hollti cymdeithas ar yr un pryd a wnaeth Saunders Lewis. Awgryma J. Gwilym Jones fod Saunders Lewis yn ei holl waith yn ceisio dylanwadu'n wleidyddol ar Gymru. Onid dyna a wnaeth? O ymbil *Gwaed yr Uchelwyr* a *Buchedd Garmon* at werthoedd ac urddas gorffennol Cymru ac at y weithred o losgi'r Ysgol Fomio mynnai Saunders Lewis dynnu grymoedd gwrthgyferbyniol yn erbyn ei gilydd. Derbyniodd rhai ei her, gwrthododd

eraill. Dywed J. Gwilym Jones yn ei adolygiad o ddramâu Saunders Lewis, *Eisteddfod Bodran a Gan Bwyll yn Lleufer* (Gaeaf, 1952): 'Nid oes neb yng Nghymru heb wybod rhywbeth am Saunders Lewis. Mae ei grefydd a'i wleidyddiaeth a'i farddoniaeth a *Blodeu-wedd* yn wybyddus iawn, a phrun bynnag a edmygir ei syniadau ai peidio, nid oes neb heb edmygu ei ffyrdd eofn' (t. 197). Dyma grisialu'r hyn a ddywedais eisoes - yr hyn a rannai Cymru oedd ei syniadau; yr hyn a unai Cymru oedd ceinder ei fynegiant.

Derbynnid gan bawb erbyn 1952, gyda threigl amser, a thrwy gyhoeddiadau pwysig megis *Saunders Lewis: Ei Feddwl a'i Waith* (1950), mai arf oedd llenyddiaeth i Saunders Lewis. Arf ydoedd i ddeall a gwerthfawrogi ein hanes a'n traddodiad ac arf i lunio'r presennol er mwyn diogelu dyfodol llewyrchus i Gymru, ei hiaith a'i diwylliant. Cydnabyddodd J. Gwilym Jones hyn gan leisio barn y Gymru Gymraeg: 'O'u gwybod mae'n hawdd iawn disgwyl i weithiau creadigol Mr Lewis fod yn arfau propaganda ac amau mai cochl yw hen chwedlau'r Mabinogi fel y'u defnyddir yn *Eisteddfod Bodran a Gan Bwyll* i guddio ffyrdd cyfrwys i gosi a chrafu cymdeithas a dynion' (1952, t. 197). Gwelir yma gydnabod doniau Saunders Lewis, ond ni ellir anwybyddu tôn led wyladwrus yr adolygydd.

Nid oedd yn rhaid i'r adolygydd hwn na'r gynulleidfa fod mor ddrwgdybus o bropaganda Saunders Lewis:

Heb hel dail fe ddadlennodd ei fwriad yn *Eisteddfod Bodran* yn ei gyflwyniad. "I M.J." meddai, "a ofynnodd am ddeunydd i chwerthin." Mewn gair dywedodd yn glir a di-lol na fwriadai yrru cynulleidfa o Garthwin wedi eu codi i entrychion gorfoledd, na fwriadai ennyn y stad meddwl hwnnw lle mae hunanaberth yn hawdd a hunanoldeb yn bechod marwol. Yn syml iawn, y bwriad yw difyrru trwy fod yn ddoniol.

Cydnebydd yr adolygydd fod Saunders Lewis, hyd yn oed yn ei gomedi, yn feistr artistig sydd bob amser yn ceisio ceinder llenyddol:

Ond nid chwerthin am ben gweithredoedd yn unig ond am ben dywediadau bras. Nid bod unrhyw rinwedd mewn bod yn fras, ond mae'n deg cofio bod y meistri hwythau'n mwynhau bod yn ddigon amrwd yn aml. Pan yw Mr Lewis yn ddiamwys ei air ynghylch babi posibl Manawydan a Rhiannon mae mewn cwmni digon dethol. Ac wedi'r cwbl, mae bod yn fras iach yn llawer glanach nag awgrymu'r ffaith (Jones, 1952, t. 197).

A dyma gryfder y ddrama i'r adolygydd. Yn y chwerthin a'r dychan down o hyd i'r weledigaeth sy'n greiddiol i holl waith Saunders Lewis: 'Y mae bwriad pendant iawn i'r chwerthin yma, sef puro cymdeithas trwy ei gwatwar, gwneud dyn a sefydliad mor wrthun chwerthinllyd nes codi digon o gywilydd arnynt i newid eu buchedd amcan moesol' (t. 199).

Yr hyn sy'n drawiadol am yr adolygiad hwn yw ei fod yn hollol wrthgyferbyniol i'r adolygiadau eraill o'i ddramâu oherwydd canmolir ei syniadau a'i neges, ond beirnedir ei ffurf: 'Er gweld yr hiraeth yma am yr hen Gymru wryw, a sylweddoli nad yw Mr. Lewis heb wybod y cwbl am yr amrywiol ffyrdd i ysgogi chwerthin. Rhyw ymdeimlad o siom yw'r argraff gyffredinol. Mae'r defnyddiau yma bob un, ac ar eu pennau eu hunain y gorau o'u math, ond wedi gwrthod cymysgu'n gyfanwaith sy'n rhoi gwir bleser a blas' (t. 200).

O ddadansoddi'r adolygiad hwn, gwelwn yn glir fod y Gymru Gymraeg bellach yn ymwybodol mai arf oedd llenyddiaeth i Saunders Lewis. Nid yr arddull a'r iaith yn unig sydd yn cael eu gwerthfawrogi. Er iddo fethu creu argraff hollol gadarnhaol ar yr adolygydd, fe'i canmolir am ei wasanaeth i'r genedl ac am iddo geisio 'puro cymdeithas' a cheisio newid 'buchedd amcan moesol y gymdeithas' (t. 199).

Nid oes llawer gan yr adolygydd i'w ddweud am *Gan Bwyll*, ac mae hynny, mae'n debyg, yn dilyn ffasiwn cynulleidfaoedd ac adolygwyr y cyfnod. Prin yw'r sôn am y ddrama hon. Yr unig beth a ddywed yw nad yw'r dramodydd yn dilyn y traddodiad o 'rannu llinellau yn draed a phob troed ag un acen drom ac un neu ddwy acen ysgafn – byth fwy na dwy.' Y mae Saunders Lewis yn ysgrifennu â '[th]ri churiad, ond mae nifer y sillafau'n amrywio o saith i ddeg' (t. 201). Serch tawedogrwydd J. Gwilym Jones, ceir ymdriniaeth decach gan adolygwyr eraill i *Gan Bwyll*.

Fel *Eisteddfod Bodran*, ysgrifennodd Saunders Lewis *Gan Bwyll* ar gyfer Theatr Garthwin a 'lluniwyd ei chymeriadau ar gyfer actorion y cwmni' (gol. Williams, 1996, t. 423). Perfformiwyd y ddrama hon am y tro cyntaf dan gyfarwyddyd Morris Jones ar 3 Mehefin 1952 a chyhoeddwyd y ddwy gyda'i gilydd dan y teitl *Dwy Gomedï* yn 1952. Mae tebygrwydd

rhyngddynt. Fel yn *Eisteddfod Bodran*, daw enwau'r cymeriadau o'r Mabinogi, megis Pwyll yn nheithl y ddrama. Mae'r ddrama ei hun yn seiliedig ar hanes Pwyll, Arglwydd Dyfed yn ennill a cholli ei wraig Rhiannon i Gwawl fab Clud.

Mae'r act gyntaf yn agor wrth i Teirnon, Gwyn Go-hoyw a'r derwydd Muriel drafod ymddygiad rhyfedd Pwyll a'i anfodlonrwydd i briodi a sicrhau etifedd i Ddyfed. Daw Pwyll i mewn gan eistedd ar garreg Arberth, carreg sydd yn achosi niwed neu ryfeddod i unrhyw un a eistedd arni. Mae dynes yn ymddangos o'u blaenau ac mae'r dynion yn eu tro yn ceisio ei dal ond yn methu, nes bod Pwyll yn llwyddo. Rhiannon yw hon ac mae'n datgan ei chariad iddo er ei bod wedi ei haddo'n wraig i Gwawl fab Clud. Mae Pwyll yn addo mynd at ei thad o fewn blwyddyn a gofyn caniatâd i'w phriodi.

Ymhen blwyddyn, dyma Gwawl yn mynychu gwledd briodas Pwyll a Rhiannon. Mae Gwawl yn gofyn am fendith Pwyll ac yn ei ddiod mae'n addo rhoi unrhyw beth iddo. Wrth gwrs, mae Gwawl yn gofyn am Rhiannon ac mae'n rhaid i Pwyll gadw'i addewid. Mewn anobaith, mae Pwyll yn gofyn i Rhiannon ddianc gydag ef a byw fel alltudion, er y byddai hynny'n golygu y collai ef Ddyfed. Mae llysfam Rhiannon yn gofyn iddi beidio â phriodi Gwawl am flwyddyn er mwyn gallu trefnu gwledd briodas arall.

Â blwyddyn arall heibio a chawn ein hunain mewn gwledd briodas arall. Mae Rhiannon yn rhybuddio Gwawl yn erbyn peryglon priodi dynes nad yw'n ei garu, yn erbyn ei hewyllys. Daw Pwyll a Pendaran i mewn i'r wledd ar ffurf cardotwyr a chipio Gwawl nes iddo fodloni bod Pwyll a Rhiannon yn cael priodi.

Cydnabod athrylith a newydd-deb Saunders Lewis a wna D. M. W yn ei adolygiad ef o *Eisteddfod Bodran a Gan Bwyll* ar dudalennau *Y Genhinen*. Canmola ef Saunders Lewis am gydnabod a lleisio'r hyn a wyddai llawer eisoes am y Gymraeg:

mae'r ddwy yn dod ag elfen newydd i mewn i fudiad y ddrama Gymraeg ac ni ellir dweud bellach nad oes gennym ddigon o amrywiaeth yn ein maes dramodol. Mae'r ddwy hefyd yn profi yr hyn y dechreuwyd ei amau gan lawer o'n hawduron diweddar, sef yw hynny, fod yr iaith Gymraeg yn ddigon ystyryth a chyfoethog i fod yn gyfrwng deialog gwych i bwrpas ffars neu gomedi neu drasiedi (t. 60).

Pwysig nodi mai'r 'awduron' oedd wedi deall posibiladau'r math yma o lenyddiaeth yn y Gymraeg. Hynny yw, dynion a gwragedd wedi'u haddysgu yn y traddodiadau a'r gwerthoedd llenyddol Cymraeg oeddynt. Yn naturiol ddigon, apeliai'r dramâu atynt hwy, ond methodd y dramâu hyn unwaith yn rhagor â chyrraedd y mwyafrif o'r Cymry Cymraeg. Eglurai D. M. W.: 'Ysywaeth, nid yw'n iaith a fyddai'n gwbl ddealladwy i ran weddol helaeth o'n cynulleidfaoedd ond ni ddylai hynny eu rhwystro rhag deall rhediad y dramâu er y byddai, efallai, yn lleihau eu mwynhad' (t. 60).

O ddarllen yr adolygiad hwn, awgrymir y gallai'r holl gynulleidfa werthfawrogi a mwynhau'r dramâu ar un lefel. Gallai ein hawduron diweddar, ar yr un llaw, werthfawrogi newydddeb a ffresni Saunders Lewis a'i ddymuniad i roi gwedd drasig a doniol i'r ddrama Gymraeg. Roedd ganddo'r gallu i leisio'r hyn a gredid gan awduron a'u tebyg. Ar y llaw arall, mae ei ddramâu hefyd o fewn cyrraedd y rhan helaethaf o'r cynulleidfaoedd, oherwydd eu strwythur a'u hadeiladwaith. Rhaid cydnabod mai eilradd yw'r ail fath o fwynhad gan mai pwrpas Saunders Lewis yn ei holl waith yn anad dim oedd codi safon y ddrama Gymraeg a phuro'r gymdeithas, fel y dywedodd yr adolygydd diwethaf. Nid ysgrifennu er mwyn creu plot a strwythur dymunol oedd nod Saunders Lewis, er ei fod yn feistr ar hynny hefyd.

Yn wir, dyma y mae D. M. W. yn ei awgrymu:

Yr hyn a swyna ddarllenwr y ddrama, a'r hyn a ddylai swyno cynulleidfa o weld ei chwarae fedrus yw'r ffordd y mae'r awdur wedi llwyddo ein cael i chwerthin am ein pennau ein hunain ac am ben ein hunanbwysigrwydd, a hynny heb awgrym o falais. Y mae hyn yn rhan o swyddogaeth drama a bu rhy fach ohono yn ein dramâu o'r cychwyn (t. 60).

Dyma felly yw prif gryfder y ddrama, a nodir y dylai'r gynulleidfa sylwi ar hyn. Ar yr un pryd, mae'n cydnabod anallu aelodau'r gynulleidfa i weld hynny gan mai:

drama i gynulleidfa ddethol yw hi. Ni fyddai'r hiwmor a'r clownio yn apelio at neb nad yw wedi ymgeisio at ddiwyllio ei feddwl ac na ŵyr ychydig o hanes Cymru. Rhaid wrth wybodaeth i ddeall yr ergydion cynnil sydd ynddi. Oherwydd hyn, ni chredaf y bydd fyth yn ddrama boblogaidd (tt. 60-1).

Ymddengys fod y rhan helaethaf o gynulleidfaoedd theatrau Cymru yn bobl anniwylliedig ac anwybodus, yn ôl ergyd yr adolygiad, ac felly ni fyddent yn ymwybodol o ergydion heriol Saunders Lewis. Dywed Ioan Williams, 'o safbwynt theatr y mae cymhlethdod a chyfoeth iaith y ddrama'n broblem oherwydd ei bod yn debyg o ddiddymu'r cydbwysedd rhwng y pwysig a'r dibwys' ac 'y mae'n anodd peidio â theimlo fod y cyfoeth ieithyddol a mydryddol hwn yn anfantais' (1996, t. 429). Ond onid y garfan ddiwylliedig hon yr oedd yn ei thargedu yn ei ergydion yn erbyn Philistiaeth etifeddion Ceiriog?

Drama radio oedd *Siwan* (1954) yn wreiddiol, ac yn ôl Saunders Lewis ei hun, cerdd greadigol yw hi yn hytrach na gwaith hanesyddol, er bod y digwyddiadau sy'n ganolog i'r ddrama yn hanesyddol gywir. Mae'r olygfa gyntaf wedi'i lleoli yn ystafell Siwan, merch Brenin Lloegr a gwraig Llywelyn Fawr. Priodas wleidyddol oedd ei phriodas hi ac mae'n eiddigeddus o ryddid ei morwyn Alys. Dysgwn ei bod yn ddynes gref a chlyfar ac wedi trefnu bod ei mab yn priodi merch Gwilym Brewys, un o Arglwyddi'r Mers, er mwyn sicrhau ffiniau teyrnas ei gŵr, Llywelyn. Ond mae Siwan wedi cwmpo mewn cariad â Gwilym Brewys a phan ddaw ef i'r ystafell wely mae hithau'n penderfynu ildio i'w greddfau a chysgu gyda Gwilym Brewys, er y golyga hyn beryglu'r cyfan y gweithiodd hi a'i gŵr i'w cyflawni. Mae Llywelyn yn cyrraedd adref yn gynt na'r disgwyl ac yn dal Siwan a Gwilym yn y gwely gyda'i gilydd. Mae'n gynddeiriog ac yn carcharu Siwan ac yn dedfrydu Gwilym i'w grogi. Mae Siwan yn pledio ar ran ei chariad gan atgoffa Llywelyn os lleddir Gwilym, bydd dyfodol teyrnas Gwynedd yn y fantol. Daw yn glir nad yw Siwan wedi adnabod ei gŵr. Mae ei dadleuon hi dros arbed bywyd Gwilym yn rhai gwleidyddol, ond nid yw hi wedi deall bod teimladau dyfnach na balchder wedi ei frifo yn poeni Llywelyn. Mae Llywelyn yn mynnu mai marwolaeth dyn cyffredin a gaiff Gwilym ar grocbren, ac yn sgil hynny daw ymosodiadau ar ei deyrnas gan arglwyddi'r Mers.

Mae'r ail olygfa wedi'i lleoli yng nghell Siwan a hithau wedi'i chlymu â chadwyn i'r wal. Mae Alys y forwyn yn gwmni iddi. Caiff Alys ei gorfodi i sefyll wrth y ffenest er mwyn

bod yn llygad-dyst i'r crogi. Rhaid iddi ddisgrifio'r cyfan mewn modd graffig iawn i Siwan. Daw Llywelyn i'r gell wedi marwolaeth Gwilym a gwelwn Siwan yn melltithio'i gŵr.

Â blwyddyn heibio ac fe welwn yn y drydedd act fod rhybuddion Siwan wedi dod yn wir. Mae Llywelyn bellach yn wynebu rhyfel ac yn gofyn am gyngor Siwan, gan erfyn arni i ddychwelyd i'w wely a'i lys. Mae'r ddau yn cymodi eto wedi i ni ddysgu bod Llywelyn, y gwleidydd caled, wedi caru Siwan ers chwarter canrif. Mae Siwan yn gallu dymuno ei lwyddiant ond yn gofyn am gael ei chladdu ar ei phen ei hun.

Gadawodd perfformiad theatr Garthewin o *Siwan* argraff ddofn a pharhaol ar Kate Roberts. Dywed yn ei hadolygiad yn *Baner ac Amserau Cymru* (24 Awst, 1954):

Mae arnaf ofn nad beirniadaeth a fydd hyn o lith, digon tebyg y dylwn aros deuddydd neu tri, er mwyn i'n gwaed oeri, er mwyn ysgrifennu beirniadaeth. Ond yr wyf yn sicr y gallaf ddweud ymhén blwyddyn, pan fydd fy ngwaed yn ddigon oer, mai noson fythgofiadwy oedd hon, a theimlaf ei bod hi'n rheitiach imi ddweud heno wrth fy nghydgenedl am y wledd a gafwyd yng Ngarthewin (t. 1).

Ofnai Kate Roberts y byddai llwyfannu drama radio yn difetha naws y ddrama honno, a hynny oherwydd bod natur drama radio yn canolbwyntio ar sŵn a chrefft y geiriau a siaredir. Gyda llwyfannu drama radio gallai'r gweledol amharu ar hud yr hyn sy'n apelio at y glust. Ond nid oedd rhaid poeni am hyn yn ôl Kate Roberts:

Drama a gyfansoddwyd ar gyfer y radio yw "Siwan," ac efallai y gellid codi cwestiynau ynghylch addaster drama felly ar gyfer llwyfan theatr. Mynn rhai nad yw sŵn y tu allan i'r actio ei hun, peth sy'n berffaith addas i radio, yn addas i theatr, lle y mae'n rhaid inni sylwi â'r llygad ac â'r glust. Profwyd heno drwy gynhyrchu abl, nad amharai'r sŵn o'r tu allan ddim ar ein amgyffrediad o'r ddrama (t. 1).

Er bod Kate Roberts yn cydnabod iaith ac arddull clodwiw Saunders Lewis, nid dyna'r hyn sy'n gwneud *Siwan* yn 'ddrama fawr' (t. 1). Dywed Kate Roberts bod gwir werth i *Siwan*:

Fel unrhyw ddarn arall o lenyddiaeth fawr yw dirnadaeth yr awdur yn y pwerau hynny sy'n corddi eneidiau dynion ac yn eu gyrru i'w tynged. Yma mae tynged gwlad hefyd yn y fantol, ac fe benderfynir honno, fel lawer gwaith o'r blaen mewn chwedloniaeth a hanes, gan y pwerau cudd sy'n tynnu mab a merch at ei gilydd er gwaethaf cyfamodau eraill (t. 1).

Er bod Pabyddiaeth Saunders Lewis wedi golygu na chai ei dderbyn gan garfan o'r byd ymneilltuol Gymraeg, mae Kate Roberts yn cydnabod fod cryfder a gwreiddioldeb y ddrama yn deillio o'i Babyddiaeth :

Ond mae'r ymdriniaeth yn wahanol yn ôl syniad yr awdur am fywyd, ac i'm barn i, argyhoeddiad crefyddol Saunders Lewis sy'n penderfynu beth a wna â dynion. Peli a gymer ffawd i chwarae â hwy yw dynion i ambell awdur, ond fe'u codir i fod yn rhan o greadigaeth a chynllun Duw gan Saunders Lewis, er iddynt fod yn bechaduriaid yn aml [...] Buasai rhai awduron o'r un gred â'r awdur wedi gorffen y ddrama yma dipyn yn gynt, gan faddau a chyfaddawdu (t. 1).

Yn *Siwan*, fel yn *Gymerwch Chi Sigarét?* mae ffawd a thynged dyn (neu'n hytrach rhagluniaeth Duw) a'r gwrthdaro rhwng serch a dyletswydd yn chwarae rôl hanfodol yn y ddrama. Roedd hi'n anodd i'r gynulleidfa uniaethu â phenderfyniad Llywelyn Fawr i grogi Gwilym Brewys, oherwydd gwyddent y byddai'n hynny'n arwain at ryfel a pheryglu holl waith ei fywyd. Ond mentrodd bopeth yn enw cariad ac anrhydedd. Dyma gydnabod rhagoriaeth mentro yn hytrach na byw yn gyfrifol ddiogel, sef motiff a thema sy'n gosod Saunders Lewis y tu allan i'r cyd-destun Cymraeg.

I Saunders Lewis y bo'r clod, yn ôl Bobi Jones, am ddyrchafu'r ddrama Gymraeg i dir newydd ac uwch. Ac am hynny, 'it was Mr. Saunders Lewis's week at Aberdare' (1956, t. 5). Â Bobi Jones ymlaen i egluro'r newydd-deb a'r ffresni a welwyd yn *Siwan*, a thrachefn yn *Gymerwch chi Sigaret?*:

The fact that Mr. Lewis's work was so conspicuous lent a tone and standard to the Eisteddfod performances which so often consist of translations of third class English plays and third class Welsh comedies.

Cyferbynnir y cyfieithiadau a'r comedïau hyn â chreffft ddigamsyniol Saunders Lewis:

Never do we have a song for song's sake with Mr. Lewis, and we are so conscious of this by now that whenever one of his characters bursts into song we wistfully hope it might be a wild, careless rapture flung prodigally upon the air for sheer flinging's sake. But in vain. Indeed, nowadays, we not only search for secondary levels of thought, but expect third and fourth (t. 5).

Credaf fod y defnydd lluosog o 'we' yn hynod o bwysig a diddorol. Mae Bobi Jones yn siarad ar ran y dosbarth dysgedig a diwylliedig yn y gymdeithas Gymraeg. Roedd y gwybodusion hyn yn gwerthfawrogi'r ffaith bod haenau amrywiol yn y gwaith - o arddull addas, iaith gyfoethog, her anodd, apêl emosiynol, traethu ymenyddol a rhybuddio difrifol – y cyfan hyn yn bodoli o fewn dramâu Saunders Lewis. Nid siarad er mwyn siarad, neu ganu er mwyn canu a wnâi ei gymeriadau. Roedd dyfnder a drama yn y geiriau eu hunain.

Fe drow'n yn awr at y ddrama a achosodd gymaint o gynnwrf i H. Pierce Jones, sef *Gymerwch chi Sigaret?* (1955). Mae Marc yn wynebu sefyllfa ddyrys. Mae'n aelod o heddlu cudd y Comiwnyddion a chafodd ei anfon i Fiena i ladd tad bedydd ei wraig Babyddol, a hithau'n feichiog. Mae'n rhaid iddi hi, Iris, ysgrifennu llythyr at Phugas, ei thad bedydd, yn cyflwyno Marc iddo a thrwy hynny rhoi mynediad iddo i'r tŷ i'w ladd. Bodlona i wneud hyn wrth daro bargaen amhosibl – petai Marc yn lladd Phugas, ni welai ef mohoni byth eto - ni allai oddef cael llofrudd yn ŵr iddi. Ond gŵyr y ddau ohonynt beth fyddai oblygiadau peidio â lladd Phugas. Petai Marc yn dychwelyd heb gyflawni ei dasg, byddai'r heddlu cudd yn herwgipio Iris ac yn ei thaflu i'r carchar, ac ni welai ef mohoni eto. Mae Marc yn sicr o'i cholli hi a'r baban yn ei chroth beth bynnag yw'r llwybr a gymer.

Mae Marc yn ceisio lladd Phugas gan obeithio mai geiriau gwag oedd geiriau Iris, ond methu a wna'r cynllun. Mae'n ymuno ag ochr Phugas, y 'gelyn' ac yn ffonio'i wraig. Mae hithau'n ateb o garchar yr heddlu cudd. Esbonia H. Pierce Jones felly fod 'achub enaid yn broses drud' (1955, t. 1), a hynny yw ergyd y ddrama. I ba raddau y mae'r gynulleidfa yn fodlon myned yn enw ffyddlondeb i'w gwlad a'r hyn sy'n annwyl iddynt? A ydynt yn fodlon aberthu dros yr achos? Y mae'r ymateb teimladol a brofodd H. Pierce Jones a'r hyn a ddaeth i fod yn y 60au gyda dechreuadau'r mudiad iaith yn brawf efallai fod neges Saunders Lewis yn dechrau dal gafael yn nychymyg a chalon y Gymru Gymraeg a'i hedmygedd ohono yn fwy nag edmygedd ar sail y 'pros gafaelgar' yn unig (1955, t. 1).

Ceir yr un ymateb gan adolygydd arall ar dudalennau'r un cyhoeddiad o *Baner ac Amserau Cymru*. Dywed, 'cafodd cwmni da ohonom gryn ysgytiad wrth wyllo a gwrando' (t. 4). Manylir ar y grefft yn hytrach na'r neges yn yr adolygiad hwn. 'Edmygem feistrolaeth y dramâwr ar ei gyfrwng, ei ddeialog frathog yn yr act gyntaf a'r olaf.'

Gwahanol iawn oedd ymateb John Gwilym Jones i'r ddrama. Yn ei adolygiad yn *Baner ac Amserau Cymru* (9 Ionawr, 1957), dywedodd mai un o'r 'digwyddiadau llai pwysig yw "Gymerwch chi Sigaret?" (t. 3). Serch hynny, y mae'n amddiffyn Saunders Lewis. Yn yr adolygiad ceir cipolwg ar yr ymateb a fu i ddramâu Saunders Lewis. Gofynna John Gwilym Jones, 'Pam yn y byd y ceisiodd ei brofi ei hun yn ddieuog o'r cyhuddiad fod ei ddrama yn bropaganda?' Yn amlwg, yr oedd rhai wedi labelu'r ddrama fel propaganda, a phropaganda Pabyddol yn benodol. Ymddengys i Saunders Lewis wadu hynny. Ond dywed John Gwilym Jones, 'y gwir yw bod pob gwaith o bwys yn bropaganda'. Esbonia ef:

Os gwêl Mr. Lewis, fel François Mauriac a Graham Greene, fod i'r byd well siawns o ddilyn crefydd arbennig, pwy sydd gan hawl i omedd iddo yntau'r hawl i ddweud hynny, os, ar yr un pryd, y gall ddiwallu dyn ar lefel ddramatig hefyd? Iddo ef y mae Pabyddiaeth yn gyfystyr â daioni, neu o leiaf, ddoethach ffordd o fyw (t. 3).

Esbonia Ioan Williams fod yr ymateb i *Gymerwch chi Sigaret?* yn hynod o hallt a rhagfarnllyd. 'Fe'i gwelwyd,' fe eglurai, 'gan lawer fel propaganda Pabyddol, gwrthgomiwnyddol, ac ymosododd sawl beirniad ar y dramodydd oherwydd yr hyn a welai fel diffyg cydbwysedd a gonestrwydd (1996, t. 603). Dywed awdur 'Dyddlyfr y Dysgedydd':

Methodd y ddrama fel propaganda oherwydd mai propaganda annheg ydoedd. Cawsom yn *Gymerwch chi Sigaret?* dri Phabydd a ymylai ar fod yn saint, a dau Gomiwnydd (un yn hollol fud) a ymylai ar fod yn idiotig. Beth bynnag fo atyniadau'r dernyn, o safbwynt y theatr, y mae'n gwbl unochrog ac anfoddfaol fel cyfraniad i'r ddadl ddifrifol rhwng Cristnogaeth a Chomiwnyddiaeth. Ymgais ydyw - megis y sylwodd Beirniad Radio -, yn annisgwyl ond yn gwbl briodol - i gyfrannu at hyrwyddo'r Rhyfel Byd nesaf, yn erbyn Comiwnyddiaeth (1956, tt.8-9).

Dyma feirniadaeth a chyhuddiadau sy'n llawn paranoia a rhagfarn. Cawn yr un ymateb ar dudalennau *Baner ac Amserau Cymru* (30 Tachwedd, 1955) mewn erthygl dan y teitl 'Diffygion llenorion.' Dywed yr awdur i Saunders Lewis ysgrifennu drama 'sydd yn gyfraniad

mor erchyll i bropaganda'r Trydydd rhyfel byd' (t. 5). Dywed R. Leonard Pugh ar dudalennau *Y Tyst* mai asiant ar ran y Babaeth oedd Saunders Lewis a'i fod wedi llunio *Gymerwch chi Sigaret?* ar gais y Pab:

Mewn cythreuldeb gall byddinoedd cudd y Fatican gystadlu'n effeithiol unrhyw ddydd â heddlu politicaidd y Cremlin. Trwythwyd hwythau hefyd yng nghyfrin ddulliau'r ddyfais electronig mewn cas sigarets. Wrth reswm nid busnes y propagandydd Pabyddol yw dweud hyn. Ei briod waith ef yw dyrchafu ei wrthrych. Rosari ac nid bwled a ddaw allan o bistol ei gariad ef. Gwae ni oni fedrwn wrth wrando fynd o dan groen pethau a deall. Mae'n bosibl, er na chredaf hynny, mai dallineb a diffyg argyhoeddiad oedd wrth wraidd ymateb bodlon cynulleidfau'r Palas [Theatr yn Abertawe]. Os felly, yr ydym mewn sefyllfa enbyd. Y mae pobl ddi-ben yn llwyr ar drugaredd pob math ar bropaganda, a'u peryg mwyaf efallai yw tybio bod llenor sy'n defnyddio geiriau duwiol o reidrwydd yn hyrwyddo teyrnas Duw (12 Rhagfyr 1955).

Gwelwn bob math o ragfarnau ac ymosodiadau personol yn yr ymateb yma, gan gynnwys y gred anghydfurfiol mai ffydd i'w chasâu fel rhywbeth gwrthwynebus i Deyrnas Crist yw'r Eglwys Babyddol. Er hyn, ceir ymateb positif gan Rhydwen Williams yn y *South Wales Evening Post* (30 Tachwedd 1955): 'Y digwyddiad pwysicaf o ddigon ym myd y ddrama oedd gwaith newydd Mr Saunders Lewis. Y mae'r peth yn bropaganda, wrth gwrs, ond pa ots am hynny? Dylem fynd ar ein gliniau i ddiolch am ddramodydd a chanddo rywbeth i'w ddweud, cytuno neu beidio' (t. 7).

Yn sicr, roedd dramâu Saunders Lewis erbyn hyn yn cael derbyniad positif ar y naill law a negatif ar y llaw arall. Roeddynt yn faen tramgwydd i rai ac yn ysbrydoliaeth i eraill. Dramodydd clodwiw nad oed angen iddo ei gyfiawnhau ei hun i neb arall yw Saunders Lewis i John Gwilym Jones:

Nid oedd yn rhaid i Mr. Lewis ei gyfiawnhau ei hun am ysgrifennu drama sy'n clodfori rhyddid ar draul carchar a ffydd ar draul anobaith [...] y mae ei reddf artist yn medru tyllino'r cwbl yn does sydd wedi codi, nid fel pregeth nac athroniaeth na gwleidyddiaeth a dim arall, ond fel drama sy'n eu cynnwys i gyd (1957, t. 3).

Ym marn Eic Davies ar dudalennau *Lleufer* 'dyw'r cyflwyno [*Brad* (1959)] ddim mor ddramatig gelfydd ag ym *Mlodeuwedd* neu *Siwan* er enghraifft' (1959, t. 29). Yn wahanol i'r cyffro a feddiannodd Kate Roberts wrth wyllo *Siwan*, a'r ecstasî a brofodd H. Pierce Jones

wrth wyllo *Gymerwch chi Sigaret?* 'disgynnodd rhyw gwmwl o iselder ysbrydol' dros Eic Davies wrth ymadael â'r theatr. Gwelaf hynny fel prawf fod y ddrama yn un llwyddiannus a bod Saunders Lewis y dramodydd wedi cyflawni ei amcan. Esbonia Eic Davies achos ei gyflwr, sef: 'meddwl fod tynged gwledydd y Gorllewin, er gwell neu er gwaeth, ein tynged ni bobl gyffredin oedd yn dylifo o'r theatr y pryd hwnnw, wedi bod yn llwyr yn nwylo dyrnaid o filitawyr, a taw ni'n hunain oedd yn gyfrifol am hynny. Dyna'r brad pennaf o'r cwbl' (t. 31). Dyma brawf pellach fod dramâu Saunders Lewis yn ennyn teimladau ac ymatebion a allai gorddi dyn i'r byw.

Trasiedi hanesyddol yw *Brad* (1958) wedi'i lleoli yn Ffrainc dan reolaeth y Natsïaid. Hanes gwir am y cynllwyn i ladd Hitler ym mis Gorffennaf 1944 ydyw. Mae'r ddrama wedi'i lleoli ym mhencadlys y llywodraethwr militaraidd ym Mharis ac yn château La Roche-Guyon yn Normandi. Wrth i'r cymeriadau aros i glywed y newyddion o Rastenburg a Berlin cawn wybod beth yw cymhellion y dynion a'r gwragedd sydd y tu ôl i'r cynllun. Mae Caisar Von Hofacker, sy'n Gristion, yn ofni fod Hitler yn cael ei reoli gan y Diafol a'i fryd ar ddinistrio'r Almaen ac Ewrop:

HOFACKER : Mai nonsens y Diawl yw'r Fuehrer, offeryn
 y cythraul i ddwyn dinistr ar yr Almaen ac
 ar Ewrop (Lewis, 1958, t. 16).

Iddo ef, rhaid oedd lladd Hitler er mwyn achub hen werthoedd Ewrop a'r Almaen. Mae Hofacker yn barod i aberthu ei fywyd er mwyn achub ei wlad. Dywed wrth Else:

HOFACKER : [...] Dyma'r siawns
 olaf i achub yr Almaen [...]
 Ein gwlad ni yw hi (gol. Williams, 2000, t. 47).

Yr hyn a ofna Else yw pe byddai Hitler yn llwyddo byddai'n ddiwedd ar Yr Almaen sydd mor annwyl iddynt, sef Almaen y gorffennol, ei thraddodiadau a'i gwerthoedd :

IARLLES : Nid pwy piau'r dyfodol sy'n bwysig, ond
 pwy piau'r gorffennol. Mae cofio a charu'n
 ddwy chwaer [...] byd dynol, nid byd
 gwyddonol, yw angen heddiw. Efallai mai
 dyma'n siawns olaf ni i geisio adfer safonau
 dynol yn Ewrop (gol. Williams, 2000, tt. 46 -7).

Daw newyddion gan Claus Von Stauffenberg fod Hitler ac uwch-swyddogion eraill y Natsïaid wedi marw ond ceir dryswch wrth i'r act gyntaf orffen. A yw Hitler wir wedi marw?

Mae'r ail act yn dangos Von Hofacker a Von Stuelpnagel yn ceisio perswadio Von Kluge i ddod i gytundeb â'r Cynghreiriaid, gan fod y sefyllfa fregus yn mynnu hynny. Cawn yr argraff fod tynged gwlad, os nad Ewrop gyfan, yn ddibynnol ar ddewis a phenderfyniad un dyn. Dyma Saunders Lewis unwaith eto yn ceisio annog y Cymry Cymraeg i sylweddoli fod gwerth Cymru fel cenedl yn ddibynnol ar y penderfyniadau a wnânt. Daw'n glir fod Kluge yn amharod i fradychu Hitler gan fod arno ddyled bersonol iddo. Bellach, mae'r cynllunwyr yn erbyn Hitler yn sylweddoli eu bod mewn perygl enbyd gan nad yw Hitler wedi'i ladd. Mae Albrecht, dyn sy'n deyrngar i Hitler ond sy'n cydnabod bod ei arwr yn colli grym, yn addo na ddaw niwed i Hofacker os gwna Else gysgu gydag ef. Mae hi'n bodloni'n anfodlon ar hynny. Er hyn, mae Hofacker yn penderfynu ei ferthyru ei hun yn lle dianc. Dyma felly ddrama dywyll ac anobeithiol.

Roedd y testun a chynnwys tywyll, anobeithiol a dieithr y ddrama yn achos problem i rai. Eglura Eic Davies: 'mae'r cefndir yn siŵr o fod yn fwy cyfarwydd i wŷr y dre nag i bobol cefn gwlad' (1959, tt. 31-32).

Anghytuna H. Pierce Jones yn ei adolygiad ef o *Brad* yn *Yr Haul* ag adolygydd arall.

Dywed:

Wrth drafod y ddrama hon dywedodd un sylwebydd mai ymwneud â thri "ffyddlondeb" y mae'r ddrama [...] Yn anffortunos llwyddodd i berswadio llawer mai hyn oedd yn ei gwneud yn ddrama fawr. Nid yw yn profi hyn o gwbl. Gallai fod yn bregeth fawr, neu yn draethawd mawr. Nid drama fawr o'r herwydd (1959, t. 31).

Nid yw'n ddrama fawr felly. Serch hynny, ceir rhinweddau canmoladwy ynddi. Dywed H. Pierce Jones: 'Y mae mawredd yn y thema; y mae mawredd yn y creu deialog cynhyrfus; ac y mae ôl llaw y meistr yma yn ddigon aml. Nid yw dweud hyn hyd yn oed yn profi mawredd' (t. 31).

Eglura H. Pierce Jones i Saunders Lewis geisio ysgrifennu trasiedi, ond iddo fethu drwy geisio poblogeiddio'r ddrama. 'Fe gollodd olwg ar y drasiedi hanfodol wrth chwarae i'r werin,' yw ei eglurhad (t. 31). Awgrymir felly fod Saunders Lewis yn ymwybodol fod ei ddramâu yn annealladwy i rai aelodau o'i gynulleidfa, ond wrth geisio addasu ar eu cyfer, cyfaddawdodd â'i grefft a'i artistri gan gwympo rhwng dwy stôl.

Yr un yw barn Dewi Llwyd Jones yn ei adolygiad ef yn *Baner ac Amserau Cymru* (Hydref 16, 1958). Teimla 'nad oedd trasiedi o gwbl yn "Brad" gan nad oedd ynddi na phraffter na mawredd am na ellid ystyried y corfflu swyddogol yn gyfystyr â mawredd trasiedi. At hynny nid oedd defnydd trasiedi yn y cymeriadau na'r pwnc' (t. 7). Yn y ddrama, ceisiodd Saunders Lewis ddangos fod anrhydedd yn perthyn i gorfflu swyddogol yr Almaen gan ei gymharu â Bord Gron Arthur a phwysleisio nad troseddwy'r oeddent. Dywed Albrecht:

ALBRECHT : Anrhydedd! Eich trwbl chi, *corps* swyddogion y fyddin, yw mai rhamantwyr ydych chi, dynion yn byw yng ngorffennol eich breuddwydion. 'Rydych chi'n sôn am reolau rhyfel ac am anrhydedd, megis petai rhyfel modern yn dwrnameint i farchogion y Ford Gron. Mae'r Saeson yn dwyn gangsters Chicago i ddysgu method i'w hadrannau Commando. 'Wyddoch chi ddim ei bod hi heddiw'n ugeinfed ganrif ac nad oes dim rheolau rhyfel? (gol. Williams, 2000, t. 44).

Pwynt Saunders Lewis yw pwysleisio fod gwahaniaeth mawr rhwng y corfflu swyddogol a'r Gestapo. Ond cwta ddegawd wedi'r Ail Ryfel Byd, efallai nad oedd trigolion Cymru yn gweld hynny ac felly wedi'u dieithrio rhag y cymeriadau a'r pwnc, fel y gwelwn yn adolygiad Dewi

Llwyd Jones. Gwelwn yn ei adolygiad fod beirniadaeth lem wedi anelu tuag at Saunders Lewis unwaith yn rhagor:

Y perygl wrth geisio barnu dramâu Mr Saunders Lewis yw – ar yr un llaw gwylio ei ddramâu yn rhagfarnlyd oherwydd ei ddaliadau gwleidyddol a chrefyddol, a'r rhagfarn honno yn condemnio ac yn canmol nid yn ôl gwerth y ddrama ei hunan, ond yn ôl daliadau gwleidyddol a chrefyddol y beirniad; ar y llaw arall, gweld Saunders Lewis uwchlaw beirniadaeth oherwydd ei gyfraniad arbennig o ddisglair i fyd y ddrama yng Nghymru (t. 7).

Gwelwn gyfaill mynwesol Saunders Lewis, awdur 'Dyddlyfr y Dysgedydd' unwaith eto yn lleisio ei farn a'i feirniadaeth am y dramodydd:

Dichon fod dieithrwch rhamantiaeth militariaeth yn gallu peri ias i gynulleidfaoedd Cymraeg parchus. Ond dylem wynebu sefyllfa teulu dyn heddiw. Canu clodydd swyddogion milwrol yw un o'i phrif elfennau. Gadawer o'r naill du yr ystyriaeth y gwnâi Mr Lewis fwy o gymwynas â'r gwirionedd pe dangosai nad oes ar y cyfan unrhyw ddosbarth o arweinwyr yn fwy twp na chadfridogion: trychineb tristaf cyfangyrff y cenhedloedd ar ddechrau ail hanner yr ugeinfed ganrif yw eu bod wedi para i lyncu'r hen ofergoedd - mwy melltgedig nag erioed yn oes y bomiau niwclear - mai arfau dinistr a'u harbenigwyr sydd am achub gwareiddiad a Christnogaeth (1958, tt. 259-60).

Am hyn dywed Dewi Llwyd Jones, 'ni theimlem fod cymeriadau yn y ddrama "Brad". Pwpedau oeddynt heb fywyd o gwbl' a 'drama anodd i gynulleidfa yw "Brad"' (1958, t. 7).

Serch hyn oll, gwerthfawrogir neges Saunders Lewis. Dywed Dewi Llwyd Jones, 'ar y gorau ni welwn ynddo ond neges i Gymru heddiw y dylai fentro cadw ei threftadaeth er nad oedd gobaith, ac y dylai ei hanrhydedd fod o leiaf, gyfuwch â ffyddlondeb ac anrhydedd corfflu milwrol yn yr Almaen' (1958, t. 7.).

Yn ei adolygiad o *Esther* (1959), a ymddangosodd yn *Yr Haul* (Haf, 1959) disgrifia H.

Pierce Jones gyfnod cyhoeddi'r ddrama:

Mae'n amlwg y bu cryn ymberffeithio ar grefft y llwyfan ac ar grefft yr actor. Dylid gosod hynny wrth ymyl y lleihad difrifol yn nifer y cwmnïau drama hyd yn oed yn ein hardaloedd mwyaf Cymreig. Arbrofwyd gyda Theatrau Bach hwnt ac yma a gwelwyd yn amlwg le mor bwysig sydd iddynt fel cartref gweddol sefydlog i amaturiaid digartref. Gwelwyd diddordeb yr Eglwys hithau yn y cyfrwng hwn a chafodd dramodwyr nawdd Eisteddfod, Cyngor y Celfyddydau a'r Cyngorau Gwlad. Sym digon diddorol er nad yw'r ateb yn rhyw glir iawn. Ond nid dyma'r peth pwysicaf yn fy nhyb i. Y peth pwysicaf oll a ddigwyddodd yn y cyfnod hwn yw Saunders Lewis, y dramodydd (t. 28).

Yr hyn sy'n ddiddorol am y disgrifiad yma yw, nid yn unig y portread diddorol o fyd y ddrama yng Nghymru, ond y cyfeirio at Saunders Lewis fel digwyddiad ynddo ef ei hun. Dyna beth oedd Saunders Lewis erbyn hyn - digwyddiad. Roedd cyhoeddi ei ddramâu yn ddigwyddiadau o bwys.

Drama Feiblaidd, ond nid crefyddol, yw *Esther* (1958-9) wedi'i seilio ar lyfr Esther yn yr Hen Destament. Ynddi cawn hanes Esther, sydd fel petai wedi'i rhagordeinio gan Dduw i fod mewn safle o fraint er mwyn achub ei chenedl, sef yr Israeliaid: 'Oherwydd os tewi â sôn a wnei di y pryd hwn, esmwythdra ac ymwared a gyfyd i'r Iddewon o le arall, tithau a thŷ dy dad a gyfrgollir : a phwy sydd yn gwybod ai oherwydd y fath amser â hwn y daethost ti i'r frenhiniaeth? (Esther 4:14). Er mai cyd-destun Beiblaidd sydd i'r ddrama, cawn gyfeiriadau a heriau cyfoes oherwydd bryd hynny, fel heddiw, roedd syniadau a gweithgarwch gwrth-Iddewig ar lêd yn Ewrop.

Yn y llyfr, ac felly'r ddrama, mae Haman, Prif Weinidog Persia, yn casáu Mordecai yr Iddew ac yn perswadio'r Brenin Ahasferus i gyflawni hil-laddiad yn erbyn yr Iddewon gan ddweud eu bod yn cynllunio i'w ladd. Nid yw Haman yn ymwybodol bod gwraig y brenin, Esther, yn Iddewes ac yn gyfnither i Mordecai. Yn ogystal â hyn mae'r brenin wedi anghofio i Mordecai achub ei fywyd un tro yn y gorffennol. Â mis rhagddo ac mae Esther yn ofni nad yw ei gŵr yn ei charu mwyach gan nad ydyw wedi gofyn amdani yn ei ystafell. Marwolaeth yw'r gosb am fyned i ystafell y brenin heb wahoddiad. Mae Mordecai yn ymbil arni i geisio presenoldeb y brenin heb wahoddiad er mwyn achub bywyd yr Iddewon ac felly pheryglu ei bywyd. Mae'n mynd i'w ystafell ac mae'r brenin yn cael ei atgoffa fod Mordecai wedi achub ei fywyd ac mae ef yn ei dro yn gorchymyn i Haman arwain Mordecai trwy'r ddinas. Mae Esther yn gwahodd y brenin a Haman i wleda gyda hi ac yn achub ar y cyfle i gyhuddo Haman o gynllunio i'w lladd hi a'r brenin. Mae Haman yn gwadu hyn ond mae'n euog ym marn y brenin.

Gwelwn felly Mordecai yn ymbil ar Esther i beidio â pheryglu ei bywyd er mwyn achub yr Iddewon - byddai'n colli ei bywyd beth bynnag wedi i'r brenin gyhoeddi'r hil-laddiad yn erbyn yr Iddewon. Fel Hitler yn *Brad*, portreadir Haman yn ddiafol-ddyn:

HAMAN : [...] Rydw i heddiw yn Dduw i holl genedl yr
yr Iddewon. 'Rydw i'n cyhoeddi drwy'r
Proclamsiwn hwn farwolaeth y genedl gyfan,
ac fe ddaw hynny'n drefnus i ben (gol. Williams, 2000, t. 217).

Er hyn, nid yw ei wrth-Iddewiaeth wedi'i seilio ar ddallineb a rhagrith. Lladdwyd un o'i gyndadau gan Iddew. Yn ogystal â hyn mae Saunders Lewis yn defnyddio Haman i leisio'i farn bersonol ef ei hun:

HAMAN : [...] Pob cenedl
felly, maen 'nhw'n llwfr hyd at fêr eu hesgyrn.
Mi â'n i'w difodiad fel defaid. Gellwch fodd
eu gwlad nhw dan ddŵr, ac fe grian' a derbyn
cardod (gol. Williams, 2000, t. 242).

Cyfeirio a wna Saunders Lewis, drwy eiriau sinigaidd Haman, at fodd Cwm Celyn. Flwyddyn cyn hyn, pasiwyd y cynnig gan gyngor Lerpwl i fodd Cwm Celyn er mwyn adeiladu argae Tryweryn. Fel Esther, mae Haman yn hapchwarae â'i fywyd, a hynny yn unol â hoffter Saunders Lewis o bortreadu ei gymeriadau fel unigolion sy'n barod i aberthu'r cwbl yn enw naill ai daioni neu ddrygioni.

Dywed H. Pierce Jones i Saunders Lewis 'ein trin fel pobl wareiddiedig' a byrdwn ei neges yw: 'fel i Esther, ystyr ein bod ni yw ein bod yn ymateb yn ffyddlon i'r awr hon' (1959, t. 28). A dyma'r paradocs sydd bob tro yn ein hwynebu wrth drafod Saunders Lewis. Ei gryfder ar un wedd yw'r ffaith ei fod yn ein trin fel pobl wareiddiedig, yn ceisio dyrchafu ac addysgu meddwl ei gynulleidfa. Ond eto, wrth wneud hyn, mae'n colli ac yn ynysu llawer ar hyd y daith. Nid pawb sydd yn 'wareiddiedig'; nid pawb sy'n dilyn hynt a helynt heddlu cudd

Ewrop ac sy'n hyddysg yn ein chwedloniaeth. Un o'i gryfderau eraill yw gosod her i'w gynulleidfa. Ond gwendid hynny, fel y gwelsom sawl tro, yw nad yw pawb yn rhannu'r un weledigaeth â Saunders Lewis ac felly gall y gynulleidfa ymateb mewn ffordd wahanol i'r hyn a ddymunir iddynt wneud gan y dramodydd.

Esbonia H. Pierce Jones i Saunders Lewis drafod themâu mawr bywyd yn *Esther*. Trafodwyd ffyddlondeb, serch a phwysigrwydd 'personau ym mhob sefyllfa wleidyddol'. Problem oedd Esther i Haman: bagl i'r Brenin. 'Ni ellir trin personau fel hyn' (1959, t. 28).

Themâu mawr, a drama fawr hefyd, yn ôl H. Pierce Jones. Ond mae'n cydnabod nad fel yna y gwelai'r mwyafrif o'r gynulleidfa hi, canys 'dywedir ein bod yn bobl hoff o'r ddrama. Ond y gwir plaen yw mai pobl melodrama a chomedïau llawdrwm dechrau'r ganrif ydym' (1959, t. 28). Gydag *Esther*, gwelwn nad dramodydd melodrama a chomedïau llawdrwm oedd Saunders Lewis, er efallai mai dyna y dymunai ei gynulleidfa iddo fod.

Dysgwn fod lle canolog i Saunders Lewis yng Nghymru y 1950egau. Edrychai'r Cymry ymlaen at ei ddramâu gan eu bod yn ennyn ymatebion pwerus. Gellir dadlau mai Cymru Saunders Lewis oedd Cymru Gymraeg y 1950au. Disgrifir ef fel meddyg. Ef oedd yn penderfynu p'un ai byw neu farw oedd tynged y genedl, ac wrth ystyried ei ddarlith radio *Tynged yr Iaith* yn 1962 a ffurfio Cymdeithas yr Iaith yn sgil hynny, gellir dadlau i'r meddyg lwyddo i achub y Gymru Gymraeg. Pa un bynnag a dderbynai'r gynulleidfa ei syniadau neu beidio, roedd yn chwarae rhan allweddol ym mywyd ei wlad. Bellach roedd heriau a negeseuon ei ddramâu yn cael eu cydnabod ac weithiau yn cael eu derbyn. Gan rai roedd ei ddramâu yn dal i gael eu labelu fel propaganda Pabyddol, ffasgaidd a gwrth gomiwnyddol, fel y digwyddodd yn y degawd cynt. Roedd eraill o'r farn mai rôl iach oedd i'w grefydd a'i wleidyddiaeth yn ei ddramâu. Roedd ei grefft fel artist a dramodydd yn cael canmoliaeth yn ddifffael.

Awgryma hyn nad oedd y Gymru Gymraeg wedi dod i gasgliad pendant ynghylch pwrpas drama. Canmolir ei grefft gan ysgolheigion megis Bobi Jones, ond mae'n cydnabod

na fyddai pawb yn gwerthfawrogi cefndir estron ei ddramâu. Roedd themâu a heriau Saunders Lewis yn cael eu canmol gan rai ond yn ffiaidd yng ngolwg eraill. Ai diben drama yw plesio pawb ynteu corddi'r dyfroedd drwy apelio at rai wrth ynysu eraill? Roedd Saunders Lewis ei hun yn bendant ei farn. Codi safon y ddrama Gymraeg, ymbil ar y Cymry i 'w haberthu eu hunain yn enw gwerthoedd y gorffennol er mwyn mynnu dyfodol oedd ei ddiben ef a'i swydd ef fel dramodydd.

Pwysleisiodd Emyr Edwards yn *Wales* yn ei erthygl 'Saunders Lewis, the Dramatist': 'We have in Saunders Lewis a dramatist of European stature, European in thought and philosophy'. Gwelai Saunders Lewis werth Ewrop fel uned a chanddi draddodiadau ac etifeddiaeth unigryw a phwerus fel uned ble y ceir teulu o genhedloedd 'each contributing towards a common pool of European culture' (1958, t. 39). Tybed a oedd gweledigaeth a chyd-destun Ewropeaidd ei ddramâu yn rhy estron i'r liaws o ddilynwyr y ddrama Gymraeg? Diau mae'r gamddealltwriaeth hwn a arweiniodd rai at labelu'i ddramâu fel propaganda Pabyddol yn unig. Serch hynny, nid oedd natur Ewropeaidd Saunders Lewis yn broblem i bawb canys 'In Wales he is considered by the topmost critics as the only great Welsh dramatist who can vie with the notables of other European traditions' (Edwards, 1958, t. 39).

Efallai mai dyma'r hyn sydd fwyaf trawiadol am Gymru Gymraeg y 1950au. Dymuniad Saunders Lewis oedd dyrchafu'r ddrama Gymraeg. Roedd y *topmost critics* yn cydnabod hynny ac yn ei ganmol am wneud hynny. Ond yr awgrym a gawn yn yr adolygiadau cyfredol oedd nad oedd pawb yn gwerthfawrogi hynny gan nad oedd pawb yn *topmost critics* deal-lusol. Awgryma Emyr Edwards fod yn rhaid bod yn ddeallusol os am werthfawrogi dramâu Saunders Lewis: 'An understanding of the intellectual and philosophical background is essential in the serious study of dramatists of the calibre of Saunders Lewis' (1958, t. 41). Yn sgil y sylwad hyn awgrymaf fod yr ymateb i ddramâu Saunders Lewis yn profi bod carfan o fewn Cymru Gymraeg y 1950au yn meddu ar y ddealltwriaeth a'r ymwybyddiaeth gyd-

destunol a deallusol i werthfawrogi'r hyn yr oedd Saunders Lewis yn ei wneud, sef tynnu'r ddrama Gymraeg o'r cyd-destun cwbl Gymreig a'i osod yn nhraddodiad Ewrop.

Dywed Bobi Jones yn ei gyfres 'Saunders Lewis, y Dramodydd' yn *Baner ac Amserau Cymru* am ddramâu Saunders Lewis eu bod 'yn ddramâu ysgolhaig: y maent hefyd yn ddramâu dramodydd' (1954, t. 3). Gwyddai Saunders Lewis beth oedd pwrpas drama a sut i lunio drama effeithiol. Cawn yr argraff nad oedd Cymry Cymraeg y 1950au mor siwr ag yntau am hyn.

Yn y bennod sy'n dilyn cawn weld newid naws yn nramâu Saunders Lewis. Yn *Excelsior* (1962), *Problemau Prifysgol* (1963), *Merch Gwern Hywel* (1964), *Yn y Trên* (1965) a *Cymru Fydd* (1967) gwelwn ddychan, diwinydda, abswrdiaeth a difodiant. Ar un wedd, mae anobaith llwyr yn perthyn iddynt, ond credai Saunders Lewis mai cyflwr cyfforddus oedd anobeithio. Yn y tywyllwch a'r portread du o ddifodiant Cymru fel cenedl a gawn yn y dramâu hyn, rhywsut mae gobaith am ddyfodol i'r wlad. Yr awr dywyllaf a ddaw cyn y wawr.

7.

Teithio tua'r nos . . . Nos Cymru . . .

Dramâu y 1960au

Yn y bennod hon byddaf yn trafod *Excelsior* (1962), *Problemau Prifysgol* (1963), *Merch Gwern Hywel* (1964), *Yn y Trên* (1965) a *Cymru Fydd* (1967). Ynddynt gwelwn elfennau o abswrdaeth, dychan a difodiant. Dyma ddegawd dadleuol arall yng ngyrfa Saunders Lewis. Cafwyd cyhuddiadau o enllib yn ei erbyn a thraddododd yn 1962 ei ddarlith enwog *Tynged yr Iaith* a ddaeth, yn anuniongyrchol, yn un o'i gyfraniadau gwleidyddol pwysicaf.

Darlledwyd *Excelsior* ar y teledu fel rhan o ddathliadau Gwyl Dewi yn 1962 ac ynddi ceir yr un neges a'r un her ag a welir yn holl ddramâu eraill Saunders Lewis. Ni ailddarlledwyd *Excelsior* oherwydd wedi ei darllediad, 'derbyniodd y Gorfforaeth wŷs gan y cyfreithiwr Leo Abse ar ran yr aelod seneddol Llafur, Llywelyn Williams' (gol. Williams, 2000, t. 275). Penderfynwyd peidio ag ailddarlledu'r ddrama a thalwyd iawndal i'r aelod seneddol. Credai Llywelyn Williams i Saunders Lewis ei bortreadu ef yng nghymeriad Cris. Yn y ddrama gwelwn Cris, gweinidog Cymraeg o Lundain a chenedlaetholwr delfrydgar yn breuddwydio am ddychwelyd i Gymru a hybu crefydd a diwylliant a sefyll etholiadau yn enw'r achos. Er gwaethaf hyn, mae'n cwmpo mewn cariad â Dot, sy'n ferch i Aelod Seneddol Sosialaidd, Huw Huws. Mae ef yn rhwystr i'r ddau gariad - nid yw am weld ei ferch yn dioddef bywyd o dlodi a chaledi yn enw cenedlaetholdeb:

HUW: 'Does dim bywyd gwledig i'w adfywio. 'Rych chi'n byw yn ôl yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Nid bywyd gwledig sydd yn y wlad heddiw ond bywyd trefol sâl ar odre'r set deledu [...]

CRIS: Rhaid ceisio. Fedrwn ni ddim dianc. Ein cyfrifoldeb ni yw e [...]

HUW: Dot, bywyd llwm, trist, undonog mewn anialwch diarth ac unig, dyna fyddai'ch tynged chi yn wraig gweinidog yn y wlad yng Nghymru (gol. Williams, 2000, tt, 317-8).

Yr un diwrnod dysgwn fod Huw Huws wedi cael cynnig anrhydedd drwy garedigrwydd Dic Sarc, ysgrifennydd y Blaid Lafur. Mae am dderbyn os caiff hefyd fod yn Ysgrifennydd Materion Cymreig y llywodraeth. Golyga hyn wrth gwrs nad yw'n gymwys bellach i fod yn

Aelod Seneddol. Daw i'r amlwg mai'r ymgeisydd gorau i gymryd ei le yw Cris. Mae Magi, gwraig Huw, sydd yn dwyn i gof y mudiad dros hunan ymreolaeth, Cymru Fydd, yn erfyn ar Cris i ddianc i Gymru ar y trê'n o Paddington. Dyma'r hen, hen fotiff yn nramâu Saunders Lewis, sef y penderfyniad tyngedfennol sydd yn wynebu pawb. Derbyn dadleuon Huw a wna Cris.

Cymeriadau arwynebol yw cymeriadau *Excelsior* a'u diben yw cynrychioli safbwyntiau poblogaidd a phryfoclyd, yn enwedig yn erbyn cenedlaetholdeb:

HUW: Mae e'n genedlaetholwr – un wedi ei drwytho yn holl
bapurau Saesneg y Chwith a Hen Wlad fy Nhadau yn
atodiad. Y traddodiad radicalaidd, fachgen. (gol. Williams, 2000, t.
330).

Dyma swydd Dic yn ogystal:

DIC : Ers pedair canrif o leiaf ddigwyddodd dim un weithred
yng Nghymru i awgrymu fod yno genedl boliticaidd.
'Dyw cenedlaetholdeb politicaidd yn ddim ond hunan-
dwyll yng Nghymru. 'Dyw e ddim yn bod. (gol. Williams, 2000, t. 338).

Mae plot y ddrama yn debyg i gomedïau Molière, ond ar ddiwedd ei gomedïau ef dim ond esgus cytuno â'r tad yng nghyfraith a wna'r llanc. Yn *Excelsior*, trasiedi'r ddrama yw bod Cris o ddifrif yn credu mai trwy ymuno â'r Sefydliad y gall wireddu ei weledigaeth. Gwelwn Magi, o bawb, yn dal y trê'n llythrennol a ffigurol o Paddington i Gymru. Daw'r daith hon yn ei thro yn gyd-destun i *Yn y Trê'n* (1969).

Penderfynwyd ailysgrifennu'r ddrama ddeunaw mlynedd ar ôl y darllediad cyntaf, a hynny ar gyfer Cwmni Theatr Cymru, 'ond am i fargyfreithiwr ddyfarnu bod ynddi elfen o enllibio Mr Llywelyn Williams, a oedd yn dal yn fyw ar y pryd, ni chyflwynwyd mohoni'. Serch hynny, llwyddwyd i'w llwyfannu yn 1992 gan Gwmni Theatr Gwynedd heb unrhyw wrthwynebiad gan na ellir enllibio'r meirw (gol. Williams, 2000, t. 275). Dywed Saunders Lewis ei

hun: 'Y mae i'r ddrama hon, fel i lawer antur anhapus, beth hanes' (gol. Williams, 2000, t. 354). Yn wir, dylai fod wedi bod yn antur hapus a chyffrous. Roedd Eisteddfod Llanelli 1962 wedi penderfynu llunio cystadleuaeth newydd, sef ysgrifennu adolygiad o ddrama, a dyfarnwyd mai *Excelsior* fyddai'r ddrama honno. Ond wedi penderfyniad y BBC i beidio ag ailddarlledu, penderfynwyd diddymu'r gystadleuaeth. Oherwydd nerfusrwydd y BBC a'r ffaith iddynt orfod talu £750 o iawndal i gweddw Llywelyn Williams, gwrthodwyd yn ogystal ddrama nesaf Saunders Lewis, sef *Problemau Prifysgol* (1963) er nad oedd gwrthwynebiad iddi pan lwyfannwyd hi yn Eisteddfod y Barri yn 1968. Eglura Ioan Williams i Saunders Lewis wadu mai am Llywelyn Williams yr ysgrifennodd, ond ar y llaw arall 'na wadodd y BBC na'r awdur yn ystod yr achos cyfreithiol nad oedd a wnelo ei hanes ef â hanes y Parchedig Crismas Jones.' Yn wir, roedd Saunders Lewis yn adnabod Llywelyn Williams yn bersonol. Bu'n fyfyrwr iddo yn Adran y Gymraeg, Abertawe.

Ystyriwyd y ddrama yn enllibus yn 1962 a hefyd yn 1980, wedi i Saunders Lewis adolygu'r sgript. Meddyliodd gyda marwolaeth Mr. Llywelyn Williams na fyddai problem ond dywed Mr. Michael Farmer y bargyfreithiwr fod y cymeriad Dot yn dwyn sen ar Mrs Llywelyn Williams:

Dot, taking her character in the round as portrayed in both the first and the revised draft, is an unattractive young lady: she shares to a great extent her father's unpalatable cynicism: at page 1 she is overwhelmed by Jones's eloquence and the cogency of his message. Nevertheless she actively engages with her father and Sarc in undermining the young man's idealism and in tempting him down the primrose path of dalliance. She actively intervenes to frustrate her mother's attempts to avert what the mother no doubt considers to be a tragedy and a repetition of her own *via dolorosa* [...] and her dealings with Sarc, not only her mischievous flirtation but also the suggestion that Sarc is in her debt [...] indicate a manipulative and calculating cynicism which would need to be justified to the hilt. There is nothing in the revised draft which indicates that Mr. Saunders Lewis has softened in his view of this particular character. Indeed at page 14 in the revised draft Dot intervenes at a crucial point in Jones's feeble struggle against the blandishments of Huws and the inference is that she is well aware of what Huws is doing and falling in with what he is doing. The irony of her remark at page 12 ('Lle yr ewch chi mi af innau') is underlined by many of her later utterances (Opinion re: *Excelsior* (Mr Saunders Lewis), papurau Cwmni Theatr Cymru, Archif Gwynedd).

Dadleua Ioan Williams nad difaterwch a diniweidrwydd oedd achos gwrthod y ddrama yn 1962 ac yn 1980 ond y ffaith fod Saunders Lewis wedi 'gweld digon o 'dröedigaethau' tebyg yn ystod yr 1950au i deimlo bod sefyllfa gweinidog ifanc yn troi ei gôt yn rhywbeth na fyddai unrhyw unigolyn yn ei gymryd fel cyfeiriad ato ef ei hun' (gol. Williams, 2000, t. 278). Diau fod yr holl achos wedi bod yn hynod o lafurus i Saunders Lewis, a oedd bellach yn wynebu henaint a salwch (gol. Williams, 2000, t. 275).

Serch hyn oll, nid comedi ddychanol mo *Excelsior* ond 'myfyrdod ar ddelfrydiaeth wleidyddol' ydyw (gol. Williams, 2000, t. 278). Mae'r ddrama yn rhannu'r un teitl â cherdd gan y bardd Americanaidd, Henry Wadsworth Longfellow. Yn y gerdd honno portreadir dyn ifanc yn cario baner i ben yr Alpau, sy'n cofnodi'r dyhead Fictorianaidd am arucheled, 'y ddelfrydiaeth eithafol honno y credai Saunders Lewis ei bod yn dinistrio gwir seiliau cadernid moesol yn y meddwl dynol' (gol. Williams, 2000, t. 278).

Dyma'r meddylfryd a fu'n rhan annatod o'i fagwraeth a'i addysg yn Lerpwl. 'Dyna'r elfen gryfaf yn niwylliant Lloegr a'r Ymerodraeth yn y degawdau a arweiniodd at y Rhyfel Mawr' a dyma'r delfryd a'r arucheled a arweiniodd gymaint o ddynion ifanc i'r ffosydd. Dywed Ioan Williams fod cyswllt rhwng ei brofiad yn y ffosydd ac *Excelsior* (2000, t. 279). Dywed mai'r ddolen gyswllt yw David Jones, y bardd a'r arlunydd. Gwelai Saunders Lewis *In Parenthesis* (1937) gan David Jones yn debyg i *Pilgrims Progress* (1678) gan y Piwritan John Bunyan. I Saunders Lewis, yn Fflandrys, y ddaear oedd y prif elyn: 'Y dyddiau hynny boddwyd gymaint ag a laddwyd, a neb yn ateb nac yn sylwi pan lefai un am gymorth. Budugoliaeth y ddaear a'n llethodd' (Lewis, 'Profiad Cymro yn y Fyddin, Y Cymro, 6 Awst, 1919, t. 4).

Arweiniodd erchyllterau fel hyn Saunders Lewis a David Jones i 'gydnabod sylfaen faterol bywyd dyn a frwydrai yn erbyn cyfyngderau ei fodolaeth ar hyd yr oesoedd' (gol. Williams, 2000, t. 280). Dywed Saunders Lewis i David Jones sylwi ar ddau beth hollbwysig ym mywyd y dyn cyffredin, sef 'ei fod bob amser, ym mhob oes a than bob llywodraeth, yn

wynebu'r un caledi sylfaenol; a bod ei berthynas â'r ddaear y daw ohoni ac y dychwel ati yn amlygu dibyniaeth elyniaethus arni' (gol. Williams, 2000, t. 280). Dywed Ioan Williams fod hyn yn arwain Saunders Lewis at gredu 'mai cydnabod y realiti hwnnw oedd y cam cyntaf anorfod tuag at gyfrifoldeb a disgyblaeth, gan yr arweiniai hynny at y brawdgarwch a chyddibyniaeth a ymgorfforir ym mhob gwareiddiad a chrefydd go iawn.' Trasiedi yw sylweddoli hyn ond cael eich llethu, comedi yw methu sylweddoli hyn gan ynysu eich hun. (2000, t. 280).

Cyfeiria Saunders Lewis at yr uwch-ringyll, Brasso Germanicus, yn ei ragymadrodd yn 1980. Dyn 'nid llwyr annhebyg' i Huw Huws ydyw (gol. Williams, 2000, t. 354). Dyma brawf nad Mr Llywelyn Williams oedd prif gymhelliad Huw Huws. Cymeriad dychanol yng ngherdd David Jones, 'Dream of Private Clitus' oedd Brasso Germanicus. Yn ei ysgrif 'An introduction to David Jones' Dream of Private Clitus' (gol. Davies, 1980, tt. 114-117) ac yn *Excelsior* (1980) cyfeirir at Rudyard Kipling. Mae milwyr Rudyard Kipling a David Jones yn ddynion cyffredin 'whom soldiering is normal, is just human, is a life and a companionship' (gol. Davies, 1980, t. 115). Ond 'parodd y straeon lle y dilynir hynt ei gymeriadau gwerinol, lliwgar ac amrwd - dynion sy'n brae i bob un o wendidau'r natur ddynol - gryn ddicter yn y cyfnod idealistig hwnnw' (gol. Williams, 2000, tt. 281-82).

Mae Saunders Lewis a David Jones ill dau yn debyg i John Bunyan gan fod ganddynt yr 'un math o argyhoeddiad di-sigl sy'n caniatáu [iddynt] bwyso a mesur cymeriadau gyda golwg ar eu gwerth moesol' (gol. Williams, 2000, t. 283). Ond yn wahanol i John Bunyan, mae David Jones, ac yn enwedig Saunders Lewis, wedi ymroi i'r byd a'i genedl. Onid yw hyn yn golygu nad yw Saunders Lewis yn gyfforddus yn y byd? Yn *Pilgrims Progress* cawn weld dyn yn dianc o demtasiwn allanol a mewnol ac yn ceisio delfryd uwch na delfryd y byd ac o ganlyniad i hynny yn concro marwolaeth drwy dderbyn bywyd tragwyddol. Mae arwr *Excelsior* fodd bynnag yn cwmpo i'r temtasiwn ac yn ildio i ddelfryd y byd. Nid ydym yn

chwerthin ar ben cwmp a thrawsnewidiad Cris, felly nid comedi mohono ond trasiedi sy'n ein herio i ddal gafael yn ein hargyhoeddiadau gwleidyddol a moesol.

Mae 'Spanar' yn *Baner ac Amserau Cymru* (Mawrth 8, 1962, t. 4) yn nodi fod y dramodydd, trwy gyfrwng y ddrama hon, wedi rhoi ergyd i sawl aelod o'r sefydliad yng Nghymru a'u bod wedi haeddu cael eu dychanu ganddo. Ymhlith y rhain yr oedd 'merched ffraeth, A.S. gwyntog a'i gyd-gynllwyniwr cyfrwys o Sosialwr a gweinidog moldadwy o Genedlaetholwr, ac â'r gymysgedd yma creodd Saunders Lewis ddarlun o bydredd a gwendid ein bywyd Cymreig cyfoes' (t. 4). Syrthiodd gwleidyddiaeth, Aelodau Seneddol, Ymneilltuaeth Gymraeg a Chynghorwyr Sir oll o dan lach Saunders Lewis. Er y dychan, nid comedi mo *Excelsior*. Yn hytrach, mae'n drasiedi am ei bod yn darlunio'n blwmp ac yn blaen yr hyn a gyfrifai Saunders Lewis yn wendid ac yn bydredd yn y Gymru Gymraeg. Barn yr adolygydd yw mai 'Trasiedi Cymru heddiw yw'r thema sydd ynddi, ac fel trasiedi y cyflwynwyd hi a'r fam druan yn lladmerydd cydwybod y genedl.' Oherwydd pwysigrwydd y neges, dymuniad yr adolygydd oedd gweld y ddrama yn cael ei chynhyrchu eto – yn y Gymraeg a'r Saesneg.

I'r adolygydd yn *Baner ac Amserau Cymru* (5 Ebrill, 1962), nid oedd y ddrama yn dweud dim byd newydd, a rhoddodd y label 'propaganda' arni. Er hyn mae'n cydnabod y ffaith fod gan Saunders Lewis yr hawl i bregethu ei genadwri a gwae'r gynulleidfa nad yw'n gadael i'r dramodydd gael dweud ei ddweud. Yn wir, peth da yw herio weithiau gan fod dramâu tebyg i *Excelsior* yn 'crychu wyneb y dŵr' ym myd beirniadaeth lenyddol sydd, yn ei farn ef, ond yn 'ferwddŵr' ar ei orau. Serch diffyg newydd-deb y ddrama yn ei farn ef, mae'n 'diolch' amdani (t. 4).

Llwyddodd Saunders Lewis i greu cymeriadau '[c]wbl gredadwy' ym marn 'Meic' (1962, t. 3) er mai cyfryngau oeddynt iddo gyflwyno ei '[d]dadrithiad gwleidyddol'. Mwynhad o'r mwyaf oedd y ddrama i 'Meic', a dywed ei fod yn well 'o lawer na'r rhan fwyaf o'r dramâu Saesneg a gawn yn gyson ar y teledydd'. Gan gofio mai dramodydd theatr a radio oedd Saunders Lewis, a hynny'n gyffredinol wir am ddramodwyr Cymraeg y cyfnod, nid oedd hi'n

syndod i 'Meic' fod y ddrama ychydig yn statig ar y sgrin gan mai 'geiriau yn unig a ddefnyddiai'r awdur i gyfleu ei neges' (t. 3).

'Ein hunig ddramodydd' oedd Saunders Lewis, meddai R. Gerallt Jones (1962, t. 5) ac mae'n cydnabod ei bod hi'n 'anodd iawn i Saunders Lewis ysgrifennu dim byd y dyddiau hyn heb fod yna ganmoliaeth aruthrol yn dilyn'. Er mai Saunders Lewis yw'r 'Cymro Cymraeg mwyaf arbennig sy'n fyw heddiw,' yn ôl R. Gerallt Jones, 'drama wael iawn yw ei gynnig diweddaraf'. Cwyna am ddiffyg newydd-deb hefyd. Mae'n nodi fod Saunders Lewis yn dweud pethau pwysig, 'ond bois bach, 'dydi'r ddrama hon ddim yn dweud unrhyw newyddion wrthym'. Mae cynnwys a thôn y ddrama yn 'ddinistriol' ac yn 'siep' yn ei olwg. Mae Saunders Lewis yn 'codi cocyn-hitio rhy hawdd ac yna'n mynd ati i'w labyddio'. Canmola R. Gerallt Jones feirniadaeth Saunders Lewis ar fywyd Cymry dylanwadol Llundain, ond wedi'r feirniadaeth gyfrwys cawn 'clownio bas ac annheilwng.' Gair o gyngor sydd gan R. Gerallt Jones wrth ddiweddu ei adolygiad: 'Os ydyw am ddelio â phroblemau dynoliaeth, am geisio daddansoddi cyflwr y Gymru gyfoes, fel y mae'n addo ei wneud yn ei ddramâu nesaf, yna nid dyma'r ffordd' (t. 5).

Trasiedi a geir yn *Excelsior*. Y drasiedi, yng ngolwg Saunders Lewis, oedd: 'Tua'r amser hwnnw, 1960-1962, yr oedd nifer o fechgyn ifainc talentog ac uchelgeisiol ym Mhlaid Cymru yn troi at y Plaid Lafur ac yn codi'n ymgeiswyr ac yna'n aelodau seneddol a rhai yn aelodau o'r Llywodraeth' ac wedi hynny roedd rhai yn codi i fod yn aelodau o Dŷ'r Arglwyddi (gol. Williams, 2000, t. 354). Erbyn heddiw, cofiwn fod nifer o arweinwyr Plaid Cymru yn Arglwyddi. Yn ei ragymadrodd i fersiwn 1980 dywed Saunders Lewis fod y sefyllfa yn un 'ddigri' dros ben ac yn amserol' (gol. Williams, 2000, t. 354). Oes, mae yma ddychan a thrawiadau amserol ond mae yma drasiedi yn ogystal. Trasiedi o weld dynion ifainc yn ymwrthod â bywyd o aberth ac yn ceisio 'bywoliaeth a gyrfa' (gol. Williams, 2000, t. 354). Mae yma ddewis tyngedfennol mae'n rhaid i bob un ei wynebu a golyga ein penderfyniad fywyd neu farwolaeth. Daw'r un ddirfodaeth i'r amlwg yn *Cymru Fydd*.

Cyn troi at ddramâu eraill y 1960au, rhaid gosod cyd-destun digwyddiadau, mudiadau a meddylfryd y 1960au canys yng ngolau ysbryd a gweithgarwch y degawd hynny mae'n rhaid ystyried a dadansoddi gweithiau Saunders Lewis. Heb os, un o brif ddigwyddiadau'r degawd oedd darllediad *Tynged yr Iaith* yn 1962. Fel y gwyddom, roedd yr iaith Gymraeg yn wynebu ei hunfed awr ar ddeg a galwodd Saunders Lewis yn y ddarlith radio hon ar i'r Cymry weithredu. Yn unol â llosgi'r Ysgol Fomio a heriau ei ddramâu, gofynnir gan Saunders Lewis, yn wir, mynnir gan Saunders Lewis, i'r Cymry aberthu er mwyn sicrhau parhad y Gymraeg.

Fe'i comisiynwyd gan y BBC a'i darlledu ar y radio ar 13 Chwefror 1962. 'Nid marwnad i'r iaith,' oedd y ddarlith yn ôl Saunders Lewis, ond 'galwad i'r gad, i frwydrau politicaidd o'i phlaid' (1963, t. 143). Ynddi, mae'n galw am ffurfio mudiad gwleidyddol i fynnu 'bod llywodraeth leol a llywodraeth ganol yn defnyddio'r Gymraeg [...] Byddai angen i aeolodau'r mudiad hwnnw roi blaenoriaeth i frwydr yr iaith dros amcanion eraill a bod yn fodlon mabwysiadu dulliau tor cyfraith a chwyldro' (Thomas, 2012, t. 7). Eglurodd Saunders Lewis mai her i Blaid Cymru ydoedd, ond gwrthodwyd yr her gan y Blaid, gan y daliai Gwynfor Evans mai 'prysuro'r diwedd a wnâi dulliau chwyldroadol fel polisi yn ein sefyllfa anchwyldroadol ni, o leiaf pe'u mabwysiedid gan Blaid Cymru' (Thomas, 2012, t. 8).

Mae'r ddarlith yn cynnwys sylwebaeth anobeithiol ynghylch dyfodol y Gymraeg: 'Mi ragdybiaf hefyd y bydd terfyn ar y Gymraeg yn iaith fyw, ond parhau'r tueddiad presennol, tua dechrau'r unfed ganrif ar hugain, a rhoi bod dynion ar gael yn Ynys Prydain y pryd hynny'. Mae'r ddarlith yn llawn heriau ac anogaeth: 'A ydy'r sefyllfa'n anobeithiol? Ydy', wrth gwrs, os bodlonwn ni i anobeithio. 'Does dim yn y byd yn fwy cysurus nag anobeithio'. Mynnodd felly wneud rhywbeth anghyfforddus, sef gobeithio, ac o obeithio, gweithredu ac aberthu: 'Y mae traddodiad politicaidd y canrifoedd, y mae holl dueddiadau economaidd y dwthwn hwn, yn erbyn parhad y Gymraeg. Ni all dim newid hynny ond penderfyniad, ewyllys, brwydro, aberth, ymdrech'. Dyma union neges ei ddramâu er 1922. Ni dderbyniodd Cymru

1922 aberth ac apêl Luned at uchelwriaeth, ond roedd hi'n ddechrau dewr. Atgyfnerthwyd y cysylltiad rhwng Cymru heddiw a Chymru'r gorffennol yn *Buchedd Garmon* a oedd, fel *Gwaed yr Uchelwyr*, yn hynafol ac estron ei naws. Ond ynddi cawn ysbryd mwy gobeithiol. Cydnabu'r adolygiadau mai neges a her i Gymru'r 1930au ydoedd ac roedd hynny i'w ganmol. Gwelwyd gweledigaeth *Byd a'i Betws* yn 1941 yn un chwerw ac anobeithiol a syfrdanwyd rhai, gan ei labelu'n bropaganda ffasgaid a gwrth-semitaidd. Ond i eraill roedd yn gyfrol a oedd yn cyffroi ac yn dangos mai rhywbeth byw a moesol oedd llenyddiaeth Saunders Lewis. Dyma gychwyn derbyn heriau Saunders Lewis a gwerthfawrogi eu perthnasedd. Cyd-destun hynafol ac estron oedd i *Amlyn ac Amig* (1940) ac roedd ei apêl at aberth personol yn argyhoeddi rhai ond yn dieithrio eraill. Cyd-destun chwedlonol ac arallfydol oedd i *Blodeuwedd* (1948). Cawn yma apêl at hanes ac alegori am dynged enaid. Serch derbyniadau cymysg y degawdau cynt gwrthododd Saunders Lewis 'chwarae i'r galleri' a derbyniad cymysg arall a gafodd. Meddyg yn llunio a holli cymdeithas unwaith yn rhagor oedd awdur *Eisteddfod Bodran* (1950) i J. Gwilym Jones. Defnyddiodd Saunders Lewis ddychan a chomedï er mwyn tanseilio moesoldeb a pharchusrwydd Cymru'r 1950au. Cawn yn yr adolygiadau ymwybyddiaeth a gwerthfawrogiad o fwriadau'r dramodydd. Gwerthfawrogodd rhai athrylith a newydd-deb arddull *Gan Bwyll* (1952) a chydabu rhai mai bwriad Saunders Lewis oedd cael y gynulleidfa i chwerthin ar eu pennau eu hunain. Cawn awgrym mai drama i gynulleidfa ddethol oedd hon am nad oedd pawb yn gallu deall na gwerthfawrogi ei dychan. Apeliai *Siwan* (1954) at ddyletswydd a menter ysbryd dynoliaeth ac yma eto, nid canu er mwyn canu a wnaeth Saunders Lewis. Dyma oedd barn Kate Roberts a Bobi Jones, ond beth am y Cymry cyffredin? Roedd yr ymateb i *Gymerwch chi Sigaret?* (1955) a *Brad* (1959) yn gymysg. Roeddynt yn ddramâu â chefnidir estron a chyfoes. Hunan aberth, dyletswydd a pharhad Cymru fel cenedl oedd y prif themâu, ond profodd y cefndir Ewropeaidd a Phabyddol yn rhwystr i lawer o'r gynulleidfa, tra oedd yn cael ei werth-

fawrogi gan eraill. Dywedir i Saunders Lewis ein trin fel pobl wareiddiedig yn y ddrama *Es-ther* (1959). Y neges oedd bod yn rhaid i bob un ohonom ymateb yn weithredol i'r awr dyngedfennol hon yn wyneb difodiant ein cenedl. Ond gan nad yw pawb yn wareiddiedig, ni all pawb gwrdd â'r her honno.

Yn gefndir cyffredinol i'r ddarlith, roedd dau ddigwyddiad pwysig. Y cyntaf oedd boddi Cwm Celyn. Erbyn darlledu'r ddarlith roedd yr argae yn symbol byw a real o oruchafiaeth Lloegr dros Gymru. Roedd boddi Cwm Celyn yn rhan o batrwm goruchafiaeth canrifoedd, fel y dadleuodd Saunders Lewis yn ei ddarlith. Ond i Saunders Lewis, ni ddylid beio dinas Lerpwl na'r Gweinidog dros Gymru canys 'ein mater ni, ein cyfrifoldeb ni, ni'n unig, oedd Tryweryn' (Lewis, 1962). Yn ail roedd gweithredoedd Mr a Mrs Trefor Beasley yn ysbrydoliaeth i Saunders Lewis ac yn esiampl i wrandawyr y ddarlith. Mae eu hanes yn enwog erbyn hyn a'u haberth yn dal i ysbrydoli hyd heddiw. Roedd y Beasleys i Saunders Lewis yn ymgorffori'r aberth y disgwyliai ef gan y Cymry Cymraeg. Eu haberth hwy oedd yr hyn a geisiodd ei efelychu yn ei ddramâu. Yn wir, ei aberth hwy oedd y 'chwyldro' a welai fel unig foddion achubol y Gymraeg: 'Trwy ddulliau chwyldro yn unig y mae llwyddo' wedi'r cwbl (Lewis, 1962).

Derbyniodd to ifanc o genedlaetholwyr 'dewr a deallus' yr alwad am ddulliau chwyldro a sefydlwyd Cymdeithas yr Iaith Gymraeg yn ystod Ysgol Haf Plaid Cymru ym Mhon-tarddulais yn 1962. Erbyn Chwefror 1963 roedd y trefniadau wedi'u gwneud a chynhaliwyd y brotest gyntaf ar Bont Trefechan, Aberystwyth. Disgrifiodd y diweddar John Davies, un o sylfaenwyr y Gymdeithas ac un a oedd yn bresennol ar y bont, y cyd-destun:

Deilliodd y gymdeithas o'r rhwystredigaeth a deimlai cenedlaetholwyr ifainc o ganlyniad i dwf araf ac ansicr Plaid Cymru; y catalydd, fodd bynnag, oedd y ddarlith radio a draddododd Saunders Lewis ar 13 Chwefror 1962 [...] Cynhaliwyd protest gyntaf y Gymdeithas yn Aberystwyth ar 2 Chwefror 1963; y diwrnod hwnnw, mewn ymgais i orfodi'r awdurdodau i ddarparu gwysion Cymraeg, placardiwyd adeiladau cyhoeddus y dref ac ataliwyd y traffig ar Bont Trefechan. Aethpwyd ati i ymgyrchu dros y Gymraeg yn y Swyddfa Bost, ar drwyddedau ceir, ar dystysgrifau geni ar arwyddion ffyrdd, gweithgaredd a arweiniodd at lu o achosion llys ac at beri'r profiad o garchar fod yn beth cyffredin ymhlith y to ifanc o selogion y Gymraeg (1990, tt. 589-90).

Dengys hyn fod Saunders Lewis yn arweinydd to ifanc o genedlaetholwyr a bod ei neges ddadleuol fod yr 'iaith yn bwysicach na hunanlywodraeth' wedi cydio yn nychymyg dynion a gwragedd a oedd yn barod i ateb her y dramodydd ac aberthu eu rhyddid er mwyn parhad y Gymraeg. 'Dadl Saunders Lewis [...] oedd mai dim ond brwydr yr iaith allai danio'r ysbryd cenedlaethol i fynnu hunanlywodraeth' (Thomas, 2012, t. 11) Felly gwelodd Cymru'r 1960au chwyldro yn cael ei arwain gan Saunders Lewis. Ym myd gwleidyddiaeth seneddol er enghraifft, enillodd Gwynfor Evans sedd gyntaf Plaid Cymru yn 1966 yn isetholiad Caerfyrddin, cipiodd Henry Vic Davies 39.9% (tŵf o 30%) o'r bleidlais ar ran y Blaid yn isetholiad Gorllewin Rhondda ac yn 1968 cododd y Blaid ei phleidlais o 29.22% gan gipio 40.36% o'r bleidlais pan safodd Phil Williams yn isetholiad Caerffili. Dadleua Saunders Lewis fod Arwisgiad 1969 yn brawf o'r twf mewn cenedlaetholdeb gan i'r sefydliad ddefnyddio'r Arwisgiad at ddibenion propaganda. Dywed yn 1972, yn ei ragair i ail argraffiad *Tynged yr Iaith*, fod yr Arwisgiad wedi cael ei wthio 'ar eu gwaethaf ar y teulu brenhinol Seisnig gan Swyddfa Gymreig y Blaid Lafur er mwyn lladd cenedlaetholdeb Cymru. Yr arwisgiad hwnnw, yng nghanol bonllfau'r Cymry ac ymgreinio archesgobion ac esgobion ac arweinwyr yr holl enwadau crefyddol Cymreig, oedd yr awr ddauaf yn y chwedegau (1972, t. 2).

Parhaodd Saunders Lewis i ymdrin â'r Gymru gyfoes yn *Problemau Prifysgol* (1963, perfformiwyd yn 1968). Ysgrifennwyd y ddrama o ganlyniad i gomisiwn gan y BBC yn 1962, 'ond fe'i gwrthodwyd gan y Gorfforaeth, rhag ofn y deuai ag achos enllib arall yn ei sgil' (gol. Williams, 2000, t. 417). Ni pherfformiwyd hi, er sawl ymgais gan yr awdur, tan i Gwmni Theatr Cymru yn Eisteddfod Genedlaethol y Barri yn Awst 1968, dan gyfarwyddyd Wilbert Lloyd Roberts. Ysgrifennodd Saunders Lewis y ddrama pan oedd yn 69 mlwydd oed, ac erbyn ei llwyfannu roedd yn 75 mlwydd oed. Gwelwyd eisoes yn *Tynged yr Iaith* i Saunders Lewis dueddu at iselder a digalondid llwyr ynghylch parhad y Gymraeg, ac fe welwn y tristwch hwn

hyd yn oed mewn comedi fel *Problemau Prifysgol*. Naturiol ddigon yw hyn am i Saunders Lewis ddweud yn 1962:

Trasiedi eironig a chwerw yw Prifysgol Cymru, ffrwyth pennaf deffroad cenedlaethol y werin Gymreig a Chymraeg. Edrychwch ar Brifysgol Jerwsalem heddiw a'r Hebraeg a oedd yn iaith farw hir oesoedd cyn Crist yn gyfrwng ei holl hyfforddiant... Yna edrychwch ar Brifysgol Cymru gyda'i chwe choleg mwyach. Beth a ddywedwn ni am y Cymro Cymraeg yn y pedwar coleg cyflawn? Beth a ddywedwn ni am yr adrannau Cymraeg eu hunain, er holl gais Bwrdd y Gwybodaeth Celtaidd i greu geirfa oedd i'r technegau? Ni ellir mewn gwaed oer ond dweud a ddywedodd Lingen yn y Llyfrau Gleision:

Equally in his new as in his old home his language keeps him under the hatches . . . His superiors are content simply to ignore his existence. He is left to live in an underworld of his own, and the march of society goes completely over his head.

Dyna'r gwir heddiw am y Gymraeg ym Mhrifysgol Cymru; a Chymru Gymraeg a'r creodd hi, dotio ar ei graddau anrhydeddus hi, a bodloni mai gradd diraddiad y Gymraeg yw diploma ei hanrhydedd hi (gol. Dafydd, 1986, t. 92).

Credai Saunders Lewis fod potensial i brifysgolion Cymru fod yn '[b]inacl diwylliant y wlad mewn cyswllt â phinaclau cyfryw drwy Ewrop oll'. Pe bai Saunders Lewis wedi llwyddo i 'drawsffurfio'r genedl Gymreig' buasai'r prifysgolion wedi bod yn gyfryngau i adeiladu ar 'ddeffroad cenedlaethol y werin Gymreig a Chymraeg' (1945, t. 104). Yn lle hynny 'bradychasant y delfryd o addysg Gymraeg, gan adael y werin bobl yn gyfan gwbl agored i ddylanwad y fateroliaeth a ysgubai dros wledydd Ewrop' (gol. Williams, 2000, t. 419). Cawn yn y ddrama '[g]ipolwg ar ranbarth neilltuol o'r Philistia lle y teyrnasai materoliaeth remp' (gol. Williams, 2000, t. 420).

Ysgrifennwyd hi yn yr un arddull dychanol ag *Excelsior*. Mae'r teitl ei hun yn ddychanol oherwydd daw yn amlwg na phoenai'r un cymeriad yn y ddrama am broblemau Prifysgol Cymru. Mae Syr Gamaliel Prys, Pennaeth y Brifysgol, yn dychwelyd i'r coleg o'i dŷ gofal wedi iddo dderbyn llythyr anhysbys yn nodi fod Paul Roger, Athro yn yr Adran Gymraeg, yn godinebu â Ffioretta Davies, sy'n darlithio yn yr adran Eidaleg. Mae Sara, gwraig Paul, yn gweld mai rhywbeth byrdymor yw hyn ac yn annog Paul i dreulio noson gyda Ffioretta! Yn y cyfamser mae Sam, mab Gamaliel, yn dychwelyd o'r carchar ac yn treulio noson gyda Sara. Mae'r holl gymeriadau'n cwrdd fore trannoeth yn nhŷ Sara. Mae Paul a Ffioretta wedi

blino ar ei gilydd yn barod ac mae Paul yn hapus i ddychwelyd at ei wraig er ei fod yn anghyfforddus wrth ddysgu am weithgarwch Sara'r noson cynt! Wrth gwrs, mae'r holl beth yn adlewyrchu'n wael ar Gamaliel ac mae Sam yn bygwth adrodd yr hanes i'r byd. Mae'n derbyn £100 gan ei dad er mwyn iddo aros yn dawel a gwelwn ef a Ffioretta yn gadael gyda'i gilydd. Mae'r ddrama'n gorffen wrth i Gamaliel gysnabod rhan Sara yn y diwedd bodlon ac mae hi'n awgrymu'n bendant y dylai Paul gymryd lle Gamaliel fel Pennaeth y Brifysgol.

Cawn yn y ddrama feirniadaeth o Brifysgol Cymru sydd, ym marn Saunders Lewis, yn wrth-Gymreig. Syr Gamaliel yw lladmerydd yr elfen wrth-Gymreig:

SYR GAMALIEL : Mae'n dda gen' i weld y Cymry Cymraeg. Elfen ddym-unol ym mywyd y Brifysgol [...] Mae'r elfen ddwyieithog yma'n rhoi tipyn o gymeriad arbennig i'r colegau yng Nghymru, fel nad ydyn ni ddim yn union yr un fath â phob *red-brick*. Rwy'n dal erioed mai tipyn o amrywiaeth lliw yw angen pennaf yr holl *provincial universities*. A dyna gyfraniad y Gymraeg. 'Dych chi ond lleiafrif, wrth gwrs, ond mae 'na le i'r Cymry dwyieithog. Dros dro, o leia'... (gol. Williams, 2000, tt. 447-8).

Drama yn llawn syniadau Saunders Lewis, chwedl Dafydd Glyn Jones, oedd *Problemau Prifysgol* ac ynddi fenthyciadau o draddodiadau 'diarth i ni yng Nghymru'. Comedi o ddrama yw *Problemau Prifysgol* sy'n mynd i'r afael â'r hyn a welir gan Saunders Lewis yn ddiffygion ym Mhrifysgol Cymru. Llinyn y comedi drwy'r ddrama yw'r paradocs canlynol: 'Problemau bach dibwys, chwerthinllyd yw'r cyfan, a'r eironi sy'n rhoi math o undod i'r ddrama yw nad oes neb ynddi o'i dechrau i'w diwedd, yn malio'r un botwm corn am wir problemau Prifysgol Cymru na'r un brifysgol arall' (1968, t. 3).

Achlysur arbennig oedd llwyfannu'r ddrama hon i Bob Roberts. Noda fod Saunders Lewis wedi ysgrifennu'r ddrama yn 1962 ond ei fod wedi ymatal rhag ei llwyfannu oherwydd diffyg adnoddau i lwyfannu'r math yma o gomedi'n effeithiol: 'Sonia am y dechneg a'r ddisgyblaeth a'r feistrolaeth sy'n angenrheidiol cyn y gellir digrifwch caboledig, ac y mae'n nodi un

peth sy'n gyfan gwbl allweddol i gomedï da sef arddull'. Daw Bob Roberts i'r casgliad nad oedd Saunders Lewis yn cyfrif y Theatr Gymraeg, yn enwedig ei chynulleidfia, yn gymwys i werthfawrogi'r gomedï. Awgryma nad oedd y Theatr Gymraeg – ei hactorion, ei chyfarwyddwyr na'i chynulleidfia 'wedi gweld digon o berfformio a chyfleu gwir safonol i'w galluogi i ffurfio barn, nac i berfformio'r grefft o gyflwyno comedïau'n orffenedig'. I Bob Roberts '*souffle*' a 'pwsdin ansylweddol' oedd y comedï ac yn 'diflannu'n eich ceg cyn i chi gael amser i'w blasu'. Barn y gynulleidfia oedd bod herio a dychan Saunders Lewis yn ormodol: 'rydym wedi hen arfer chwerthin am ben gweinidogion hanner pan a ficeriaid cadi-ffannaidd mewn dramâu Cymraeg erioed, ond mae o'n brofiad go newydd gweld prifathro coleg a phennaeth adran Gymraeg yn niwyg y clown. Dyna pam efallai fod rhai ohonom yn ei chael yn anodd i chwerthin yn y ddrama' (1968, t. 7). Dyma enghraifft o feddwl sy'n gwrthod cael ei herio ac sy'n araf i dderbyn syniadau newydd. Serch hynny, nid pawb oedd yn cael eu dieithrio gan y clown o bennaeth adran. Dywed D. Jacob Davies yn *Y Cymro*, 22 Awst, 1968 mai 'dewin geiriau yw S.L.' ac mai 'dychan aeddfed a chywrair' yw *Problemau Prifysgol* (t. 14).

Yn 1964 cyhoeddodd Saunders Lewis *Merch Gwern Hywel: rhamant hanesiol*. Roedd anghydweld ynghylch genre *Merch Gwern Hywel*. Cyfeiria Pennar Davies ati fel 'nofel fer' (1967, t. 79) tra bo Dafydd Glyn Jones yn cyfeirio ati fel nofel gyflawn o gychwyn ei ymdriniaeth ohoni yn *Barn* (Mehefin 1967, tt. 212-215). Mae R. M. Jones hefyd yn ei chyfrif'n nofel go iawn am resymau a ddaw'n amlwg yn y man, ond dywed hefyd 'gellid yn rhwydd labelu'r "rhamant" hon â'r teitl "drama" gan mai sgwrs bron yn gyfan gwbl yw hi o'i ddechrau hyd ei diwedd' ar wahân i ddisgrifiadau sy'n darllen fel cyfarwyddiadau llwyfan addas ar gyfer sgript drama. Dywed y gellir gwneud ffilm o'r stori heb ei chymhwyso ac nad oes dim pwysig yn digwydd i'r cymeriadau y tu allan i'r sgwrsio heblaw am ambell i weithred (1968, t. 147). Ni elwir hi'n nofel gan Saunders Lewis, ond yn hytrach 'rhamant hanesiol' ac fe eglurodd pam y dewisodd wneud hynny ar dudalennau *Barn* yn Nhachwedd 1964. Ei

bwnc oedd William Williams, Pantycelyn (1717-91), yr emynydd a'r diwygiwr Methodistaidd o'r ddeunawfed ganrif.

Yn yr erthygl hon mae Saunders Lewis yn gwahaniaethu rhwng nofel ar fesur cerdd a rhamant serch. Disgrifia Saunders Lewis agwedd William Williams at serch a chariad rhwng dyn a dynes mewn cyd-destun diwinyddol. Er i'r unigolyn brofi tröedigaeth, yr un yw ei anian, ac felly gall ei serchiadau brofi'n niweidiol iddo: 'Wedi'r Cwmp ac o'i herwydd, ebr Williams, gall crefydd ei hunan, os crefydd o serch at lachawdwr a Gwaredwr ydyw, ie, gall gwres ac angerdd cariad y diwygiad Methodistaidd, droi'n foddion i gynhyrfu serch naturiol sy'n disodli'r Gwaredwr a throi'n golledigaeth i'r dyn' (1964, t. 5). I William Williams, 'ni all fod rhamant ddi-niwl a serch naturiol diwenwyn ond lle nad oes euogrwydd' (Lewis, 1964, t. 5). Ond serch hyn, mae'n bosibl meithrin serch diwenwyn oherwydd llygredig, nid llwfr, yw natur dyn. Ond anghytuno a wna R. M. Jones â dehongliad Saunders Lewis o serch William Williams. Dadleua ef nad oedd byd-olwg William Williams ynghylch rhamant mor optimistaidd â'r hyn a ddywed Saunders Lewis. Dywed R. M. Jones mai 'Eden oedd y cyfle diwethaf' i brofi rhamant anllygradwy oherwydd iddo ef, mae 'dadansoddiad Pantycelyn o dreiddiad a phresenoldeb pechod' yn golygu fod y greadigaeth oll yn llwyrlygredig. 'Ac felly,' daw R. M. Jones i'r casgliad:

o ddilyn y diffiniad hwn gan Saunders Lewis o Ramant, ac o weld anawsterau meddyliol ddeuddyn canolog y stori, eu hamherffeithrwydd a'r amgylchiadau materol sy'n llychwino'u gwynfyd, tueddwn innau i gymhwyso ati [*Merch Gwern Hywel*] derm arall Mr Lewis, sef Nofel. Er na wneir yr ymwybod â phechod yn gasgliad terfynol i'r ddeuddyn, ni allant ddianc rhagddo; ac ar ryw ystyr, mae ei bresenoldeb yn rym cyfeiriol ac yn norm ar hyd y ffordd, er bod ganddynt (y tu ôl i'w calonnau aflonydd)heddwch cydwybod drwy gyfiawnhad. Personau cyfrifol ydynt yn gorfod wynebu eu gwendidau parhaol eu hun, damweiniau'r byd, a gwendidau'u cymdeithas a brwydr storiol o fewn amgylchiadau felly, Nofel ydyw. Gwybod gormod y mae'r ddeuddyn hyn, fel na allan nhw fyth fod yn hollol "ramantus" (1968, t. 148).

Cafwyd dau addasiad ohoni hefyd, un ar gyfer y radio yn 1967 a'r llall ar gyfer y teledu yn 1976, ac am y rheswm hynny byddaf yn trafod y gwaith yn y traethawd hwn. Mae'r stori'n dechrau yn 1816 ar ôl brwydr Waterlŵ. Dyma gyfnod ail genhedlaeth y Methodistiaid pan oedd dynion megis John Elias (1774-1841) yn eu hanterth a dylanwad crefydd danbaid y

151

genhedlaeth gyntaf yn ddylanwadol iawn ar bob agwedd o fywyd Cymru. Ceir cofiant am y gweinidog Methodistiaidd dylanwadol, William Robert (1784-1864) o Amlwch, Sir Fôn. Ym mhumed bennod y cofiant cawn hanes ei ymweliad â Sarah Jones, merch ffermdy sylweddol Gwern Hywel, sy'n mynnu ei briodi a hynny'n groes i ddymuniad ei mam. Yn gefndir i bopeth, fel yn ei ddramâu eraill, y mae crefydd, cariad a Chymru.. Gwelwn y grefydd newydd yn trawsnewid yr hen gymdeithas gan roi difyrrwch a iaith newydd iddi, a chynrychiola gwraig Gwern Hywel grefydd sych yr hen gymdeithas sy'n synnu at weld priodas wedi ei seilio ar gariad rhamantus yn hytrach nac ymarferoldeb a safle cymdeithasol. Mae lle i ddiwinydda yma hefyd.

Yn gefndir pellach i'r stori y mae'r ffaith mai i'r Bala yr oedd William Roberts yn teithio, a hynny er mwyn mynychu'r Gymdeithasfa ble y pregethodd Thomas Jones, Dinbych (1756-1820) yn erbyn Uwch-Galfiniaeth. Myn uwch-Galfiniaeth mai dros yr etholedig yn unig fu lesu Grist farw ar y Groes ac os nad ydych ymysg yr etholedig rai, nid oes gobaith am achubiaeth. Yn y garwriaeth rhwng William a Sarah a'r dadlau diwinyddol, dywed Bedwyr L. Lewis fod un peth yn sefyll, sef 'cyfrifoldeb dyn i'w draddodiad' (1964, t. 322). Mae uwch-Galfiniaeth yn bygwth traddodiad cywir Methodistiaeth a thraddodiad Eglwys Loegr William Williams, Pantycelyn. Mae Saunders Lewis yn amlwg o blaid Thomas Jones yn ei wrthwynebiad i uwch-Galfiniaeth gan mai ef 'sy'n sefyll dros y gwerthoedd y mae Mr. Saunders Lewis ei hun yn ymddiried ynddynt ac yn eu mawrygu yn ei waith' (Lewis, 1964, t. 322). Mae John Elias a'i uwch-Galfiniaeth yn beryglus, yn anghyfrifol ac yn groes i'r gwerthoedd a etifeddodd y Methodistiaid.

Yng ngharwriaeth William a Sarah gwelwn Saunders Lewis eto yn trafod serch a chariad. I Saunders Lewis, fel y gwelwyd yn ei ddramâu eraill, roedd perygl i serch rhamantus fod yn anghyfrifol ac yn wrthgymdeithasol. Ym *Mlodeuwedd* a *Siwan* er enghraifft, gwelwn serch yn arwain at farwolaeth a dial. Serch hynny, gwelwn Saunders Lewis yn newid ei ddiffiniad o serch rhamantus. Nid oes dim byd cnawdol nac anghyfrifol yn

152

y berthynas rhwng Sarah a William, yn wir, mae'n dduwiol:

"Mi ddweda i wrthych chi sut un ydy Duw: un sy'n eich caru chi heddiw, heddiw, fwy na 'fi"

"Sarah, efalle ei fod o wedi gadael i'r peth yma ddigwydd er mwyn i chi gael deud hynny wrthyf i. Dyna beth ydy priodas" (Lewis, 1964, t. 82).

Nid oes euogrwydd yn perthyn i'w serch 'oherwydd y maent ynghlwm wrth bethau uwch' (gol. Williams, 2000, t. 646), syniad sy'n cyd-fynd â dehongliad Saunders Lewis o serch William Williams Pantycelyn: 'Ni all fod rhamant ddi-niwl a serch naturiol diwenwyn ond lle nad oes euogrwydd' (1964, t. 5). Cryfder y nofel/ddrama i Gruffydd Parry, er y cyd-destun hanesyddol, yw sylweddoli 'mor gyfoes ydyw'r stori mewn llawer ffordd' oherwydd ynddi ceir gwrthdaro rhwng hen a newydd, dirywiad crefydd a syniadau yn newid am foes ac ymarweddiad' (1964, t. 147). Gwelodd Dafydd Glyn Jones fod William yn adlais o arwyr dramâu Saunders Lewis. Dywed Dafydd Glyn Jones am William:

Mae bywyd iddo'n gyfuniad cymhleth o antur a ffurfioldeb; mae'n ymwybodol iawn ohono'i hun fel etifedd traddodiad mawr, a theimla ryw gyfrifoldeb anghyffredin tuag at ei draddodiad; eto mae yna elfen o anghyfrifoldeb yn ei natur, mae'n barod i fentro colli'r cyfan dan chwerthin os oes raid; mae'n hynod o deg a chwrtais yn ei ymwneud â phobl eraill, ac eto mae'n barod i daro'n galed weithiau i'w achub ei hun neu i achub yr hyn y mae'n ymladd droso; y mae ei weithredoedd yn rhai pendant, dibetrus, ac yn siarad drostynt eu hunain. Teip traddodiadol, delfrydol ydyw, ac y mae'n crynhoi ynddo'i hun bopeth sydd ymhlyg yn y gair 'cavalier' (1967, t. 213).

Ond awgryma Dafydd Glyn Jones fod testun y gwaith yn rhy estron, nid oherwydd cyd-destun a chefnidir tramor neu chwedlonol y nofel/ddrama, ond am mai dadl ddiwinyddol ydyw o'r cychwyn hyd at y diwedd. Dywed, 'mae'n ofynnol i'r darllenydd [...] wneud ymdrech i ddeall pwysigrwydd y deunydd hanesyddol a diwinyddol sydd yn y stori' (1967, t. 212). Hynny yw, rhaid deall beth oedd goblygiadau ac effaith dadleuon, yn ogystal â deall ystyr llythrennol termau megis yr lawn Terfynol, lawn Cytbwys ac Etholedigaeth y Saint, cyn gallu gwerthfawrogi'r nofel/ddrama. Dywed Dafydd Glyn Jones fod rhaid i'r darllenydd ymateb yn emosiynol i'r pynciau hyn, nid eu deall yn y pen yn unig, cyn gwerthfawrogi'r nofel. Go brin fod nifer helaeth o ddarllenwyr y nofel/ddrama wedi gallu gwneud hynny mewn cyfnod pan

oedd crefydd Efengylaidd y diwygiad Methodistiaidd wedi colli tir i ryddfrydiaeth ddiwinyddol yr ugeinfed ganrif. Dyma'r un hen faen tramgwydd eto. Gwelwn Saunders Lewis yn traethu gwirioneddau y tu hwnt i ddeall a chrebwyll y Cymry cyffredin.

Awgryma Dafydd Glyn Jones fod elfen arall i fethiant Saunders Lewis fel artist. Dywed John Roberts yn y nofel: "Blwyddyn i fory bu brwydr Waterlŵ...Wyddoch chi, mae John Elias fel Napoleon yn y pulpud." Ymateb Sarah i hynny yw gofyn y cwestiwn: "P'run ai fo ai Mr. Jones, Dinbych, ddaw i'w Waterlŵ yfory?" Ond y cwestiwn sydd gan Dafydd Glyn Jones fel ymateb i'w chwestiwn hithau yw: 'A yw hi o wahaniaeth gan rywun heddiw p'run ddaeth i'r Waterlŵ?' (1967, t. 212). Hynny yw, hyd yn oed os bydd y darlennydd wedi ymgynefino ag ystyr, goblygiadau ac emosiwn y dadleuon diwinyddol yma, nid yw hynny'n golygu fod ots ganddo amdanynt nac am heriau Saunders Lewis. Rhaid oedd i'r darlennydd wybod ystyr a grym gosod y nofel yn 1816 ynghanol dadleuon y Methodistiaid ynghylch yr lawn a sylweddoli fod digwyddiadau'r cyfnod hwnnw wedi llunio'r genedl. Mae Saunders Lewis yn 'neilltuo moment mewn hanes a goleuo ei holl arwyddocâd, dangos y modd y mae'r foment honno'n crynhoi'r gorffennol ac yn creu'r dyfodol.' Yr hyn a ddigwyddodd yn y nofel a achosodd newid yn hanes Cymru oedd i 'Sarah Jones, merch Gwern Hywel, Ysbyty Ifan, Sir Ddinbych, dipyn cyn pump o'r gloch y bore ar noson wyntog yn nechrau Mawrth, 1818 [...] neidio o ffenestr uwchben siop yn Rhuthun i freichiau William Roberts, pregethwr ifanc o Sir Fôn, yr hwn a'i dug dan gysgod nos i Gorwen i'w phriodi'n wraig iddo' (Jones, 1967, t. 212). Mae llwyddiant y nofel yn dibynnu ar allu'r darlennydd i 'ymdeimlo â phwysigrwydd strategol, tyngedfennol y foment hon mewn hanes' ac i '[g]eisio deall lle'r stori garu, o fewn hanes Methodistiaeth ac o fewn hanes Cymru'. Rhaid gofyn beth yw arwyddocâd digwyddiadau hanesyddol y nofel i Gymru heddiw. Beth oedd arwyddocâd y garwriaeth i hanes Methodistiaeth a hanes Cymru?

Yr hyn sy'n nodweddu cymeriadau'r nofel, fel cymeriadau holl ddramâu Saunders Lewis, yw eu 'bonedd a'u deall' (Jones, 1967, t. 213). Mae eu deall yn eu galluogi i ddeall a

154

dadansoddi eu sefyllfa ac mae'r ffaith eu bod yn bendefigion yn golygu y gallant fentro gweithredu, heb gyfri'r gost. 'Pobl sy'n medru cadw'u pennau ydynt, drwy bob argyfwng. Maent yn urddasol ac yn gwrtais drwy'r adeg, yn byw ac yn siarad yn seremonïol bron' (Jones, 1967, t. 213). Dyma bobl sy'n ymateb fel y gwnânt oherwydd eu bod yn foneddigaidd ac yn ddeallusol. Yng ngwaith Saunders Lewis mae angen y ddeubeth hyn er mwyn creu cymeriadau crwn, ond mae hyn yn rhwystri i lawer o'r darllenwyr allu gwerthfawrogi'r nofel.

Synnodd beirniaid Cymraeg pan ymddangosodd *Merch Gwern Hywel*. Credai rhai mai isymwybod Methodistiaidd Saunders Lewis (y Pabydd) oedd yn llefaru. Portreadir y Tadau Methodistiaidd fel amddiffynwyr y ffydd a chymeriadau 'a digon o gythraul ynddynt, a digon o hiwmor hefyd'. Yn wir, mae'r 'Adyn neu'r Dyn Drwg' sef John Elias yn ŵr hoffus (Jones, 1969, t. 214). Awgryma D. E. Williams ar dudalennau'r *Y Dysgedydd* nad oedd Saunders Lewis yn 'gorffwys yn esmwyth mewn Pabyddiaeth' a'i fod yn dymuno 'ymiachau o hen waddol ei etifeddiaeth' (1965, tt. 105-6). Ar y llaw arall gwêl Bedwyr L. Lewis lawer mwy o werth iddi. Mae'n dweud bod Saunders Lewis, fel yn ei ddramâu wedi 'cymryd rhyw sefyllfa neu'i gilydd mewn chwedl neu hanes a thynnu ohoni ei holl ystyr' (1964, t. 322).

Y brif thema yw perthynas y bobl â'u traddodiad, eu lle ym mharhad y traddodiad a'u cyfraniad at barhad y traddodiad (Jones, 1967, t. 214). Fel y cymeriadau yn y dramâu, mae William Roberts a Sarah Jones yn wynebu penderfyniad tyngedfennol a fydd yn newid cwrs gwlad a'u newid nhw yn bersonol. Dywed Dafydd Glyn Jones fel yr 'adnewyddir y traddodiad ynddynt hwy, a'i adnewyddu mewn ffordd baradocsiaidd: sef trwy ei dorri [...] Trwy dorri traddodiad y daw rhywun i deimlo grym traddodiad ym mêr ei esgyrn' (1967, t. 214). Gofynnir drwy gydol y ddrama, 'A fydd Parhad' i draddodiad crefyddol Cymru a'r hen ffordd Gymreig o fyw yn wyneb twf grymus Methodistiaeth. Ond pa ots sydd gan y darlennydd am y cwestiynau hyn? Dywed Dafydd Glyn Jones i'r traddodiad crefyddol barhau drwy lynu wrth gyfalafiaeth y byd modern. Er mwyn llwyddo rhaid oedd i William Roberts adeiladu masnach. Cynrychiola William Roberts y to newydd o arweinwyr Cymreig. Dyma bendefigaeth

'fasnachol, ddosbarth canol, Fethodistaidd' (1967, t. 214). Ond a lwydda'r bendefigaeth hon i gynnal a chadw rhai o nodweddion yr hen bendefigaeth draddodiadol? Dyma bwysigrwydd priodas William Roberts a Sarah Jones – trwy eu priodas fe gysylltir dau fyd a dwy oes. Dywed Sarah wrth William gan gyfeirio at John Elias a'i uwch-Galfiniaeth: "Peidiwch â gadael iddo fo droi Methodistiaeth Môn yn erbyn Mr. Charles a Mr. Jones, nac i gefnu ar y bregeth y bore 'ma." Yn wyneb y bygythiad, mentrodd y pâr ifanc i ddiogelu eu traddodiad, dyna pam roedd cwestiwn William i Sarah mor bwysig yn hanes Cymru: 'Ddowch chi ata' i Sir Fôn i ofalu - yn wraig briod i mi?' (gol. Williams, 2000, tt. 667-8).

Daw Ioan Williams i'r casgliad fod Sarah a William yn pontio dau begwn, sef y preifat a'r cyhoeddus: 'dangosant y gallu i weithredu'n bendant, gydag ymwybyddiaeth o werth ac arwyddocâd cyhoeddus eu gweithredoedd, ond hefyd yr awydd i gyflawni amcanion preifat sy'n ysgogi'r gweithredoedd hynny bob tro.' (2000, t. 642).

Profodd *Merch Gwern Hywel* i fod yn benbleth ar sawl lefel. Yn gyntaf, ni chytunwyd ai nofel fer, nofel ddramatig, drama neu ramant hanesyddol oedd hi. I Ioan Williams, mae'r ffaith nad oedd Saunders Lewis wedi cynnig unrhyw sylwebaeth ar y broses fewnol sy'n rheoli ymddygiad William a Sarah wrth iddynt ddyweddïo yn profi nad nofel oedd hi ond gwelwn i feirniaid y 1960au ei chyfri'n nofel. Fodd bynnag, cafodd dderbyniad da a dewiswyd hi fel testun gosod arholiad Tystysgrif Addysg Gyffredinol. Dywed Ioan Williams mai'r farn gyffredinol oedd 'mai nofel dramodydd' oedd *Merch Gwern Hywel*' (2000, t. 647). I 'Daniel' roedd hynny'n broblematig:

Ychydig iawn o ddisgrifio sydd rhwng y siarad, ond y mae'r paragraffau hynny sy'n gosod y golygfeydd, neu'n symud y stori ymlaen rhyw ychydig, yn darllen yn union fel y cyfarwyddiadau moel a roddir wrth ysgrifennu drama: e.e. 'Cododd John Elias ar ei draed; gwthiodd y plat bara a'r dorth gaws oddi wrtho a throes at Mrs Jones.' Hynny yw, y mae'r cyfan yn hynod gyffredin, ac nid yw'n cyrraedd at yr hyn a ddisgwyliwn' (1964, t. 5).

Yr hyn a ddeallwn o'r adolygiadau oedd bod y beirniaid yn canmol y gwaith am ei bod yn ddogfen hanesyddol ac am ei bod unwaith eto yn herio'r darllenydd i ymateb i sefyllfa

bresennol Cymru, fel y gwnaeth William a Sarah hwythau yn eu dydd: sef derbyn a phontio dau draddodiad, yr hen a'r newydd. Ond fel y dywedodd Dafydd Glyn Jones, hawdd gwneud hynny os mai bonedd deallusol ydych. Ceir yr un awgrym eto, sef fod heriau, cyd-destun a byrdwn Saunders Lewis yn rhy aruchel ac yn estron i'r darllenydd cyffredin.

Ceir elfennau o ddirfodaeth ac abswrdiaeth yn *Yn y Trên* (1965). Teithia teithiwr ar drên (ceir yma atgofion o drên *Excelsior* yn gadael Paddington am Gymru) a'r unig gwmni iddo ar hyd y daith yw'r casglwr ticedi (y Gard). Mae'r trên yn teithio yn y tywyllwch rhwng Caerfyrddin ac Aberystwyth:

TEITHIWR : Teithio mewn trên . . . yng Nghymru . . . a'r nos o 'mlaen i . . .
Teithio tua'r nos . . . Nos Cymru . . . (gol. Williams,, 2000, t. 523)

Nid oes gan y Teithiwr docyn a sylwedd y ddrama radio hon yw'r ddadl rhyngddo ef a'r Gard. Dysgwn nad oes gobaith i'r trên gyrraedd pen y daith gan fod llifogydd wedi ysgubo pont o'r neilltu. Yn ychwaneg i hyn, nid yw'r trên yn gallu dod i stop ac felly'r dynged anochel yw y bydd y trên yn syrthio oddi ar y trac ble'r oedd y bont . Mae'n amlwg felly bod y trên yn teithio i nos Cymru, ond nid hyn yw dymuniad y Teithiwr. Y mae ef am benderfynu pryd y daw'r diwedd ar ei fywyd ei hun a bywyd Cymru:

TEITHIWR : [...] Ond mi all dyn
ddewis y terminws (gol. Williams, 2000, t. 537).

Mae'n ddrama sy'n 'ymwybyddiaeth o'r argyfwng gwacter ystyr fel rhan hanfodol o brofiad dyn yn yr ugeinfed ganrif' (gol. Williams, 2000, t. 507). Ond nid agnostiaeth nag anffyddiaeth sy'n perthyn iddi ond y ffaith fod Saunders Lewis 'yn ei chael yn anodd iawn byw gyda'r amheuon a'r ansicrwydd' a berthynai i'r 'naid ysbrydol' a gymerodd Saunders Lewis yn gynnar yn ei yrfa (gol. Williams, 2000, t. 507). Mae *Yn y Trên* yn allwedd i ni ddeall dramâu diwethaf Saunders Lewis. Wrth esbonio'i gerdd *Gweddî'r Terfyn*, dywedodd: 'Dynion ydym ni, bodau bach digri; 'does dim rhyw lawer rhyngom ni a llygod. Ond bod rhai ohonom ni'n mentro credu ddyfod Duw yn ddyn' (1974, t. 5). Yr hyn a gawn yn *Yn y Trên*,

yn 'Gweddi'r Terfyn' ac yn nramâu olaf Saunders Lewis yw eu bod 'i gyd yn dorcalonnus ddigrif yn eu hymdrechion i afael mewn gwirionedd sydd y tu hwnt i unrhyw afael' (gol. Williams, 2000, t. 509). Mae ergyd y ddrama a'r ddirfodaeth a ddaw yn nramâu olaf Saunders Lewis i'w cael yn ei nodyn yn y *Radio Times*. Dywed Saunders Lewis: 'Efallai nad yw dynion yn bwysig yn y bydysawd, ond sumbol o'u hofn hwy am natur eu taith drwy amser yw'r darlun o'r dyn di-docyn mewn trên nad oes wybod i ble yr â' (27 Tachwedd 1969, t. 9). Os nad Duw sy'n rheoli'r bydysawd, nid yw bywyd ond damwain a hap, megis y trên yn teithio trwy'r tywyllwch yn ddi-nod. Mae'r Teithiwr yn gweld mai i ddifodiant y daw'r daith ond mae'r Gard yn mynnu y daw'r trên i stop fel y gwnaeth y noson cynt ac 'o'r dechrau myn y Teithiwr roi ystyron i'r trên ac i'r daith na fyn y Gard mo'u derbyn.' Eglura Ioan Williams fod 'popeth yn dibynnu ar ei allu ef, a'n gallu ninnau, i dderbyn y daith neilltuol hon yn symbol o fywyd dyn oddi ar yr eiliad y cyll ei ddiniweidrwydd plentynnaidd, gan ddod yn ymwybodol o'r tristwch a'r boen sy ynghlwm wrth fyw.' Am hynny, dadleua Ioan Williams mai 'gwir ganolbwynt y ddrama fach hon yw'r Gard a thu hwnt iddo ef y darllenydd o Gymro, llawn ei barch tuag at symrlwydd a Chymreictod naturiol cefn gwlad - agwedd a ystyriai Saunders Lewis yn esgus am ddifrawder ac am frad' (2000, tt. 516-517).

Daeth dirfodaeth *Yn y Trên a Cymru Fydd* yn ffasiynol ddegawd ynghynt yn Lloegr drwy waith yr 'Angry Young Men' yn y 1950au. Erbyn heddiw maent yn ysgrifenyddyr poblogaidd a llwyddiannus. Yn eu plith ceir Alan Stilltoe, John Braine, John Osborne, Colin Wilson, John Wain a Kingsley Amis. Yn eu gwaith gwelwn yn aml brif gymeriad dosbarth gweithiol sy'n ansicr ohono'i hun ond sy'n ceisio cuddio hynny trwy fod yn dreisgar a thrwy fod yn amharod i gydsynio â'r 'drefn.' Mae'r prif gymeriad yn ogystal yn arbrofi gyda rhyw. Ymhlith prif weithiau y mudiad hwn gwelwn *Hurry on Down* (1953) gan John Wain, *Lucky Jim* (1954) gan Kingsley Amis ac yn bennaf *Look back in Anger* (1956) gan John Osborne.

Yn y gwaith hwn ceir triongl cariad rhwng Jimmy, sy'n ddyn ifanc o gefndir dosbarth gweithiol ac sy'n hynod o ddeallus, Alison ei wraig dosbarth canol a'r cyfaill Helena. Mae

Jimmy yn ffieiddio magwraeth ei wraig a daw hyn i benllanw wrth iddynt ymladd, sy'n peri i Alison losgi ar haearn smwddio. Dysgwn fod Alison wedi priodi Jimmy oherwydd ei ymgyrchu cymdeithasol wedi'r Rhyfel a'i dyhead hi i wrthryfela yn erbyn ei magwraeth. Yn ogystal â hyn mae Helena wedi anfon neges at rieni Alison yn gofyn iddynt ddod i achub ei ffrind. Mae ei thad yn cyrraedd ac mae Alison yn gadael. Mae Helena yn aros am ddiwrnod ychwanegol ac yn torri'r newydd i Jimmy fod Alison yn feichiog. Mae ef yn ddig am mai dim ond nodyn 'hwyl fawr' sy'n ei ddisgwyl gan ei wraig. Daw'r olygfa i'w benllanw wrth i Jimmy a Helena ymosod ar ei gilydd yn gorfforol, ond wrth i'r llenni ddisgyn gwelwn hwy yn cusanu ac yn cwmpo ar y gwely.

Â misoedd heibio a gwelwn Jimmy, Helena a Cliff (cyd-letywr) yn hapus dyrfa. Daw Alison yn ôl yn edrych fel drychiolaeth ond anwybydda Jimmy hi. Dysgwn i Alison golli'r baban (sy'n ateb dymuniad Jimmy yn Act 1 i Alison feichiogi a cholli baban). Mae Helena ac Alison yn ymgodymu gan beri i Helena sylweddoli fod yr hyn y mae wedi'i wneud yn anfoesol ac mae hi'n gadael. Eglura Helena ei phenderfyniad i Jimmy a daw'r ddrama i ben wrth i Jimmy ac Alison gymodi wrth chwarae hen gêm yr arferent ei chwarae slawer dydd.

Un peth a oedd yn gyffredin yng ngwaith yr 'Angry Young Men' oedd bodolaeth y gwrtharwr: dyn a wrthryfelai yn erbyn systemau cymdeithasol a thyndra rhwng cariad, dosbarth cymdeithasol a rhyw. Roedd y gwrtharwr yn arw, yn frwnt ac yn ddigymrodded. Canlyniad oedd y gweithiau hyn i ddiffyg amynedd a chasineb yr awduron at yr hyn a welent fel twyll a rhagrith y dosbarth canol ac uwch. Gallwn weld dylanwad yr 'Angry Young Men' yng ngweithiau olaf Saunders Lewis yn hynny o beth. Ymateb yr oedd ef yn erbyn difaterwch a brad y Cymry Cymraeg hŷn a pharchus. Yn ogystal â hyn roedd neges a her glir yn bwysig yng ngweithiau'r 'Angry Young Men.' Nid oeddynt yn ysgrifennu er mwyn ysgrifennu. Roedd eu cymeriadau, eu golygfeydd a'u cyd-destun yn aml yn hyll a garw. Y neges oedd yn bwysig, ac nid oeddynt yn ofni pechu neb er mwyn cyfleu'r neges honno. Mae'r duedd hon yn amlwg yng ngweithiau olaf Saunders Lewis.

Pan berfformiwyd *Cymru Fydd* yn Eisteddfod Genedlaethol y Bala yn 1967 profodd Saunders Lewis ei hun yn ddramodydd dadleuol unwaith yn rhagor. Yn y ddrama gwelwn Dewi, sy'n fab i weinidog, yn dianc adref o'r carchar. Mae'n lleidr. Mae Bet, ei gariad, yn erfyn arno i ildio i'r heddlu ac mae ef yn cytuno i wneud hynny ar un amod, sef y caiff gysgu gyda hi. Mae Bet yn cytuno'n anfodlon. Fore trannoeth mae Bet yn ffonio'r heddlu ond mae Dewi yn ei daflu ei hun i farwolaeth oddi ar do ei dŷ. Cynrychiola Dewi a Bet ddau feddylfryd y Cymry Cymraeg. Mae Bet yn ddelfryd o wraig dda ac yn credu'n gryf yng ngwerthoedd ei hetifeddiaeth grefyddol a diwylliannol ac wedi aberthu a dioddef er eu mwyn. Ymosodwyd arni yn Nolgellau mewn protest. Fel ymateb i'r trais hwnnw trodd Dewi at dor-cyfraith. Roedd y ffordd y triniwyd Bet gan y Cymry Cymraeg yn ffiaidd ganddo. Mae'n gweiddi:

DEWI : 'Rwy'ti'n dy gysegru dy hun i bethau sy'n farw neu ar farw. Duw, crefydd, eglwys neu gapel, Cymru, yr iaith Gymraeg,- dyna dy fyd di. Cred di fi, mae Capel Celyn dan y dŵr yn ddameg o dynged Cymru a'i holl gapeli (gol. Williams, 2000, t. 602)

Fel yng ngweithiau'r 'Angry Young Men' ac yn enwedig yn *Look Back in Anger* mae Dewi yn sinig ac yn ddelfrydydd dadrithiedig. Yr ergyd yw bod Saunders Lewis yn honni mai'r Cymru a fydd yw Dewi - ei sinigrwydd ac yn y pen draw, ei ddifodiant. Er mor anobeithiol yw gweledigaeth Bet, a chan gofio mor anobeithiol oedd gweledigaeth Saunders Lewis yn *Tynged yr Iaith*, yr opsiwn arall yw difodiaeth. Mae'r enw Bet yn cynnig her ac anogaeth. Mae'r dyfodol yn anobeithiol, efallai, ond rhowch gynnig arni, gosodwch 'bet' ac efallai daw eto haul ar fryn. Dyfynnodd Saunders Lewis gyfieithiad mab William Williams, Pantycelyn bedair llinell agoriadol ei emyn Saesneg 'O'er those gloomy hills of darkness' yn ei ragair:

Dros y brynau tywyll, niwlog,
Yn dawel, f'enaid, edrych draw
Ar addewidion sydd i esgor
Ar ryw ddyddiau braf gerllaw (gol. Williams, 2000, t. 563)

Gwell fyddai gosod bet fod dyddiau braf gerllaw na thaflu ein hunain i farwolaeth.

Adroddodd Aneirin Talfan Davies ar dudalennau *Barn* (Ionawr, 1968, t. 61) am ymateb chwerw'r gynulleidfa tuag at wrthrychau beirniadaeth Saunders Lewis: 'llanciau yn gweld ynddi "ymosodiad" ar Ymneilltuaeth; eraill yn gweld neu'n synhwyro beirniadaeth ar agweddau ar bolisi Plaid Cymru; rhai yn dweud fod yr awdur yn annheg ag athronwyr.' Rhydd Aneirin Talfan Davies y bai ar nerfau'r Cymry. Cofiwn fod ystadegau cyfrifiad 1961 wedi dangos fod dyfodol y Gymraeg yn y fantol. Arweiniodd hyn at ddarlith enwog Saunders Lewis *Tynged yr Iaith* a ffurfio Cymdeithas yr Iaith Gymraeg yn 1962. Ond efallai nad nerfau'r Cymry Cymraeg oedd i gyfrif ar yr ymateb hwn. Noda Aneirin Talfan Davies fod eraill yn beirniadu awdur *Cymru Fydd* am 'ei fod yn rhy glyfar o'r hanner' (t. 61). Dyma ddod unwaith eto at wraidd y broblem – roedd neges a her Saunders Lewis yn rhy ymenyddol ac aruchel i'r lliaws o'i gynulleidfa.

Soniwyd yn y bennod flaenorol mai comedïau a melodramâu oedd at ddant mynychwyr y theatr yng Nghymru. Nododd Aneirin Talfan Davies fod hyn eto yn faen tramgwydd i'r gynulleidfa gan mai trasiedi yw *Cymru Fydd*. Cynrychiola Dewi Gymru Fydd. Mae'r drasiedi yn un syml. Os yw'r Cymry yn parhau i fyw fel y gwnânt, byddant yn siŵr o rannu'r un dynged â Dewi - difodiant. Yn hyn o beth mae Aneirin Talfan Davies yn cydnabod bod Saunders Lewis yn ddramodydd proffwydol: 'nid yn yr ystyr ei fod yn rhagddweud neu yn darogan y dyfodol, ond yn hytrach, fod yr awdur yn dadansoddi clefyd Cymru'. Geilw Saunders Lewis ar y Cymry i ymarfer ffydd. Ei ddymuniad yw i'r Cymry feddu ffydd ym modolaeth Duw a'i fod Ef yn llywyddu dros dynged y genedl. O dderbyn ac o wybod hynny, gallant gamu ymlaen mewn ffydd gan dderbyn na fydd hynny heb boen nag aberth (t. 61).

Proffwyd yn wir yw awdur *Cymru Fydd* ym marn J. R. Jones, a mynega hyn yn ei adolygiad ef yn *Barn* (Ionawr, 1969) Disgrifir y ddrama ganddo fel 'taranfollt' yng nghanol deffroadau cenedlaethol y degawd, ac fel 'dogfen chwerw, oddrychol, gibddall' (t. 65). Gwir plaen y ddrama i J. R. Jones yw'r ffaith, er gwaethaf y deffroadau cenedlaethol, ei bod hi'n

'fwy fwy anodd byw yn y Gymru Gymraeg heb ymdeimlo â dyfnder ei hawch am hunan-ddinistr' (ibid). Am hyn, medd Jones, 'Dewi yw Cymru Fydd' (ibid) a dyma sydd yn crisialu trasiedi'r ddrama yn ogystal â thrasiedi sefyllfa'r Cymry. Yn y ddrama gofynna Dewi, 'Neithiwr? Pa bryd oedd neithiwr' (gol. Williams, 2000, t.630) ac yn y cwestiwn hwn gwêl J. R Jones holl drasiedi'r sefyllfa: 'Cymru yw'r Dewi hwn. 'Does iddi hithau chwaith ddim gorffennol. Anafwyd a difrodwyd ei chof. Dyna pam na wŷr ei phobl hi ddim pwy ydynt. Yng nghanol Pobloedd Ewrob, y maent fel anifail ar goll mewn tyrfa - yn ddryslyd a mud a heb fedru dweud ei enw' (1969, t. 65).

Melodrama oedd y ddrama i'r 'Eisteddfotwr' ar dudalennau *Baner ac Amserau Cymru* (Awst 17, 1967, t. 1). Cydnebydd ef hefyd mai proffwyd oedd y dramodydd, yn procio ac yn herio: 'sylweddolem fod S.L yn mynd i'r afael ag athronwyr o ysgol y dirfodwyr, yn rhoi aml gic i ddramawyr Theatr yr Afreswm – ac i bawb ohonom, yn Genedlaetholwyr a phroffeswyr crefydd' (t. 1). Oherwydd yr 'aml gic' yma, dywed Huw Lloyd Edwards na werthfawrogwyd y ddrama gan y genhedlaeth iau: 'Yr oedd y bobl ifanc gan fwyaf yn llawer mwy beirniadol o'r awdur fel dramodydd ac fel proffwyd - yn "Cymru Fydd". Clywais amryw yn dweud nad yw Saunders Lewis yn adnabod eu cenhedlaeth hwy, a bod y darlun a rydd ohoni yn y ddrama yn gwbl gamarweiniol' (*Baner ac Amserau Cymru*, Awst 24, 1967, t. 3).

Safai cryfder y ddrama, yn ôl Dafydd Glyn Jones, yn ei syniadaeth, canys 'yn nhermau theatr bur, lle nad yw Dewi'n cynrychioli neb ond Dewi, Bet neb ond Bet, a Jones y Plisman neb ond Jones y Plisman, ni chredaf ei bod yn llwyddiant' (*Baner ac Amserau Cymru*, Medi 14, 1967, t. 6). Iddo ef, y neges a'r ergyd a saif yn y cof yn hytrach na'r ysgrifennu. Serch hynny, nid oedd y syniadaeth at ddant adolygydd *Y Cymro* (Tachwedd 16, 1967). Ni allai uniaethu â'r ddrama: 'Methais â chredu yn nhebygolrwydd y sefyllfa na'r cymeriadau ynddi na dim.' Rhywbeth arall nad oedd at ddant yr adolygydd oedd ergydion 'tsiep' Saunders Lewis tuag at wahanol garfanau o'r Gymru Gymraeg, ond fel darn o lenyddiaeth, canmoladwy ydoedd (t. 14). Cydnebydd hefyd fod gan *Gymru Fydd* neges ac ergyd

glir a bod y ddrama yn cynnwys 'dehongliad personol Mr Saunders Lewis o sefyllfa Cymru heddiw, ond nid oedd rhaid iddo werthfawrogi hynny na chytuno a'r dehongliad' (t. 14).

Beth yn union oedd y dehongliad? Cynigodd M. David Enoch yr ateb yn *Y Cymro*, Medi 12, 1968, t. 28: 'Ai Dewi yw cynrychiolydd yr ifanc? Os felly - mae tynged y genedl fach yn nwylo'r seicopath. Diwedd y seicopath hwn oedd hunanladdiad [...] Yn ddiau mae yna nodweddion seicopathig yn perthyn i ni fel cenedl heddiw. Y cwestiwn pwysig yw a allwn dyfu allan ohonynt neu farw o'u hachos.'

Profa dramâu'r 1960au fod Saunders Lewis yn ddramodydd a oedd yn parhau i herio a chythruddo'r gynulleidfa. Profodd y pedair drama yn ddadleuol ar y naw gan ennyn ymateb chwerw. Amharod oedd y gynulleidfa i dderbyn gair y proffwyd mai sgitsoffrenig oedd y Gymru Gymraeg erbyn hyn, a'i bod o fewn trwch blewyn i gyrraedd difodiant llwyr. Nid oedd comedi ddieithr *Excelsior* a *Problemau Prifysgol* yn bodloni cynulleidfa'r Theatr Gymraeg ac roedd difodiant *Cymru Fydd* yn arswydo. Yr un oedd neges Saunders Lewis ag erioed - rhaid gweithredu er mwyn achub a dyrchafu'r Gymru Gymraeg. Cymysg eto oedd yr ymateb i'w genadwri.

Yn y bennod nesaf, gwelir sut ymateb a gafodd drama olaf Saunders, sef *Branwen*. Ac yntau yn cyrraedd diwedd ei yrfa, profodd ei ddrama olaf yr un mor ddadleuol, os nad yn fwy dadleuol, na'i ymgais gyntaf.

8.

Yr act olaf

Dramâu y 1970au

Ysgrifennodd Saunders Lewis yn ei gyflwyniad i *Branwen* 'Ni ddaeth i'm meddwl gorffen y benthg o'r Pedair Cainc nes cael comisiwn am ddrama deledu gan Aneirin Talfan Davies ar ran y Gorfforaeth Ddarlledu' (*Radio Times*, 25 Chwefror 1971). Ni fwriadodd felly ddychwelyd at y Mabinogi wedi iddo orffen llunio *Blodeuwedd* yn 1948, ond ymddangosodd

Branwen ar y teledu yn 1971 a chyhoeddodd hi a'r ddrama *Dwy Briodas Ann* dan y teitl *Dramâu'r Parlwr* yn 1975.

Yn *Branwen* dychwelodd Saunders Lewis at y Mabinogi gan addasu'r Ail Gainc. Eto cawn gyd-destun a chefnidir estron, chwedlonol a hynafol i'w ddrama. Egyr y ddrama drwy bortreadu Branwen a'i hanner brawd, Efnisien, fel cariad mewn perthynas o losgach. Dyma felly Saunders Lewis yn ceisio rhesymoli ymddygiad gwyllt Efnisien drwy weddill y ddrama. Gwelwn Branwen, chwaer Brân, Brenin Ynys y Cedyrn, yn cael ei rhoi fel gwraig i Matholwch, brenin Iwerddon. Yn y wledd, gwelwn Efnisien yn ei dymer a'i eiddigedd yn difrodi ceffylau'r Gwyddelod gan olygu fod rhaid i Brân unioni'r cam ac yn ei thro, gwelwn Branwen yn dioddef oherwydd ymddygiad ei hanner-brawd. Gwelwn Branwen yn esgor ar fab i Efnisien sef Gwern. Ond mae'r Gwyddelod yn dal yn ddig am yr hyn a wnaeth ei hanner-brawd ac maent yn llwyddo i berswadio Matholwch i alltudio Branwen i weithio fel caethforwyn yng nghegin y castell ble y mae'n cael ei cham-drin. Mae Efnisien yn llwyddo i ennill mynediad i lys Matholwch ac mae ei amheuan bod Branwen yn cael ei cham-drin, ac felly perthynas Iwerddon ac Ynys y Cedyrn wedi torri, yn cael eu cadarnhau. Mae'n dychwelyd at Brân er mwyn adrodd am ei ddarganfyddiad. Mae Brân, wrth reswm, yn gynddeiriog ac yn mynd â llynges enfawr tuag at Iwerddon. Nid yw'r Gwyddelod yn barod i ymladd a mynnant y dylai Matholwch ildio'r goron i Gwern gan godi Branwen i fod yn rhaglyw. Yn y seremoni mae Efnisien yn taflu Gwern i'r tân gan arwain at laddfa ble mae holl filwyr Ynys y Cedyrn namyn saith yn marw, gan gynnwys Brân. Mae Branwen ac Efnisien yn goroesi ond gwelwn hwy yn marw hefyd ar eu dychweliad i Ynys y Cedyrn, yn groes i'r chwedl wreiddiol. Ei lladd ei hun a wna Branwen, nid marw o dor-calon.

Gwyddom i Saunders droi ei olygon at hanes Branwen yn gynnar iawn yn ei yrfa. Ysgrifennodd at Margaret Gilcriest, Ionawr 1915 yn mynegi ei fwriad i ysgrifennu cerdd ar farwolaeth ddramatig a rhamantus Branwen yn y chwedl wreiddiol (cofiwn iddi farw o dor-calon). Trodd ei olygon ati eto yn Chwefror 1921 ond goddiweddwyd Branwen rhamantus

164

gan Luned Gruffydd wrth-ramantus *Gwaed yr Uchelwyr* erbyn 1922 (1993, tt. 56-439). Ysgrifennodd ysgrif yn ymateb i gyfrol yr Athro Proinsias Mac Can *Branwen, Daughter of Llŷr* (1958) yn *Ysgrifau Beirniadol V* (1970) dan y teitl 'Branwen' ac o hynny datblygodd y ddrama. Yn yr erthygl mae'n ystyried cymeriad Efnisien. 'Cymeriad mewn trasiedi yw Efnisien,' meddai Saunders Lewis. Ond serch ei ymddygiad gwyllt, nid oedd yn unigryw. Meddai Saunders Lewis: 'yr oedd tywysogion Cymru'r ddeuddegfed ganrif, lu ohonynt, lawn cyn greuloned, brodyr yn crogi brodyr, yn tynnu llygaid eu neiod bychain' (1970,t.42). Yr hyn sydd yn unigryw am Efnisien yw ei 'unigedd cynddeiriog [...] Hynny sy'n ei godi'n gymeriad trasiedi, un sy'n marw yng nghanol ei elynion, yn un ohonynt, wedi ei daflu i'r pair, gan ddryllio'r pair a'i galon galed, chwerw edifeiriol, yr un pryd' (1970, t.42). Mae cymeriad Efnisien yn arwain Saunders Lewis i geisio cyfiawnhau, neu o leiaf i esbonio, gwallgofrwydd Efnisien. I Saunders Lewis y llinell dyngedfennol oedd:

Ay yuelly y gwnaethant wy am uorwyn kystal a honno, ac yn chwaer i minheu, y rodi heb uyghanyat i?

Wrth ystyried y llinell hon, y cwestiwn a ddaw i feddwl Saunders Lewis yw: 'Tybed nad oes yma fwy nag awgrym o gariad llosgach?' a hyn sy'n gyfrifol dros newid manylion y chwedl wreiddiol yn nrama Saunders Lewis, a hyn sy'n gyfrifol am unigrwydd a gweithredoedd Efnisien (Lewis, 1970, t. 42). Yn wahanol i Efnisien, gwelodd Saunders Lewis unigedd Branwen yn y ffaith ei bod yn fodlon derbyn yr hyn a ddaw i'w rhan fel gwleidydd: 'Mor gynnil y dangosir hi'n arglwyddes ddyfeisgar yn ei thrueni, a'i hysbryd heb ei lethu a'i hymennydd ar waith' (Lewis, 1970, t, 43). Ond serch ei holl ddioddef a'i hymdrechion, bu farw oherwydd ei hunigedd:

Oy a Uab Duw, heb hi, guae ui o'm ganedigaeth. Da a dwy ynys a ddiffeithwyt o'm achaws i. A dodi ucheneit uawr, a thorri y chalon ar hynny.

Parodd astudiaeth academig Saunders Lewis iddo sylwi mai dau gymeriad trasig yw Efnisien a Branwen, a hynny oherwydd eu hunigedd, a hynny a esgorodd ar y ddrama.

Cariadon oeddynt a wyddai na allai eu perthynas barhau. Gwyddent mai tynged Branwen oedd tynged pob tywysoges, sef cael ei rhoi i fod yn wraig at ddibenion gwleidyddol. Dywed, “Fe fydd frawd a chwaer. Cymerwch eich eiddo a rhowch fi i’r brenin Matholwch.” Mae Efnisien yn gynddeiriog ac fe’i gwelwn yn ceisio rhoi stop ar y briodas rhwng Branwen a Matholwch drwy ddifrodi ceffylau’r Gwyddelod ac mae’n lladd Gwern gan gadw at ei addewid creulon. Gwelwn y ddau ar y diwedd, yn eu hunigedd, wrth i Branwen gyffesu mai mab Efnisien oedd Gwern. Gwelwn Branwen, y weddw sydd wedi colli’i mab yn lladd Efnisien ac yna yn lladd hi ei hun. Dyma ddrama dywyll, sy’n debyg iawn i *Cymru Fydd* yn hynny o beth. Y tro hwn gwelwn Efnisien yn lladd ei fab ei hun, gan sicrhau na fydd etifeddiaeth na pharhad i’w dylwyth. Dywed Bruce Griffiths: ‘Like Dewi [*Cymru Fydd*] he symbolises the death-wish of the Welsh, determined to destroy Wales itself and any hope of a future, despite the love of patriots, and finding too late that they have destroyed their most precious thing. Gwern may symbolize the national identity as mainly enshrined in the Welsh language’ (1979, t. 95).

Yr hyn a drawodd Bruce Griffiths yn ogystal oedd y newid mewn cyfeiriad yn ystod y ddrama. Egyr Saunders Lewis gyda’r ‘intense and shocking opening scenes’ pan welwn losgach rhwng Branwen ac Efnisien, ond yna, yn llysoedd y brenhinoedd ceir golygfeydd ‘satirically written as if it were a conference of modern politicians.’ Cred Bruce Griffiths fod adlais, beirniadaeth a dychan o Arwysgiad 1969 yn yr olygfa pan gyflwynir Gwern gan Branwen i’r llys. ‘This,’ meddai Bruce Griffiths, ‘raises the possibility that the play can be seen as an allegory of the relationship between Britain (in a more modern political sense) and Ireland (= any subject nation, e.g. Ireland itself or Wales). Does the play say that any attempt to foist alien rule on another nation is bound to defeat itself?’ (1979, t. 96).

Cymeriad trasig yw Branwen, fel Blodeuwedd, a dywed Ioan Williams mai’r hyn sy’n drasiedi yn y ddrama yw unigedd Branwen. Yn wir, unigedd yw thema arbennig y ddrama ac ‘unigrwydd yw tynged pob un o gymeriadau trasig Saunders Lewis’. Gwelwn

166

Blodeuwedd, Siwan, Iris, Hofacker, Dewi a Bet oll yn profi unigrwydd, 'ond yr oedd cymhlethdod newydd yn ei agwedd at y thema honno a'i gwithodd i gyfeiriad newydd fel dramodydd.' Arweiniodd y cyfeiriad newydd hwn i'r ddrama fod yn 'drawiadol anghysurus. Y mae cynulleidfa Branwen yn amddifad o'r cysur a gynigir gan farddoniaeth, ac ni chânt gyfle o gwbl i ddianc i fyd chwedloniaeth am noddfa rhag ei anacroniaeth ddychanol' (Williams, 2000, t. 767).

Yn y ddrama, gwelwn Saunders Lewis unwaith eto yn mynnu herio'i gynulleidfa. Gwelwn fod Branwen 'yn barod i dderbyn amgylchiadau er mwyn medru eu defnyddio, a dyna sy'n ei gwneud hi'n gymeriad arwrol' (Williams, 2000, t. 771). Mae Branwen yn barod i oddef ei hamgylchiadau er lles cenedl, teulu a thraddodiad. Yn ogystal â hyn, er chwedloniaeth y cefndir, mae'r ddrama yn frith o gyfeiriadau cyfoes fel y trafodwyd eisoes. Mae hyn wrth gwrs yn dangos i ni fod Saunders Lewis yn gweld chwedloniaeth a thraddodiad hynafol llenyddiaeth Gymraeg fel rhywbeth byw (Williams, 2000, t. 772). Wedi'r cwbl, gorffennodd ei waith academiaidd ar *Branwen* gyda'r cwestiwn: 'A ddangosais i fod *Branwen* i mi yn glasur sy'n gampwaith byw?' (1970, t. 43). Dangosodd, trwy gyfosod chwedloniaeth a materion cyfoes yn y ddrama, fod themâu a neges *Branwen* yn fytholwyrdd a pherthnasol i'r oes. Cyfeirir at wleidyddiaeth gyfoes yng nghyd-destun Adolf Hitler a Tsiecislofacia, y bom niwclear a'r Cenhedloedd Unedig. Cyfeirir at rasys ceffylau Lerpwl yn ogystal, a Moch Môn.

Ceir yn Branwen 'unigolyn gwâr sy'n ymdrechu'n arwrol i fyw ar delerau byd sy'n sylfaenol anwar,' ac o bosibl, dyna ddymuniad a her Saunders Lewis yn ei henaint, sef i'r Cymry ymdrechu'n arwrol i fyw. Mae ei hymdrech yn arwain at fuddugoliaeth dros y byd anwar wrth iddi roi Gwern, y baban a aned o serch cnawdol a thrachwant, ar yr orsedd. 'Wrth goroni Gwern yn uwch-frenin,' esbonia Ioan Williams, 'bydd Branwen yn dyrchafu yn gyfrwng i gariad yr union swyddogaeth gnawdol a'i gwnaeth hi'n offeryn diymadferth yn nwylo dynion. Dyna drawsnewid y plentyn serch yn frenin, yn ymgorfforiad o'r ufudd-dod i

167

drefn a gwareiddiad. A dyna greu wreiddiad ac iddo werth mewnol ac ystyr yn nhermau'r natur ddynol, yn hytrach na'r gyfundrefn ormesol sy'n gwasanaethu nwydau ffieiddiaf dynion yn Iwerddon ac yn Ynys y Cedryn yn oes Branwen ac yn ein hoes ni' (2000, t.773).

Dewisodd Saunders Lewis themâu mawrion a phwysig ar gyfer ei ddrama olaf: unigedd, goddefgarwch, aberth, serch a chariad, parhad traddodiad, cymdeithas a gwerthoedd gwaraidd. Sut groeso a gafodd y ddrama a beth a ddywed yr ymateb am Gymru'r 1970au?

Eto, cafwyd derbyniad cymysglyd. Roedd J. L. M. yn 'amheus' ohoni gan ei fod yn credu mai hunan-barodi oedd y ddrama oherwydd y themâu: 'Roedd ynddi y math o themâu a thrafodaethau a ddisgwyliwn erbyn hyn yn ei ddramâu; yr unigolyn yn aberthu er mwyn cymdeithas; ffraethineb y ddialog, gan gynnwys cyfeiriadau bachog at faterion cyfoes; cariadon yn gwrthod ac yn bradychu'i gilydd, dyletswydd arweinwyr mewn argyfwng.' Ond i J. L. M. nid rhywbeth i'w ganmol oedd y themâu hyn. Cawn yr argraff fod neges Saunders Lewis yn diwn gron iddo a'i fod wedi diflasu a syrffedu ar yr un hen bregeth. Dyna pam ofynna J. L. M. y cwestiwn: 'a oedd yn rhaid cael Saunders Lewis i'w hysgrifennu? Rhyfedd oedd gweld y dramodydd enwog hwn yn chwarae o gwmpas yn y dŵr bas, yn hytrach na phlymio'n wefreiddiol i'r dyfnderoedd' (1971, t.4). Nid problem dirnadaeth yw problem yr adolygydd hwn, ond problem diflastod am y cynnwys. Deallodd J. L. M. beth oedd themâu, syniadau a heriai Saunders Lewis, ond ni allai eu derbyn na'u cofleidio – gormod o ddim nid yw dda. Ai dyna oedd ymateb y Cymry i Saunders Lewis yn ei henaint? Tybed a oedden nhw wedi cael llond bol ar hen ddyn bach crintachlyd yn ail bobî yr un hen syniadau o ddrama i ddrama? A oedden nhw'n chwerthin ar ei ben oherwydd ei ddiffyg gwreiddioldeb a'i dueddiad i fod yn ail adroddllyd? Erbyn hyn roedd carfan wedi deall yr her a oedd ymhlyg yn ei waith ond roedden nhw wedi syrffedu arno.

Os mai dyna sut yr ymatebai ambell i Gymro i Saunders Lewis, nid oedd pawb yn

ymateb yn yr un ffordd. I 'Eco,' roedd *Branwen* yn 'uchafbwynt teledu'. Iddo ef, roedd ei chynnwys a'i themâu, nid yn barodi, ond yn wledd ddigonol 'inni gnoi cil arno am wythnosau lawer'. Iddo ef, ysgrifennu Saunders Lewis oedd yn bennaf gyfrifol am ei fwynhad o'r ddrama. Roedd 'ôl llaw'r meistr yn anwesu ei ddeunydd a'i grefft yn amlwg ddigon' tra bod perthynas Branwen ac Efnisien yn 'ysgytwad'. Roedd 'ambell gymal o'r ddeialog' yn neidio i'r cof ac 'mor gywrain y bu'r cydio mewn ambell air megis cynghrair a'i daflu o enau'r naill gymeriad i'r llall nes creu tyndra naturiol heb help naamera nac unrhyw effaith artiffisial' (1971, t. 4). Roedd yn barodi i un ond yn wledd i'r llall. Dyna baradocs ymateb Cymry'r 1970au i Saunders Lewis.

Roedd 'Daniel' wedi cael ei siomi'n fawr, a phroffwydodd 'fod cannoedd o Gymry' yn teimlo'r un fath ag ef. Dyma sylwad diddorol arall. Erbyn y 1970au cawn adolygydd yn cymryd yn ganiataol fod cannoedd o bobl wedi'u siomi gan ddarn o waith llenyddol o eiddo Saunders Lewis. Awgryma hyn fod drwgdeimlad cyffredinol tuag at Saunders Lewis o hyd yng Nghymru a bod rhai efallai yn disgwyl (neu'n gobeithio) cael eu siomi gan ei gynnyrch. Os felly, mae'r siom yn rhoi bodlonrwydd iddynt ac mae eu rhagdybiaethau am Saunders Lewis yn cael eu cadarnhau. Cânt y pleser o wybod mai nhw oedd yn iawn. Yr hyn sy'n eu siomi dro ar ôl tro yw'r ffaith bod Saunders Lewis yn mynnu defnyddio hanes a thraddodiad a thrawsnewid rhywbeth tlws a phell yn rhywbeth heriol a phersonol. Cwyna 'Daniel' fod y rhan fwyaf o bobl a oedd yn gyfarwydd â stori Branwen wedi edrych ymlaen at gael mwynhau dehongliad teledol o olygfeydd 'mor annwyl iddynt ers dyddiau plentyndod.' Yr hyn sy'n faen tramgwydd i 'Daniel' yw'r ffaith bod Saunders Lewis wedi addasu'r hen chwedl. Ond oni ddywedodd Saunders Lewis mai rhywbeth byw oedd y chwedl? Ac os yw chwedl yn fyw, mae rhywbeth byw yn tyfu, yn datblygu ac yn ystwytho. Yn lle'r hen chwedl gyfarwydd, cwyna 'Daniel' fod Saunders Lewis wedi 'diraddio Branwen yn waeth na dim a wnaeth y Gwyddelod iddi, a llunio rhyw stori losgach ag Efnisien, a gwisgo'r cyfan yng ngwisg sathredig y "ffilmiau tystysgrif XX" sydd mor gyffredin yn ystod y blynyddoedd

diwethaf hyn.’ Trosedd Saunders Lewis felly oedd troi rhywbeth hardd i fod yn bornograffig. Ond dywedodd Saunders Lewis ei hun yn ei ysgrif academiaidd mai cymdeithas dreisgar ac anhardd oedd un y deuddegfed ganrif, pan wnaed cofnod ysgrifenedig o’r chwedl am y tro cyntaf. Unig fai Saunders Lewis, yn ôl yr adolygydd, oedd ceisio esbonio ymddygiad Efnisien.

I ‘Daniel’ roedd cysylltu’r chwedl â materion cyfoes yn fethiant: ‘Fel ymgais i ddwyn awgrym ffug o wirionedd oesol i mewn i’r ddrama cawsom adleisiau i honiad Hitler mai ‘hyn oedd ei hawl olaf yn Ewrop,’ cyfeiriad at rasys ceffylau yn Lerpwl (o bobman!), a darnau o areithiau ar broblem y Farchnad Gyffredin, ar draul y moch a grwydrodd o Gainc gyntaf y Mabinogi i’r dehongliad o’r ail Gainc’. Ymddengys mai gor-bwysleisio’r elfen gyfoes o’r ddrama a wna Saunders Lewis ym marn ‘Daniel’. Iddo ef, annaturiol a diangen oedd yr elfen gyfoes a methiant llwyr oedd unrhyw ymgais o du Saunders Lewis i ddweud rhywbeth cyfoes am Gymru’r 1970au drwy addasu’r hen chwedl. Yn wir, ni ddylai Saunders Lewis fod wedi trafferthu i newid dim o’r gwreiddiol na rhoi ei stamp ei hun arno, ac yn waeth na dim oedd y diweddsglo: ‘ffurf at gabledd artistig ydoedd i neb feiddio amharu dim ar y diwedd perffaith a gawsom gan yr hen gyfarwydd’ (1971, t. 4).

Serch hynny, cawn adolygiad positif gan Enid R. Morgan. Wrth ystyried arlwy’r BBC dros Ŵyl Ddewi dywedodd ‘prin y gellid disgwyl dim gwell na’r gwasanaeth a gafwyd.’ Syndod, nid siom, i Enid R. Morgan oedd gweld Saunders Lewis yn troi at y Mabinogi unwaith yn rhagor a hynny, os cofiwn, wedi degawd o ddramâu ag iddynt destunau cyfoes. Nid maen tramgwydd oedd hynny, ond rhywbeth i’w ganmol. Canmoladwy oedd dychwelyd at yr hen themâu yn ogystal, sef ‘thema’r briodas wleidyddol a’r tyndra rhwng bywyd preifat a bywyd gwleidyddol arweinwyr ac uchelwyr gwlad. Iddi hi, ac mae’n drawiadol mai yn wythnosolyn yr Eglwys yng Nghymru yr ysgrifennai, rhywbeth i’w ganmol oedd ffordd wreiddiol Saunders Lewis o esbonio perthynas Branwen ag Efnisien. Dywed, ‘yr oedd egluro ymddygiad Efnisien trwy osod traserch llosgach rhyngddo ef a Branwen yn gwbl athrylithgar

170

a thrwy'r eglurhad hwn llwyddodd Mr Lewis i ymgorffori yn Efnisien holl nodweddion y dyn gwyllt, nwydus, cwbl ddarostyngedig i'w reddfau – rhywiol, rhyfelgar, dialgar. Nid oes yna reswm na chyfrifoldeb ar gyfyl Efnisien – anwar ydyw.' Efallai na ddylid synnu o weld eglwyswraig yn ymateb fel hyn. Cristnogion yw'r bobl fwyaf ymwybodol o natur bechadurus dynolryw a hwythau wedi eu trwytho yn niwinyddiaeth Y Cwmp a hanesion cymeriadau syrthiedig y Beibl.

Noda Enid R. Morgan y gwahaniaeth rhwng Branwen ac Efnisien, ac wrth wneud hynny, mae'n cydnabod artistri Saunders Lewis a her y dramodydd i'w gynulleidfa:

Y mae Branwen yn wahanol i Efnisien, er ei bod yn rhannu'r un dynged o bechu, yn ymwybodol o'i phechod ac yn medru troi ei chefn arno. Ar ei gallu hi i weithredu'n gall a 'gwleidyddol' y mae gwareiddiad yn dibynnu. Pe bai pethau'n dibynnu ar Branwen, Matholwch a Brân ni buasai cyflafan o gwbl [...] Ynddi hi y ceir y tyndra rhwng cyfrifoldeb Bran a gwylltineb gwaed Efnisien a'r tyndra mewnol hwnnw sy'n creu cymeriad diddorol (1971, t. 5).

Dengys yr ychydig adolygiadau hyn feddwl Cymry'r 1970au wrth ystyried Saunders Lewis. Fel yn y degawdau cynt, roedd rhai yn ei dderbyn yn dwymgalon ac eraill yn ei wrthod. Yr hyn sy'n newydd ac yn wahanol yn y 1970au yw nid cymaint y gwrthod ar sail diffyg deall y gynulleidfa, ond gwrthodiad ei neges a'i her i gymdeithas – dyma'r cannoedd a siomwyd ar y cyd â 'Daniel.' Fodd bynnag, cafodd rhai eu hysbrydoli gan Branwen, yr arwres drasig, a fynnai ei haberthu ei hun er lles a heddwch gwleidyddol. Rhaid cydnabod artistri a gweledigaeth Saunders Lewis wrth iddo ddal i herio'r Cymry, a hynny yn ystod degawd olaf ei fywyd. Roedd traddodiad, cymdeithas a theulu yn dal i fod yn bethau y dylid aberthu er eu mwyn, yn ôl o leiaf rhai o'r Cymry oedd yn ceisio ymgodymu â sialens gweithiau Saunders Lewis.

Casgliad

Yr hyn a welwn o'r ymateb i ddramâu Saunders Lewis yw bod datblygiad y meddwl Cymreig o'r 1920au hyd at y 1970au yn boenus o araf. Ni chafwyd y chwyldro sydyn y dymunodd Saunders Lewis ei weld yn digwydd yn ei wlad. Ceir yr un dryswch, paranoia a styfnigrwydd yn yr ymateb i *Branwen* ag y gafwyd yn yr ymateb i *Gwaed yr Uchelwyr*.

Camodd Saunders Lewis ar y llwyfan mewn degawd o newidiadau mawr. Roedd y Blaid Ryddfrydol yn cilio, tîrffeddiannwyr yn colli tir a'r Gymraeg yn dirywio. Roedd hi'n hawdd codi ofn ar y Cymry Cymraeg ac roedd hi'n naturiol iddynt ddigalonni yn yr oes hon o newid. Cafwyd newidiadau mawr ym myd academiaidd Cymru a rhoddwyd llwyfan cyffrous i feddylwyr a llenorion ifainc y dydd i'w mynegi eu hunain rhwng cloriau *Y Llenor*, diolch i olygyddiaeth W.J. Gruffydd.

Ond yng nghanol y newidiadau hyn, mynnodd Saunders Lewis ddychwelyd at orffenol

Cymru yn *Gwaed yr Uchelwyr*. Er i'w artistri gael ei werthfawrogi ac er iddo lunio cymeriadau cryf a chredadwy, rhy urddasol ac aruchel oedd y ddrama i'r rhan fwyaf o'i gynulleidfa. Roedd y meddwl Cymreig wedi arfer â dramâu cwmnïau festri'r capel ac o'i gymharu â'r rhain roedd *Gwaed yr Uchelwyr* yn estron ac yn anghyfarwydd ac yn ddigon i ddrysu'r Cymro cyffredin. Nid oedd y meddwl Cymreig yn gyfforddus wrth gael ei orfodi i ddelio gyda phynciau hanesyddol megis y traddodiad uchelwrol.

Yn *Doctor er ei Waethaf* gwelwn y Cymry Cymraeg yn dechrau erlid Saunders Lewis a'i labelu gydag ag dilornus. Cafodd ei alw'n rhegwr, yn ebychwr a hyd yn oed yn anffyddiwr. Unwaith eto, gwrthododd y meddwl Cymreig ef ar sail y gred mai materion trefol a drafodai Saunders Lewis yn ei waith. Yn hyn o beth roedd yn milwrio yn erbyn y meddwl gwerinol, traddodiadol a gartrefai'n hapus yng nghefn gwlad ond a gefnai ar y bywyd dinesig a threfol.

Mewn oes o foeswersi capelaidd, roedd y ddrama'n cael ei herwgipio i addysgu'r boblogaeth am y Gymraeg ac am y grefydd ymneilltuol. Safodd Saunders Lewis, yn ei weithred o losgi'r Ysgol Fomio ac wrth ysgrifennu *Buchedd Garmon*, yn erbyn llif y meddwl traddodiadol, domestig hwn. Dyma ddrama Ewropeaidd ei naws ag iddi ieithwedd a chymeriad Pabyddol. Seintiau a hereticiaid oedd y cymeriadau, nid pregethwyr, diaconiaid a blaenoriaid y Sêr Fawr. Eto, ceisiodd Saunders Lewis greu priodas rhwng ddoe a heddiw a gwelwn rai dethol ymhlith academyddion Cymraeg yn dechrau cydnabod ei athrylith. Sylweddolasant mai herio'r Cymry oedd ei fwriad ac nad rhywbeth haniaethol oedd y syniad o hunan aberth a gweithredu politicaidd iddo. Gwelwn fod y meddwl Cymreig wedi adnabod naratif a chreffft Saunders Lewis a bod ei gynulleidfa yn barod i geisio turio i ddyfnderoedd ei eiriau er mwyn dod o hyd i'w neges. Dyma'r cyfnod pan oedd rhai o blith y Cymry eisoes yn dechrau cynllunio i'w fradychu.

Yn y 1940au gwelwn Saunders Lewis yn dod benben â'r meddwl Cymreig mewn modd cyhoeddus, a hynny ar brydiau yn ffyrnig. Cyhuddwyd ef o ffasgaeth oherwydd rhagfarn a

chamddealltwriaeth. Gwelai'r Cymry traddodiadol ef fel Sais dinesig a Phabydd yn ceisio newid a darostwng meddylfryd y Cymry gwledig anghydfurfiol. Derbyniwyd ei gerddi fel gweithiau cyffrous gan rai beirniaid cymdeithasol tra bod eraill yn eu dehongli fel cadarnhad o'i ffasgaeth. Ni siaradai ar ran y meddwl Cymreig yn ei golofn 'Cwrs y Byd' ychwaith. Beirniadwyd ef am ei ffasgaeth a'i Babyddiaeth droeon a dyma oedd sail ymgyrch ei wrthwynebwyr yn is-etholiad 1943.

Serch yr ymosodiadau a ddaeth i ran Saunders Lewis, ni phallodd ei waith llenyddol. Yn *Aml yn ac Amig* ceisiodd ymbil ar y Cymry i fagu ymdeimlad o ddyletswydd ac aberth unwaith yn rhagor. Ond eto, fe'i gwrthodwyd gan y mwyafrif. Rhaid oedd cael gwerthfawrogiad o farddoniaeth y gorffennol i ddeall y ddrama hon, ond nid oedd gan y mwyafrif y wybodaeth na'r gallu i wneud hyn. Pwysigrwydd traddodiad, ffydd a pharch oedd neges *Blodeuwedd*. Unwaith eto, gofynnodd Saunders Lewis i'w gynulleidfa ail-ymweld â'r hen draddodiadau a'r chwedlau cynharaf er mwyn gallu deall y presennol. Canmolwyd y grefft er nad oedd ei ffurf fydryddol at ddant pawb.

Erbyn diwedd y 1940au mae'n amlwg bod Saunders Lewis wedi ennill cefnogwyr yn rhengoedd y meddwl Cymreig. Gwelwn hyn yn *Saunders Lewis: Ei Feddwl a'i Waith*. Ymysg beirniaid, academyddion ac awduron, roedd ganddo ddisgyblion brwd, edmygwyr selog, cyfeillion teyrngar, ond hefyd, elynion. Cydnabu golygydd a chyfranwyr y gyfrol hon fod angen cael gwared o waseidd-dra cenedl gyfan. Os mai dyma roedd Saunders Lewis yn ei ddisgwyl wrth y Cymry Cymraeg, roedd yn ceisio'r amhosibl, sef gweddnewidiad cenedl gyfan a deffro'r bobl o'u trwmgwsg a'u difaterwch. Roedd rhai meddylwyr Cymraeg wedi deffro ac am ymuno â Saunders Lewis yn ei orchwyl a'i genhadaeth.

Erbyn y 1950au roedd y meddwl Cymreig yn derbyn ac yn gwerthfawrogi crefft ac artistri Saunders Lewis. Roedd yn cael ei gydnabod fel dramodydd effeithiol. Ei neges bellach oedd o dan chwydd-wydr y beirniaid. Yn *Eisteddfod Bodran*, Philistiaeth dosbarth

canol anghydfurfiol y meddwl Cymraeg oedd yn cael ei feirniadu. Dywedir ei fod fel un yn myfyrio ymhlith y beddau. Disgrifir ef fel meddyg, yn llunio a hollti, yn achosi poen ac yn iachâu. Eto, er mwyn gallu gwerthfawrogi'r ddrama hon rhaid cael crap ar draddodiad llenyddol Cymru, ac nid pawb sydd â'r cefndir addysgol i allu gwneud hynny. Drama i gynulleidfa ddethol oedd hon, fel pob un o'i ddramâu i ryw raddau.

Cefndir hanesyddol a chyd-destun dieithr i lawer oedd i *Siwan* gyda mentro ac aberthu yn enw anrhydedd yn themâu. Y weithred o achub enaid oedd pwnc *Gymerwch chi Sigaret?* Gwelwn bellach fod ei ddramâu yn effeithio'n emosiynol ar y meddwl Cymraeg, yn unol â dymuniad Saunders Lewis, ond eto, cafwyd cyhuddiadau o ffasgaeth yn ei erbyn a chyhuddiad ei fod yn gweithio yn enw'r Pab ac felly yn erbyn teyrnas Duw.

Cefndir gwahanol iawn oedd i *Brad*. Roedd y ddrama hon wedi ei gosod ar y cyfandir, a'r prif gymeriadau yn uwch swyddogion milwrol Almaenig, ac roedd hon unwaith eto yn ddrama drefol neu ddinesig yn hytrach na bod yn gartrefol wledig. O'r ymateb, gwelwn heddychiaeth y meddwl Cymreig yn reddfol feirniadol o filitariaeth Saunders Lewis. Ni allai'r Cymry traddodiadol dderbyn bod anrhydedd yn perthyn i gorff-lu y fyddin Almaenig. Ond eto, derbyniwyd yr her a oedd ymhlyg yn y ddrama, sef bod rhaid mentro amddiffyn treftadaeth hyd yn oed os nad oedd gobaith llwyddo yn y pen draw.

Cawn yn y 1960au arwydd bod y meddwl Cymreig yn derbyn athrylith Saunders Lewis a'i fod erbyn hyn yn rhan o ganon llenyddiaeth Gymraeg. Dewiswyd *Excelsior* fel darn gosod cystadleuaeth adolygu drama yn Eisteddfod Llanelli yn 1962. Dyma sefydliad oedd yn sefyll yng nghanol traddodiad y meddwl Cymreig yn 'derbyn' Saunders Lewis fel y petai, a hyn er gwaetha'r ffaith bod sawl cic wedi ei anelu at aelodau o'r gynulleidfa ac i elît y meddwl Cymreig yn y ddrama honno. Galwodd Saunders Lewis ei gyd-Gymry i'r gad yn 1962 yn ei ddarlith *Tynged yr Iaith*, a phrofodd yr ymateb i hynny ei fod wedi dylanwadu ar y meddwl Cymreig heb os nac oni bai. Erbyn hyn roedd y meddwl Cymreig wedi datblygu i allu

ymgorffori a chynnal gwerthoedd creiddiol dramâu Saunders Lewis: traddodiad, aberth a chyfrifoldeb. Daeth ymgyrchoedd Cymdeithas yr Iaith a'r Mudiad Addysg Gymraeg yn arwyddion parhaol ac ymarferol o hyn.

Protest yn erbyn corff dylanwadol arall oedd *Problemau Prifysgol* a gwrthododd y BBC ei llwyfannu rhag ofn achos enllib. Profa hyn fod rhai aelodau o'r sefydriad Cymreig yn dal i wrthod ymateb i heriau Saunders Lewis, ac yn ei weld fel draenen yn ystlys y genedl yn hytrach na bod yn weledydd proffwydol. Procio a herio a wnâi eto yn *Yn y Tren* ac yn *Cymru Fydd*. Mynnodd herio'r meddwl Cymreig i gadw ffydd yn wyneb difodiant ac anobaith, ond gwelwn wrth edrych ar hanes ail hanner yr ugeinfed ganrif, i rai o leiaf beidio ag anobeithio a dechrau gweithredu dros eu cenedl a'u hiaith.

Roedd y ddrama drawiadol *Branwen* unwaith eto yn her i'r meddwl Cymreig, fel ei holl ddramâu. Unwaith eto, dyletswydd ac aberth oedd canolbwynt y ddrama ac am hynny derbyniwyd gweledigaeth Saunders Lewis gan rai a'i gwrthod gan eraill.

Wrth fwrw trem dros y blynyddoedd ar yr ymateb i ddramâu Saunders Lewis, deallwn hyn am ddatblygiad y meddwl Cymreig: datblygodd i allu derbyn llenyddiaeth fel rhywbeth mwy na ffurf o adloniant. Dan ddylanwad Saunders Lewis datblygwyd hinsawdd lle roedd rhai wedi deall bod ein dyfodol yn dibynnu ar ein gwerthfawrogiad o'n gorffennol a bod ein galluogrwydd i aberthu heddiw, yn y presennol, yn bwysig er mwyn dylanwadu ar gyfeiriad ein hyfory.

Llyfryddiaeth

Archif D. Francis Roberts yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, llythyr gan Gwilym Davies, 18 Ebrill 1942

Archif Gwilym Davies yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, llythyr gan D. Francis Roberts, 20 Gorffennaf 1942

Archif Gwynedd, Papurau Cwmni Theatr Cymru, Opinion re: Exelsior (Mr Saunders Lewis)

Archif Thomas Jones yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru (H21, 24).

ANAD. 1922. *Cambrian Daily Leader*, 15, 16 a 17 Mai. Abertawe: Swansea Press Ltd

- 1922. 'Welsh drama at Cardiff. Disappointinf debut'. yn: *Cardiff Times and South Wales Weekly News*, 12
- 1922. *Y Darian*, 6 Mai, 1
- 1938. *Daily Herald* (15 Chwefror)
- 1943, *Y Cymro* (23 Ionawr), 12
- 1943, 'W.J: Argraffiad Cyfarfod', *Y Cymro* (23 Ionawr), 7
- 1958, 'Yr Wyl Ddrama Genedlaethol', *Y Cloriannydd* (8 Hydref), 5

- 1957, 'Drama Gomisiwn Môn', *Baner ac Amserau Cymru* (8 Awst), 8
- 1955, 'Drama Newydd Saunders Lewis', *Baner ac Amserau Cymru* (28 Medi), 4
- 1956, 'Dyddlyfr y Dysgedydd', *Y Dysgedydd* (Ionawr), 8-9
- 1958, 'Dyddlyfr y Dysgedydd', *Y Dysgedydd* (Hydref), 259-260
- 1955, 'Diffygion Llenorion', *Baner ac Amserau Cymru* (30 Tachwedd), 5
- 1962, 'Spanar', *Baner ac Amserau Cymru* (8 Mawrth), 4
- 1962, Adolygiad o *Exelsior*, *Baner ac Amserau Cymru* (5 Ebrill), 4
- 1962, 'Meic', *Y Cymro* (8 Mawrth), 3
- 1967, 'Eisteddfotwr', *Baner ac Amserau Cymru* (17 Awst), 1
- 1967, 'Adolygiad o Cymru Fydd', *Y Cymro* (16 Tachwedd), 14
- 1971, 'Eco', *Y Cymro* (10 Mawrth), 4
- 1971, 'Dyddiadur Daniel', *Baner ac Amserau Cymru*, 4
- 1868. *Merthyr Telegraph* (5 Medi)
- 1892. *South Wales Daily News* (26 Awst)

BAKER, J. 1995. 'The importance of chronology in teaching history', yn: *Social Studies Review* (Gaeaf), 24-27

BEBB, A. 1938, 'Led-led Cymru'. yn: *Baner ac Amserau Cymru* (8 Mawrth). Gol. Ambrose Bebb, 5

BROOKS, S. 2015. *Pam na fu Cymru*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

CHAPMAN, R. 1986. *Nodiadau'r Golygydd : Detholiad o nodiadau golygyddol 'Y Llenor'*. Llandybie: Christopher Davies

- 1993. *W. J. Gruffydd*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru
- 2006. *Un Bywyd o Blith Nifer: Cofiant Saunders Lewis*. Llandysul: Gwasg Gomer
- 1997. *Ambrose Bebb*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

DAFYDD, M. gol. 1986, *Ati, Wŷr Ifainc*, Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

DAVIES, A. T. 1949, 'Blodeuwedd', *Y Fflam* (Ionawr), 50

- 1980, *David Jones Letters to a friend*, Abertawe: Christopher Davies
- 1968, 'Cymru Fydd', *Barn* (Ionawr), 61
- 1964, 'Ar Ymyl y Ddalen', *Barn* (Mehefin), 212-213
- 1971, 'Ar ymyl y ddalen', *Barn* (Ebrill), 170

DAVIES, D. T. 1922. 'Gwaed yr Uchelwyr'. Yn: *Welsh Outlook*, Tachwedd, 272

DAVIES, D. J. 1968, 'Drama bwysig ei geiriau', *Y Cymro* (22 Awst), 14

DAVIES, E. 1959, "'Brad" Saunders Lewis', *Lleufer* (Gwanwyn, cyf 15), 29-32

DAVIES, G. 1942, 'Cymru Gyfan a'r Blaid Genedlaethol Gymreig', *Y Traethodydd* (427 Ebrill), 74-88

DAVIES, H. 1924. 'Adolygiad'. yn: *Baner ac Amserau Cymru*, 14 Awst. Dinbych: Thomas Gee a'i Fab, 5

DAVIES, Hywel. 1983, *The Welsh Nationalist Party 1925-45: A Call to Nationhood*, Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

DAVIES, J. 1990. *Hanes Cymru*. Llundain : Penguin

DAVIES, P (gol.) 1952, *Saunders Lewis: Ei feddwl a'i Waith*, Dinbych: Gwasg Gee

- 'Merch Gwern Hywel', *Barn* (Ionawr), 79-80

EDWARDS, D. M. gol. 1920. 'Golygyddol'. *Yr Efyddydd*, Hydref, 1

EDWARDS, E. 1958, 'Saunders Lewis, the Dramatist', *Wales* (Hydref), 39-41

JONES, B. 1956, 'Drama at the National', *Welsh National* (18 Awst), 5

- 1954/1955, 'Saunders Lewis y Dramodydd', *Baner ac Amserau Cymru*, Cyfres o erthyglau fel a ganlyn : 29 Rhagfyr 1954; 5 Ionawr 1955; 12 Ionawr 1955; 19 Ionawr 1955; 26 Ionawr 1955; 26 Ionawr 1955; 2 Chwefror 1955; 9 Chwefror 1955; 16 Chwefror 1955

EDWARDS, H. Ll. 1967, 'Adolygiad o Cymru Fydd', *Baner ac Amserau Cymru* (24 Awst), 3

EDWARDS, I ap O. 1924. 'Doctor er ei Waethaf, gan Moliere, wedi ei gyfieithu gan Saunders

- Lewis.' yn: *Cymru*. Gorffennaf. gol. Ifan Ab Owen Edward. Wrecsam: Hughes a'i Fab, 26
- ELLIS, Th. E. 1886. 'Gwleidyddiaeth Genedlaethol', *Y Traethodydd*, xli, 492
- ENOCH, M. D. 1968, 'Adolygiad o Cymru Fydd', *Y Cymro* (12 Medi), 28
- EVANS, D. E. 1941, 'Y Rhyfel a'r Dewis', *Y Llenor* (Haf), 69-76
- EVANS, E. 1947. *Y Ddrama yng Nghymru*. Lerpwl : Gwasg Brython
- EVANS, E. gol. 1997. *Cwpanaid o De a Diferion Eraill*. Dinbych: Gwasg Gee
- EVANS, D. G. 1989. *A History of Wales, 1815-1906*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru
- FOULKES, I. 1911. *Gweithiau Ceiriog I*. Wrecsam: Hughes a'i Fab
- GRIFFITHS, B. 1979, *Saunders Lewis*, Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru
- GRIFFITHS, J. G. 1942, 'Adolygiad', *Heddiw* (Cyf. 7, Rhif 3, Mehefin/Awst), 86
- 1948, 'Blodeuwedd', *Baner ac Amserau Cymru* (27 Hydref), 7
- GRIFFITHS, R. 2004, 'Another Form of Fascism: The Cultural Impact of the French' Radical Right' in Britain', *Culture of Fascism of the far right in Britain*, gol. Julie V. Gottlieb & Thomas P. Linehan, Llundain: I. B. Tauris & Co Ltd, 162-181
- GRUFFYDD, W. J. 1922. 'Adolygiadau'. yn: *Y Llenor*, cyf 1, Haf. gol. W. J. Gruffydd. Caerdydd : Y Cwmni Cyhoeddi Addysgol, 149-150
- 1926. 'Nodiadau'r Golygydd' yn: *Y Llenor*, cyf. 5. Gol. W. J. Gruffydd. Wrecsam: Hughes a'i Fab, 1-4
 - 1940, 'Mae'r gwylliaid ar y ffordd', *Y Llenor* (Hydref), 112-26
 - 1943, *Y Cymro* (6 Mawrth)
- HALL, A. 1836. *Eisteddfod Gwent a Dyfed, 1834. Y traethawd buddugol ar y buddioldeb a ddeillia oddiwrth gadwedigaeth y laith Gymraeg, a Dullwisgoedd Cymru*. Caerdydd: William Bird
- HROCH, M. 2000. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nation*. New York: Columbia University Press

IWAN, E. ap. 1886. 'Cymru i'r Cymry!', *Y Geninen*, iv, 3, Gorffennaf, 155

JARMAN, A. O. H. 1981, 'Y Blaid a'r Ail Ryfel Byd', yn John Davies (gol.), *Cymru'n Deffro: Hanes y Blaid Genedlaethol*, Talybont: Y Lolfa, 67-92

JENKINS, G. 2006, 'Saunders Lewis', *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*. Gol. John T. Koch. Santa Barbra: ABC-CLIO Ltd, 1150-1151

JENKINS, R. T. 1924. 'Yr Apêl at Hanes'. yn: *Y Llenor*, cyf. 3. gol. W. J. Gruffydd. Wrecsam: Hughes a'i Fab, 135-212

- 1933. *Hanes Cymru yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

JONES, A. R. & THOMAS, G. gol. 1973. *Presenting Saunders Lewis*. Caerdydd : Gwasg Prifysgol Cymru

JONES, B. 1968, 'Hen Nain Saunders Lewis', *Barn* (Ebrill), 146-148

JONES, B. L. 1964, "'Rhamant Hanesiol" Saunders Lewis', *Barn* (Medi), 322-323

- 1963. *Yr Hen Bersoniaid Llengar*. (ni nodir man cyhoeddi/; Gwasg yr Eglwys yng Nghymru

JONES, D. G. 1968, 'Theatr Drama a Llenyddiaeth', *Baner ac Amserau Cymru* (5 Medi), 3

- 1967, 'Adolygiad o Cymru Fydd', *Baner ac Amserau Cymru* (14 Medi), 6
- 1967, 'Merch Gwern Hywel', *Barn* (Mehefin), 212-215
- 1991. 'Traddodiad Emrys ap Iwan', yn: *Emrys ap Iwan: Tair Darlith Goffa Cymdeithas Emrys ap Iwan, Abergele*. Yr Wyddgrug: Gwasanaeth Llyfrgell a Gwybodaeth Cyngor Sir Clwyd

JONES, D. LI. 1937. 'Buchedd Garmon'. yn: *Baner ac Amserau Cymru* (15 Mehefin 15)

- 1958, 'Anghytuno ynghylch dramâu', *Baner ac Amserau Cymru* (16 Hydref), 7
- " " (23 Hydref), "

JONES, E. P. 1903. *Oes a Gwaith y Prif Athraw y Parch. Michael D. Jones, Bala*. Bala: H. Evans

- JONES, F. P. 1977. *Radicaliaeth a'r Werin Gymreig yn y Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru
- JONES, G. 1937. 'Buchedd Garmon'. yn: *Yr Efrdydd* (Mehefin). gol. Gwenan Jones. Bala : Robert Evans a'i Fab, 57 – 59
- JONES, G. R. 1985. 'Adolygiad: R. G Berry – Storiwr a Dramawr'. Yn: *Cristion* (Medi/Hydref). gol. Enid Morgan. Abetawe: Tŷ John Penry, 21-22
- JONES, H. P. 1955, 'Drama Newydd Saunders Lewis: Beirniadu'r Cyngor Celfyddydau Mewn Seiat', *Baner ac Amserau Cymru* (28 Medi), 1
- 1958, 'Tair Drama Hir', *Yr Haul* (Hydref), 30-32
 - 1959, 'Esther', *Yr Haul* (Haf), 28-30
- JONES, J [Ioan Tegid]. *Traethawd ar Gadwedigaeth yr Iaith Gymraeg*. Caerfyrddin: J. Evans
- JONES, I. G. 1988. 'People and Protest: Wales 1815-1880', yn: *People and Protest: Wales 1815-1880*. gol. Trevor Herbert & Gareth Elwyn Jones. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru
- JONES, J. E. 1943, *Y Cymro* (6 Chwefror)
- JONES, J. G. 1952, 'Eisteddfod Bodran a Gan Bwyll' *Lleufer* (Gaeaf), 197-203
- 1952, 'Eisteddfod Bodran', *Y Cymro* (1 Medi), 7
 - 1957, 'Drama Ddiweddaraf Saunders Lewis', *Baner ac Amserau Cymru* (9 Ionawr), 3
- JONES, J. R. 1969, 'Cymru Fydd', *Barn* (Ionawr), 65
- JONES, M. S. gol. 1993, *Saunders Lewis Letters to Margaret Gilcriest*, Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru
- JONES, T. A. 1943, 'Pa beth a olyga'r Etholiad i Gymru?', *Y Cymro* (16 Ionawr), 1
- JONES, T. J. 1946, *The Native Never Returns*, Llundain: W. Griffiths & Co
- JONES, T. G. 1912 *Emrys ap Iwan. Dysgawdr, Llenor, Cenedlgarwr*. Caernarfon: Cwmni'r Cyhoeddwy'r Cymreig
- JONES, R. 1949, 'Blodeuwedd', *Yr Haul* (Ionawr), 171-172
- JONES, R. G. 1962, Adolygiad o *Exelsior*, *Y Llan* (9 Mawrth), 5

JONES, R. W. 2013. *Y Blaid Ffasgaidd yng Nghymru: Plaid Cymru a'r Cyhuddiad o Ffasgaeth*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

LEWIS, S. 1920. 'Welsh Drama and Folk Drama'. yn: *Welsh Outlook*, Gorffennaf, 167-168

- 1941. *Byd a Betws*. Aberystwyth: Gwasg Aberystwyth
- 1926, 'Nodiadau'r Mis', *Y Ddraig Goch* (Rhagfyr), 2
- 1933, 'Nodiadau'r Mis', *Y Ddraig Goch* (Mehefin), 2
- 1934, 'Nodiadau'r Mis', *Y Ddraig Goch* (Awst), 2
- 1939, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (6 Medi)
- 1939, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (13 Medi)
- 1940, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (29 Mawrth)
- 1940, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (10 Gorffennaf)
- 1941, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (1 Ionawr)
- 1942, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (27 Ionawr)
- 1942, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (25 Mawrth)
- 1943, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (13 Ionawr)
- 1943, *Y Cymro* (23 Ionawr), 1
- 1943, 'Cwrs y Byd', *Baner ac Amserau Cymru* (10 Mawrth)
- 1919, 'Profiad Cymro yn y Fyddin', *Y Cymro* (6 Awst), 4
- 1924, *Doctor er ei Waethaf*. Comedi gan Molière
- 1930, 'T. Gwynn Jones', *Baner ac Amserau Cymru* (23 Rhagfyr)
- 1945, *Ysgrifau Dydd Mercher*, Llandysul: Gwasg Gomer
- 1962, Darlith radio 'Tynged yr Iaith'. BBC
- 1963, 'Tynged Darlith', *Barn* (Mawrth), 143
- 1964, 'Efa Pantycelyn', *Barn* (Tachwedd), 5

- 1964, *Merch Gwern Hywel*, Llandybie: Llyfrau'r Dryw
- 1969, 'Yn y Tren', *Radio Times* (27 Tachwedd), 51
- 1972, *Tynged yr Iaith* (Ail argraffiad)
- 1974, 'Am Weddi'r Terfyn', *Y Tyst* (13 Mehefin), 5
- 2012, *Tynged yr Iaith (gyda rhagymadrodd gan Ned Thomas)*, Talybont: Y Lolfa
- 1971. 'Branwen', *Radio Times*, (25 Chwefror), 13
- 1975. 'Cell y Grog', *Taliesin* (Rhagfyr), 8-20
- 1970, 'Branwen', yn J. E. Caerwyn Williams gol. *Ysgrifau Beirniadol*, V, Dinbych: Gwasg Gee, 30-43

LEWIS, T. 1914. 'Syr Edward Anwyl'. *Y Wawr*, Gwanwyn, 3

LINGEN, R. R. W. 1847. *Reports of the Commissioners of Inquiry into the State of Education in Wales...Part I*. London: Majesty's Stationery Office

LLGC, papurau Plaid Cymru, B374. J. E. Jones at W. J. Gruffydd, 6 Tachwedd 1942

LIGC, papurau Undeb Cymru Fydd, A17. SL at T. I. Ellis, 18 Ionawr, 1943

LIGC, papurau Griffith John Williams. D. J. Williams at G. J. Williams, 5 Ebrill, 1943

LIGC, papurau D. J. Williams, Abergwaun, P2/30 blwch 11. SL at D. J. Williams, Mai 18fed, 1943

LLOYD, D. M. 1937. 'Buchedd Garmon'. yn : *Tir Newydd* (Awst). gol. Alun Llywelyn - Williams. Lerpwl: Hugh Evans a'i Feibion, 21 – 23

LLOYD, D. T. 1958, 'Brad', *Y Cymro* (Hydref), 12-13

LLYWELYN-WILLIAMS, A. 1968. *Nes na'r hanesydd?* Dinbych : Gwasg Gee

- 1948, 'Blodeuwedd', *Lleufer* (Geaef), 188-190
- 1997. *R. T. Jenkins*. Caerdydd : Gwasg Prifysgol Cymru

M, J. L. 1971, 'Branwen', *Baner ac Amserau Cymru* (11 Mawrth), 4

MORGAN, D. LI. 1974. *Kate Roberts*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

MORGAN, E. 1971. 'Branwen', *Y Llan*

MORGAN, K. O. 1981. *Rebirth of a Nation 1880-1980*. Rhydychen : Gwasg Prifysgol Rhydychen

- 1991. *Wales in British Politics, 1868-1922*. Caerdydd : Gwasg Prifysgol Cymru
- 1986. 'Twf cenedlaetholdeb fodern yng Nghymru, 1800-1966', yn: *Cof Cenedl I*, gol. Geraint H. Jenkins. Llandysul: Gwasg Gomer, 147-178

MORGAN, R. 1940, 'Drama Amlyn ac Amig', *Western Mail* (6 Gorffennaf), 5

MORGAN, T. J. 1970. *W. J. Gruffydd*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

OWAIN, O. LI. 1948. *Hanes y ddrama yng Nghymru, 1850-1943*. Lerpwl: Gwasg y Brython

PARRY, G. 1964, 'Merch Gwern Hywel', *Lleufer* (Hydref), 146-148

PARRY, T. 1937. 'Drama Mr. Saunders Lewis'. yn : *Western Mail* (29 Mai), 11

- 1940, 'Amlyn ac Amlig', *Baner ac Amserau Cymru* (4 Medi), 3

PEATE, I. C. 1922. 'Dwy ddrama: Gwaed yr Uchelwyr'. Yn: *Y Brython*, 18 Mai. Lerpwl : Hugh Evans & Sons, 4

PHILLIPS, J. 1922. 'Welsh Drama'. yn: *The Western Mail*, 15 Mai, 7

POPE, R. 2000. 'A Chapter in the life of D. Miall Edwards,' yn: *National Library of Wales Journal*. cyf. 31, rh. 4. Gaeaf, 401-422

PRICE, A. 2013. *Ffarwél i Freiburg*. Llandysul: Gwasg Gomer

PUGH, R. L. 1955, 'Gymerwch chi Sigaret?', *Y Tyst* (12 Rhagfyr)

PUW, Rh. 1930. 'Byd y ddrama: Cannoedd o gwmnïau'n chwilio am ddrama'. yn: *Y Ford Gron* (cyf. 1, rhif. 1, Tachwedd). gol. J. T. Jones. Wrecsam: Hughes a'i Fab, 20

RAMSDEN, J & COOK, Ch. 1997. *By-elections in British politics*. Llundain : Gwasg Prifysgol Dinas Llundain

ROBERTS, B. 1968, 'Dramâu'r Wythnos', *Baner ac Amserau Cymru* (19 Medi), 7

ROBERTS, G. 1966, 'Merch Gwern Hywel', *Barn* (Medi), 311-312

ROBERTS, K. 1954, "'Siwan" yng ngŵyl Ddrama Garthewin', *Baner ac Amserau Cymru* (24 185

Awst), 1

- 1964, 'Dengid i Briodi', *Baner ac Amserau Cymru* (25 Mehefin) 7

ROBERTS, S. 1834. *Dau draethawd: y cyntaf ar Ardderchawgrwydd yr Iaith Gymraeg, a'r ail ar y creulondeb o ysbeilio llongau drylliedig*. Caernarfon: J. T. Jones, Heol-Bangor

- 1865. *Pregethau a Darlithiau*. Utica: T. J. Griffiths

STEPHENS, E. C. 1998, 'A Century of Welsh Drama' yn Dafydd Johnston (gol.), *A Guide to Welsh literature c. 1900-1996*, Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru, 233-270

SYMONS, J. C. *Reports of the Commissioners of Inquiry into the State of Education in Wales...Part II*. London: Her Majesty's Stationery Office

TALFAN, A. Ap. 1937. 'Buchedd Garmon'. yn: *Heddiw* (Cyfrol 2, Rhif 5, Mehefin). gol. Aneirin ap Talfan a Dafydd Jenkins. Watford: Gwasg Heddi, 187 -191

TEGID, V. 'Buchedd Garmon'. yn *Yr Haul* (Mehefin). gol. anad, 190

TUDUR, D. *The life, work and thought of Michael Daniel Jones*. Bangor: University of Wales [Phd Thesis]

THOMAS, M. W. 2002. *James Kitchener Davies*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

VALENTINE, L. 1958, 'Brad', *Seren Gomer* (Hydref), 104

Welsh Patriotism. Report of the Proceedings of the Association of Welsh Clergy, in the West Riding of Yorkshire, March 1st, 1852. Caernarfon: J. Rees

WILLIAMS, D. E. 1965, 'Merch Gwern Hywel', *Y Dysgedydd* (Ionawr/Chwefror), 105

WILLIAMS, D. M. 1952, 'Eisteddfod Bodran a Gan Bwyll (Dwy Gomedï), *Y Genhinen* (cyf 3), 60-61

WILLIAMS, G. 1979. *Religion, Language and Nationality in Wales*. Caerdydd : Gwasg Prifysgol Cymru

WILLIAMS, I. M. gol. 1996. *Dramâu Saunders Lewis Y Cagliad Cyflawn Cyfrol I*. Caerdydd : Gwasg Prifysgol Cymru

- 1996. *Dramâu Saunders Lewis Y Cagliad Cyflawn Cyfrol I*. Caerdydd : Gwasg Prifysgol Cymru

- 2006. *Y Mudiad Drama, 1880-1940*. Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru

WILLIAMS, Rh. 1955, Adolygiad o 'Gymerwch chi Sigaret?', *South Wales Evening Post* (30 Rhagfyr), 7